Hargittay Emil

PÁZMÁNY PÉTER ÍRÓI MÓDSZERE: A *KALAUZ* ÉS A VITAIRATOK ÚJRAÍRÁSA

HARGITTAY EMIL

PÁZMÁNY PÉTER ÍRÓI MÓDSZERE: A *KALAUZ* ÉS A VITAIRATOK ÚJRAÍRÁSA

Universitas Kiadó
Budapest, 2019

Lektorálta
Ajkay Alinka

A kutatómunkát az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázat támogatta

A könyv megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

© Hargittay Emil, 2019
© Universitas Kiadó, 2019

ISBN 978-963-9671-77-5

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
Nyomdai munkák: *mondAt Kft.*

Az Universitas kiadványai megrendelhetők: www.prosperod.hu

TARTALOM

1. Előszó 9
2. A kutatás története és jelene 13
3. Pázmány irodalomszemlélete és az újraírási tendenciák 21
4. A *Kalauz* jelentősége Pázmány életművében 29
   4.1. A *Kalauz* hat kiadása (1613, 1623, 1637, 1766, 1897–1898, 2000) 29
   4.2. A *Kalauz* kompozíciója, világképe és műfaja 32
   4.3. Az újraírás módozatai: a *Kalauz* első három kiadásának szerkezeti összefüggései 36
   4.4. A szillogizmus mint strukturáló elv 38
   4.5. A források kérdése. Bellarmino 43
   4.6. A *Kalauz* recepciójához és utóéletéhez 47
   4.7. A recepció egy változata: hitvita a *Kalauz* margóján 51
5. A vitairatok genezise és a *Kalauz* (lineáris megközelítés) 59
   5.1. A *Felelet* (1603) és a *Kalauz* 59
   5.2. A *Diatriba* (1605) és a *Kalauz* 67
   5.3. A *Tíz bizonyság* (1605) és a *Kalauz* 70
   5.4. A *Mahomet vallása* (1605) és a *Kalauz* 74
   5.5. A *Rövid tanúság* (1606) és a *Kalauz* 79
   5.6. A *Keresztyéni felelet* (1607) és a *Kalauz* 86
   5.7. *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* (1609) és a *Kalauz* 91
   5.8. Az *Öt szép levél* (1609), az *Öt levél* (1613) és a *Kalauz* 95
   5.9. *Alvinczi megrostálása* (1609) és a *Kalauz* 98
   5.10. A *Peniculus papporum* (1611), az *Anonymi sicophantae* (1611), a *Logi alogi* (1612) és a *Kalauz* 103
   5.11. *A görögök szakadásáról* (1613) és a *Kalauz* 106
   5.12. *Az calvinista prédikátorok tüköre* (1614) és a *Kalauz* 111
   5.13. *Az igazságnak győzedelme* (1614) és a *Kalauz* 112
   5.14. A *Csepregi mesterség* (1614) és a *Kalauz* 115
   5.15. A *Csepregi szégyenvallás* (1616) és a *Kalauz* 119
   5.16. A *Rövid felelet* (1620) és a *Kalauz* 125
   5.17. *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* (1626) és a *Kalauz* 129

5.18. A *Setét hajnalcsillag* (1627) és a *Kalauz* 137
5.19. A *Jó nemes Váradnak* (1630) és a *Kalauz* 148
5.20. A *Dissertatio* (1631) és a *Kalauz* 151
5.21. A *Bizonyos okok* (1631) és a *Kalauz* 153
5.22. Az *Okok, nem okok* (1631) és a *Kalauz* 158
6. A *Kalauz* és a vitairatok kompilációs összefüggései (strukturális megközelítés) 161
6.1. A kompilációs stemma és értelmezése 161
6.2. A *Kalauz* (1637) tartalomjegyzéke: a harmadik kiadás és a vitairatok újraírása 165
7. Szerzőség és írói terv 209
7.1. Névrejtés és álnévhasználat 209
7.2. A munkapéldányok és az írói terv 214
8. Összegzés 217
9. Irodalomjegyzék 225
10. Képmellékletek 251
11. Személynévmutató 265

„Meg-is tartom ezekben, mint saját munkáimban, igazságomat: és tetczésem-szerént, meg-jobbítom, meg-rövidítem, meg-tóldom, a' hol helyesnek alítom lenni. Söt ugyan ezen Könyvnek-is mostani **második** nyomtatásában, a'hol **alkolmatosnak látom**, világosb értelemmel, **szebb** rendel, ékessebb **igékkel**, ujob bizonyságokkal **vagy meg** hoszabbítom vagy meg rövidítem irásomat."[1]

„Meg-is tartom ezekben, mint saját munkáimban, igazságomat: és tettszésem-szerént, meg-jobbitom, meg-rövidítem, meg-tóldom, a' hol helyesnek alítom lenni. Sőt ugyan-ezen Könyvnek-is mostani nyomtatásában **sokszor** világosb értelemmel, **job** renddel, ékessebb **szóllással**, újob bizonyságokkal, hoszszabbítom vagy rövidítem Irásomat."[2]

[1] A *Kalauz* 2. kiadásának bevezetőjéből: PÁZMÁNY 1623,)(3v. (A szövegeltéréseket jelző kiemelések tőlem származnak.)

[2] A *Kalauz* 3. kiadásának bevezetőjéből: PÁZMÁNY 1637/2000, viij. (A szövegeltéréseket jelző kiemelések tőlem származnak.)

1. ELŐSZÓ

Pázmány Péterről szóló első dolgozatomat még egyetemi hallgatóként, negyven esztendővel ezelőtt írtam.[3] Egyetemi doktori értekezésemet Pázmány politikai elméletéről és gyakorlatáról készített disszertációként nyújtottam be.[4] Az eltelt idő alatt a régi magyarországi irodalom számos más témakörével is foglalkoztam. Kandidátusi értekezésemet a 17. századi hazai katolikus és protestáns fejedelmi tükrökről szóló műfajmonográfiaként készítettem el, melyben – mivel fejedelmi tükröt nem írt – Pázmány Péter nem kaphatott, nem is kapott önálló fejezetet.[5] Kutatómunkám során azonban mindig visszatértem Pázmány tevékenységéhez, elsősorban irodalmi munkásságához.[6] 2009-ben megjelent tanulmánykötetemben az addig megírt, Pázmányról szóló írásaim egy részét rendeztem el a filológia, eszmetörténet és retorika tárgyköre szerint.[7]

Jelen munka kiindulópontja kétségtelenül az ezredfordulón megindult Pázmány kritikai kiadás, amelynek elején állunk, hiszen eddig kilenc Pázmány-mű szövege és jegyzetei jelentek meg tíz kötetben.[8] Magam – a kritikai kiadás programadásaként – még annak megindulása előtt, 1998-ban, egy előadásban fogalmaztam meg első meglátásaimat a tárgykörben.[9] A kritikai kiadás kötetei erre tekintettel, ennek a programadásnak megfelelően az eredeti művek kronológiájában jelentek/jelennek meg.[10] A kritikai kiadás-sorozatot tehát 2000-ben – akkori pályakezdő munkatársaimat bevonva – sorozatszerkesztőként és a *Felelet*et sajtó alá rendezve indítottam meg *Pázmány Péter Művei* címen s a kiadássorozat további kötetei (a *Kalauz* első kiadásáig) már különböző készültségi fokban vannak. A kiadott szöveganyag szövegkritikai jegyzetei

---

[3] HARGITTAY 1977.
[4] HARGITTAY 1981a.
[5] HARGITTAY 2001a.
[6] A 2009-ig megjelent, Pázmányról szóló írásaim bibliográfiája: HARGITTAY 2009a, 267–271.
[7] HARGITTAY 2009a.
[8] PÁZMÁNY 1603/2000 (*Felelet*, szövegkiadás), PÁZMÁNY 1603/2014 (*Felelet*, jegyzetkötet), PÁZMÁNY 1605/2001 (*Tíz bizonyság*, *Rövid intés a török birodalomrul és vallásrul*, szövegkiadás), PÁZMÁNY 1605/2012 (*Tíz bizonyság*, jegyzetkötet), PÁZMÁNY 1606/2006 (*Rövid tanúság*, szöveg és jegyzetek), PÁZMÁNY 1631/2001 (*Imádságos könyv*, szövegkiadás), PÁZMÁNY 1631/2013 (*Imádságos könyv*, jegyzetkötet), PÁZMÁNY 1607/2016 (*Keresztyéni felelet*, szöveg és jegyzetek), PÁZMÁNY 1609/2017 (*Megrostálás*, szöveg és jegyzetek), PÁZMÁNY 1609/1613/2019 (*Öt szép levél, Öt levél*, szöveg és jegyzetek).
[9] HARGITTAY 2001c. Lásd még: HARGITTAY 2009e.
[10] Kivéve azokat a műveket, melyeknek több kiadása is megjelent Pázmány életében. Ezekben az esetekben az ultima manus elve alapján az utolsó kiadást adjuk ki mint főszöveget, a korábbi kiadás(oka)t illető szövegkritikával. Ilyen volt az *Imádságos könyv*, amelynek az első három kiadását (1606, 1610, 1625) követő utolsó editióját (1631) jelentettük meg.

azonban – rámutatva az egyéb Pázmány-művek konnotációira – részletesen nem tartalmazzák a szövegmegfeleléseket a *Kalauz*zal. Ez akár szakmai hiányosságnak is tűnhet, azonban az egyszerűbb technikai kivitelezhetőség okán ezt a mellőzhetetlen feladatot a *Kalauz* kritikai kiadásának idejére halasztottuk. Ez a vizsgálat ugyanis logikusan a centrális műhöz, a *Kalauz*hoz kapcsolandó feladat. Az elemzés túl Pázmány szövegalkotási módszerének leírásán, ezt a munkát is elő kívánja segíteni. Ezt indokolja a szakmai rálátás és áttekintés igénye, amit az első kritikai kiadás-kötet megjelenésétől mostanáig úgy gondolom, sikerült elérni. Jelen munka nem a kritikai kiadás jegyzetanyaga, hanem felismerések összefoglalása Pázmány egész vitairói munkásságára vonatkozóan. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy egy sokat alkotó, hatásában is jelentős 17. századi szerző *hogyan* alkotta meg életművét? Milyen írói technika áll szövegszervező eljárásainak középpontjában? Jelen elemzés nem a korábban mások által vizsgált, az egyes művek elemzésében eredményeket hozó retorikai és más szempontokat részesíti előnyben, hanem egy további sajátosságot, az egyes művek *között* kialakuló struktúrát, a kompilációs és újraírási technikát megragadva teszi az életművet kutatásának tárgyává. Az, hogy Pázmány valamely művét részben vagy egészében következő műve kiindulópontjának tekintette, a szakirodalom régebbi megfigyelései közé tartozik, részletes vizsgálat azonban nem született ebben a tárgykörben. Ha a korábbi, szétszórt, s nem mindig pontos megfigyeléseket egymás után tennénk, az kb. két lapot jelente összességében.[11] Jelen munka szándéka szerint Pázmány vitairatainak belső összefüggéseit tárgyalja és tárja fel az írói módszer változása, fejlődése és meghatározása érdekében. Vitairodalomról van szó, amely Magyarországon a protestantizmus 16. századi megjelenésétől kezdve a 17. század hetvenes éveiig az irodalmiság egyik meghatározó műfaja volt. A műfaj elterjedtségére vonatkozó adatok mutatják, hogy katolikus oldalról Pázmány egymaga mintegy a felét adta ki az 1601 és 1655 közötti időszakban a hitvita műfajába sorolható műveknek.[12] Ami a hitvitairodalom sokoldalú és általános feldolgozását illeti, több kínálkozó szempontot vetett fel Gábor Csilla, főleg Jürgen Stenzel kommunikációelméleti modellje alapján.[13] Témánk körülhatárolhatósága érdekében nem bocsátkozunk a vitázó ellenfelek által tár-

[11] Egyedül az *Öt szép levél – Öt levél* részletező összevetése készült el: LIPA 2002; BALÁZS M. 2006.

[12] A korabeli hitvitázó művek elterjedtségére vonatkozik Heltai János összegzése: „Összesen […] 168 kiadványt soroltunk a vitairatok műfajába. Ebből 99 a valódi vitairat, 69 pedig egyéb műfajú hitvitázó munka: 8 prédikáció, 21 vallási tanítás, 35 iskolai vizsgatétel és öt katekizmus. Magyar nyelvű összesen 103, latin 62, német 2, egy pedig biblikus cseh nyelvű. A teljes anyag felekezeti megoszlása a következő: evangélikus 60, ezen belül 14 magyar, 44 latin, egy német és egy biblikus cseh nyelvű. Református 58, ebből 51 magyar, hét latin. Katolikus 46, ebből 39 magyar, 6 latin, egy német. Unitárius 4, valamennyi magyar nyelvű." HELTAI, 2008, 108.

[13] GÁBOR 2013, II, VIII.

gyalt teológiai, liturgikus, filológiai stb. kérdések részletes taglalásába, hiszen ez egy másik kutatás feladata lenne, ugyanakkor a hitviták során létrejött úgynevezett „hitvitabokrokat" Heltai János kellő részletességgel korábban már feldolgozta.[14]

Pázmány mintegy negyven művet hagyott az utókorra. Életművét a 19–20. század fordulóján megjelentető, a kor igényes színvonalán álló összkiadás mintegy tízezer oldalon adta ki, ide nem számítva a levelezés kiadását, és az összkiadásban meg nem jelent műveket. A kutatás korábban helyenként utalt arra, hogy művei nem lineárisan egymás után következő, egymástól független írások sora, hanem erőteljes kohézió tartja össze az írói életmű egyes darabjait. Ez az összetartó erő abból fakad, hogy Pázmány minden későbbi művét korábbi munkáinak különböző szintű átdolgozásával, újraírásával és kompilálásával alkotta meg. Természetesen nem változatlan módon kompilált, hanem mindig, minden alkalommal részletező átdolgozást hajtott végre korábbi szövegein. Vonatkozott ez a megfogalmazás módjára, a szerkezet kialakítására, a hivatkozott forrásbázis sokszor jelentős bővítésére és átdolgozására, újabb locusok és idézetcsoportok bevonására és feltüntetésére és a helyesírás modernizálására is. Az újraírás módszerét alkalmazta azokban az esetekben is, amikor valamely művét önálló, új kiadásban jelentette meg. Ilyen módon elmondható, hogy egész életműve mozgásban van, nem izolált, egymástól független írások sorozata áll előttünk. Ennek a kompilációs, újraíró módszernek a mélyebb feltárása meghaladja a korábbi, a műveket azok egymás utániságában, de egymásra nem reflektáló módon tárgyaló mechanikus irodalomtörténeti megközelítést és leíró szemléletet, és rámutat Pázmány írói módszerének leglényegesebb alkotói elemére, az újraírásra, az életmű létrejöttének genezisére.

Az újraíró alkotói módszer leírásának kulcsfontosságú értelmező és magyarázó része a négy fennmaradt *munkapéldány* elemzése. Ezek a munkapéldányok olyan Pázmány által nyomtatásban megjelentetett kiadványok, melyeknek a szerző által saját kezűleg többnyire jelentősen bővített, bejegyzett pótlapokat is tartalmazó példányai ma is tanulmányozhatók.[15] Ezek beható elemzésével lehetővé válik a nyomdai beavatkozásoktól elkülöníthető írói szándék nyomon követése, az újabb művek létrehozásának írói módszere.

---

[14] HELTAI 2005 és HELTAI 2008.

[15] PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairúl írt könyvére*, Nagyszombat, 1603.; PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysága és rövid intés a török birodalomrúl és vallásrúl*, Graz, 1605.; PÁZMÁNY Péter, *A setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útbaigazítja a vittebergai akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra*, Bécs, 1627.; Ioannes Iemicius [PÁZMÁNY Péter]: *Peniculus papporum* […], Pozsony, 1610. (Ez utóbbi nyomtatvány később tárgyalandó egyik példányában mindössze nyolc oldalon található szerzői javítás.)

Jelen elemzés Pázmány szinte teljes írói életművét vizsgálat alá veszi a fent körvonalazott szempontok szerint, választ keresve az alkotói módszer lényegének megragadására. Ahogy Pázmány életművében, úgy jelen munkánkban is az elemzés középpontjában a három kiadásban is megjelentetett *Kalauz* (1613, 1623, 1637) és a vitairatok viszonyrendszere áll. A *Kalauz* korábbi műveinek gyűjtőmedencéje és későbbi műveinek kiindulópontja. A *Kalauz* által indokolt műfaji elhatárolást szükséges volt megtenni, ezért a vitairatok minden más műfajt megelőzve váltak a vizsgálat tárgyává. Pázmány *Imádságos könyv*e, *Prédikáció*i, Kempis-fordítása, politikai publicisztikai írásai valamint filozófiai és teológiai egyetemi előadásai a fentiekből következően csak utalásszerűen szerepelnek e munkában. Mivel az életmű genezisének és a szerző írói céljainak megértését kívánja elősegíteni e munka, egy új, még alaposan nem vizsgált téma részletekbe menő monografikus feldolgozásának igényével lép fel.

Pázmány hatalmas méretű, elsősorban latin és magyar nyelvű életműve a korabeli műveltség enciklopédiája. Műveiben a mai olvasó számára elképesztő mennyiségű ismeretanyagot halmozott fel, azt lehet mondani, hogy az őt megelőző szinte teljes írásbeliség és szájhagyományban létező kulturális kincs elemei megtalálhatók műveiben és hivatkozásaiban. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a teljes *Biblia* a memória szintjén birtokában volt magyar és latin nyelven, az antik mitológia megfelelő alkalmazása lépten-nyomon megmutatkozik műveiben, azok „humanista erudíciót" bizonyító részeiben, a világ- és magyar irodalom valamint kultúra jelenségeit meglepő mélységben ismeri. Teológiai és teológiai érdekeltségű műveinek hivatkozásai között váratlanul bukkannak elő nevek: példáit a görög-latin „pogány" kultúra ismeretében hozza, emlegetve a homéroszi eposzokat, az ezopuszi mesék szereplőit, Cicerót, Vergiliust, Ovidiust, Plutarkhoszt és másokat. A középkori szerzők közül Szent Tamás hatalmas életművének a legjobb ismerője, a *Theologia scholastica* interpretátora és oktatója, de Pierre Abélard, Dante, Petrarca és a kortárs szerzők sem hiányoznak hivatkozásai közül. Korának Lutherrel induló kontroverz irodalma ismeretéről maga úgy vélekedik, hogy azt jobban ismeri, mint ellenfelei, s a hivatkozások erdeje és naprakészsége valóban igen szerteágazó olvasottságot bizonyít. Mindez élményszerűvé és izgalmassá teszi a mai olvasó számára is Pázmány műveit, ahogy azt számos írónk, Kazinczy Ferenc, Arany János, Kosztolányi Dezső, Kolozsvári Grandpierre Emil, Esterházy Péter és mások kifejezték.

Jelen könyv előzménye a 2016 tavaszán benyújtott MTA doktori disszertációm volt. A téma hosszú ideig tartó feldolgozása során sokak segítségére, meglátásaira, ötleteire számíthattam. A könyv végleges megformálásához nagy segítséget nyújtott disszertációm opponenseinek, Bartók Istvánnak, Heltai Jánosnak és Imre Mihálynak a részletes véleménye, végül pedig e kötet apróságokra és koncepcionális kérdésekre egyaránt figyelő lektorának, Ajkay Alinkának számos észrevétele. Hálás vagyok nekik.

2. A KUTATÁS TÖRTÉNETE ÉS JELENE

A református családból származó Pázmány Péter (1570. október 4.–1637. március 19.) a kolozsvári jezsuita kollégium diákjaként tért katolikus hitre, majd lépett be a jezsuita rendbe. Később, esztergomi érsekként majd bíborosként és II. Ferdinánd király tanácsadójaként a korabeli Magyarország legfőbb méltóságai közé tartozott, aki irodalmi, egyházi és politikai szerepével egyaránt jelentős és hatalmas méretű életművet hagyott maga után: írásai a levelezéssel együtt tizenöt kötetben jelentek meg a korábbi – egyébként nem teljes – összkiadásban,[16] s ennek az igen terjedelmes életműnek mintegy 40 %-a latin nyelven készült. Művei enciklopédikus teljességben tárják elénk a korabeli életet és műveltséget, s már közvetlen utódai is, elsősorban 18. századi prédikációszerzők (esetenként protestánsok is) szó szerint másoltak át hosszabb részeket írásaiból.[17]

A Pázmány-kutatás teljes történetéről átfogó, jól használható képet ad 2011-ig két újabban megjelent Pázmány-bibliográfia.[18] Tudománytörténetileg a mai napig rendkívül jelentősnek számít Fraknói Vilmos három kötetes műve.[19] A 20. század első felének legjelentősebb alkotása Sík Sándor monográfiája, amely esszé-szerűen, ma is olvasmányosnak tekinthető módon dolgozza fel Pázmány életművét, sok lényeges pontra rámutatva.[20] A második világháború után az 1960-as években megjelent akadémiai irodalomtörténetig Pázmány munkásságát idehaza jobbára hallgatás övezte.[21] Az utóbbi fél évszázadban a Pázmány-kutatás megújult utakon haladt és figyelemre méltó eredményeket ért el. A komolyabb Pázmány-kutatás külföldön indult meg Őry Miklós doktori értekezésével,[22] amit számos tanulmánya követett. Legfontosabb munkája a Pázmány tanulmányi éveit feldolgozó, Eisenstadtban megjelent könyv volt 1970-ben.[23] Őry haláláig folytatta kutatásait – s ahogyan mestere, Pázmány is – kézírásos

[16] PPOO, PPÖM, PPÖL.
[17] MACZÁK 2010; TÚRI 2011; HARGITTAY 2013; JUHÁSZ 2013.
[18] ADONYI–MACZÁK 2005, HARGITTAY–MACZÁK 2011.
[19] FRANKL 1868, FRANKL 1869, FRANKL 1872.
[20] SÍK 1939.
[21] Rónay György antológiája: PÁZMÁNY 1957. Az utószót, bár r. gy. jelzéssel szerepel a kötet tartalomjegyzékében, Klaniczay Tibor írta, mely alig módosított szöveggel megjelent saját tanulmánykötetében, 1958-as keletkezési dátummal: KLANICZAY 1961. – Önálló tanulmányt egyedül Geréb László írt elutasító hangvétellel: GERÉB 1963.
[22] Pázmány egyháztanáról: ŐRY 1952.
[23] ŐRY 1970.

bejegyzésekkel és kéziratlapokkal egészítette ki könyve egy példányát. Miután Szabó Ferenc ezt rendelkezésemre bocsátotta, ismét kiadtuk a művet, a tanulmányi évek korrigált második kiadását, az Őry-féle munkapéldány digitalizált fakszimiléjével együtt.[24] A római jezsuiták dokumentumfeltáró munkáját és Őry Miklós szellemi hagyatékát Szabó Ferenc jezsuita vitte tovább, s közreműködésével, illetve egyéni munkája nyomán négy nagyobb mű jelent meg: a római tanulmánykötet, egy száz oldalas bevezetővel ellátott háromkötetes szövegkiadás és Pázmány teológiájáról szóló két monográfia.[25] Bitskey István alapvető könyve volt a kandidátusi értekezésként elkészített, Pázmány prédikációiról szóló monográfia 1979-ben, majd további tanulmányok és újabb tanulmánykötete Pázmány sokirányú munkásságáról szinte monografikus teljességgel mutatja be az életmű jelentős részét.[26] 2016-ban jelent meg Tusor Péter történész doktori értekezése, amely Pázmány érsekké neveztetésének közvetlen előzményeiről szól.[27]

Külön kell szólni a *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban* című kötetről. A kritikai kiadás készítése során felhalmozódott tapasztalatokat 2006-ban egy Piliscsabán megrendezett műhelykonferencián összegeztük, s kötetben is megjelentettük.[28] Az itt közölt írások nagyobb része a Pázmány-kutatás talán legnehezebb kérdésével foglalkozik, a műveiben felhasznált források kutatásával. A művek újraírásának vizsgálatában különösen fontos helyet foglal el az, hogy Pázmány milyen műveket használt fel szövegeiben. Ezt figyelembe véve számos esetben találunk arra adatot, hogy átdolgozásaiban milyen újabb művekre hivatkozott, milyen újabb műveket idézett. Pázmány folyamatosan követte a kontroverz irodalom publikációit, ezeket beépítette újabb szövegváltozataiba. Látszik ez a munkapéldányok forráshasználatában is; a kézírásos bejegyzések datálásához nem egy esetben nélkülözhetetlen segítséget jelentett az azokban felhasznált művek azonosítása. A *Textológia és forráskritika* kötet tehát a forráshasználat és forráskritika műhelymunkáiba vezet be, ezek közül néhányat külön is érdemes megemlíteni. Rokay Zoltán írásában[29] mértéktartóan rendszerezte Pázmány filozófiai írásainak forrásait, rámutatva a jelenleg még kétséges pontokra: az esetek túlnyomó többségében bizonytalan, honnan merítette az egyházatyáktól származó idézeteit, s kérdés, hogy – beszámítva görögtudását – mennyiben használt eredeti görög forrásokat. Fontos itt is megemlíteni, hogy a szerző munkatársaival az *Opera omniá*ban kiadott írások alapján elkészítette a filozófiai művek név- és tárgymutatóját. A magánkiadásban megjelent CD ezen túlmenően tartalmazza

[24] ŐRY 1970/2006.
[25] LUKÁCS–SZABÓ 1987, ŐRY–SZABÓ 1983, SZABÓ F. 1990 (második kiadása: SZABÓ F. 1998), SZABÓ F. 2012, Lásd még: SZABÓ F. 2018.
[26] BITSKEY 1979, BITSKEY 2015a.
[27] TUSOR 2016.
[28] HARGITTAY 2006a.
[29] ROKAY 2006.

Félegyházy József és Gerencsér István 1937-ben megjelent monográfiáinak névanyagát is, továbbá az újabban megjelent grazi vizsgatételek tárgymutatóját.[30] – Szabó Ferenc írásában[31] Pázmány és Bellarmino kapcsolatához szolgáltatott fontos adalékokat, részben tartalmi kérdésekben, részben filológiai szempontból: levélváltásuk hasonmásának közlésével ismertette a fontos dokumentumok előkerülésének történetét. – Ajkay Alinka és Báthory Orsolya dolgozatában[32] a *Tíz bizonyság* forráshasználatáról találunk példákat. Elemzésüket elősegítette, hogy 2005-ben abban a grazi egyetemi könyvtárban folytattak kutatásokat, ahol Pázmány e művét írta, s ahol a 16–17. századi könyvanyag egy része megvan. Néhány példa segítségével bebizonyosodott, hogy Pázmány görög szerzőket latin fordításban olvasott, de az egyházatyák műveinek használatával kapcsolatban a florilegium-kérdés a maga teljességében egyelőre még megválaszolatlan. Megállapítható, hogy – a *Felelet*tel szemben – Pázmány a *Tíz bizonyság*ban az egyházatyák idézése helyett az újabb kontroverz irodalmat (elsősorban Reynolds és Schlüsselburg műveit) helyezte előtérbe a citátumokban, s ezzel a módszerrel vált vitakészsége alátámasztottá és európai vonatkozásban is eruditívvá a magyarországi hitvitairodalmon belül. – Varsányi Orsolya dolgozatában[33] részletesen vizsgálta Pázmánynak a török birodalomról és vallásról írt munkáját, annak forrásait, s a citátumhasználat eljárását, melynek alapján a Pázmány-szakirodalomban elsőként mutatott rá arra határozottan, hogy Pázmány számos helyen szabadon kezelte forrásait, saját gondolatmenetéhez alkalmaztatva a felhasznált szövegeket, s e tekintetben a végeredmény nem mindig azonos az eredeti citátumok állításaival.[34] – Bajáki Rita, aki az *Imádságos könyv* szövegkritikai jegyzeteit készítette el, a jegyzetelés alapelveit foglalta össze írásában.[35] A kialakított rendszer alkalmas arra, hogy a Pázmány életében négy kiadást megért munka jellemző szövegeltéréseit megfelelően dokumentálja. – Bogár Judit dolgozatából[36] kiviláglik, hogy az *Imádságos könyv* forrásai között elsősorban külföldi és nem hazai műveket találunk. Sok hasonlóság mutatható ki jezsuita szerzők (Petrus Canisius, Petrus Michaelis és Vásárhelyi Gergely) műveinek szerkezetével és imatípusaival, jellemző módon azonban protestáns munkák is szerepelnek a források között. Arra jelenleg nincs bizonyíték, hogy Pázmány esetleg egyetlen (külföldi) munkát ültetett át magyarra, inkább úgy tűnik, hogy *Imádságos könyv*ének anyagát több tucat forrásból állította össze. A szerző által (részben Wolfenbüttelben és Bécsben) elvégzett forrásfeltárás új eredményeket hozott ebben a lényegében szakiro-

[30] KÉK–PÁPAY–ROKAY 2004. Nyomtatásban megjelent változata: ROKAY 2013.
[31] SZABÓ F. 2006.
[32] AJKAY 2006, BÁTHORY 2006.
[33] VARSÁNYI 2006.
[34] A kutatás részletesebb bemutatása: VARSÁNYI 2008.
[35] BAJÁKI 2006.
[36] BOGÁR 2006b.

dalom nélküli témában. – M. Horváth Mária tanulmányában[37] egy, a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében őrzött Torday-életrajzot közölt, s ehhez kapcsolódóan dolgozta fel a többszörös vallásváltoztatásáról elhíresült prédikátor életrajzi adatait. Részletesen összevetette Pázmány *Posonban lött praedikatió*ját a későbbi prédikációgyűjteményében kiadott szöveggel, s arra a megállapításra jutott, hogy már a névtelenül kiadott korábbi változat lejegyzője-kiadója is Pázmány volt. – Rajhona Flóra dolgozatában[38] Cornelius a Lapide kommentáros köteteinek a kutatásba való bevonásával fontos adalékot szolgáltatott Pázmány florilegiumhasználatára prédikációi megírásához. Az írás végén a prédikációszövegek átírására kidolgozott szabályzatot olvashatunk. – Csizmadia Patrícia a száz esztendeje megjelent Pázmány-összkiadás szövegkiadási módszerét tette vizsgálata tárgyává.[39]

Ami a korábbi szövegkiadásokat illeti, a legtöbbet nyújtotta a Pázmány-összkiadás. Pázmány magyar nyelvű művei egy csaknem teljes életműsorozat keretei között 1894 és 1905 között jelentek meg hét kötetben.[40] Megjelenése óta ez a könyvsorozat bibliofil ritkasággá vált. Az akkori egyetemi kiadás a kor filológiai és tudományos elvárásainak megfelelő színvonalú volt. E szövegkiadás alaposabb vizsgálata nyomán azonban bebizonyosodott, hogy a szövegek számos hibával jelentek meg: némelyik kötetben sok olyan szó van, amely átírási kérdést vet föl.[41] Általános fogyatékossága, hogy a régi századfordulós helyesírást vegyíti a Pázmány-kori szövegkiadások helyesírásával, a locusok betű szerinti közlését nem mindig pontosan hajtja végre. Saját jegyzetelése mennyiségileg gyakran következetlen, találunk részletes és szakszerű magyarázatokat, de szinte jegyzet nélküli szövegközléseket is. A *Kalauz* kiadásának használhatóságát növeli, hogy a számtalan „super", „infra" Pázmány-féle önhivatkozás eredeti fólió-számát az összkiadás lapszámával cserélte fel, azonban az eredeti kiadásokat tanulmányozó számára ezek az átírt locusutalások nehézséget jelentenek az eredeti kiadások használatakor. A kiadás a szövegek utánközlését fontosabb feladatának tartotta a jegyzetelésnél. A 20. században megjelent szövegkiadások gyakran alulmúlták a mintául vett összkiadást. Ez a textológiai helyzet is indokolta a kritikai kiadás megindítását.

Teljes Pázmány-mű modern kiadásaként csak a *Rövid tanúság* és az *Öt levél* jelent meg az utóbbi fél évszázadban.[42] Az 1983-ban napvilágot látott Szent István Társulat-féle kiadás és az ugyancsak 1983-as Tarnóc Márton-féle kiadás csupán válogatások, s már szintén beszerezhetetlenek.[43] Az utóbbi kiadás megoldása kifogásolható: a Szépirodalmi Kiadó kiadása egyszerűen elhagyta a latin részeket a szövegtestből, s az

[37] HORVÁTH 2006.
[38] RAJHONA 2006.
[39] CSIZMADIA 2006.
[40] PPÖM I–VII.
[41] CSIZMADIA 2006.
[42] PÁZMÁNY 1983a, 123–157; PÁZMÁNY 1613/1984.
[43] PÁZMÁNY 1983b; TARNÓC 1979.

eredeti szöveghez tartozó marginálisokat sem közölte. 2010-ben indult egy könyvsorozat, amely szintén válogatásokat közöl.[44] A megjelenő kritikai kiadás-sorozat lehet az alapja minden további, nagyobb példányszámú, népszerűsítő kiadásnak, azon túl, hogy a sorozat a további kutatás feltételeit is lehetővé teszi.

A Pázmány kompilációs és újraírói tevékenységével kapcsolatos megállapítások korábban elszórtan jelentek meg a szakirodalomban. Azt, hogy Pázmány nemcsak kéziratos latin filozófiai és teológiai előadásait, de nyomtatásban megjelent műveit is átírta, Fraknói óta jelezte a szakirodalom, több ponton megtette ezt a századfordulós Pázmány-összkiadás is.[45] A kompiláló munka nyomaira újabban mind a *Régi magyarországi nyomtatványok* második kötetének szerzői, mind az 1983-ban megjelent szövegkiadás bevezetésének írói rámutattak, bár különböző részletességgel és nem minden mű és kompilációs megoldás vonatkozásában.[46] A *Régi magyarországi nyomtatványok* című alapvető bibliográfia a Pázmány-művek leírásában majd minden esetben megemlítette a művek átírásának a tényét, konkordanciát adott a művek között, s mindez termékenyítőleg hatott a jelen kutatás számára. A Pázmány-összkiadás szövegeket bevezető ismertetéseiben az átírások módjáról többnyire lakonikus, rövid megjegyzések tudósítanak. A legtöbbet ezen a téren *A setét hajnalcsillag* kiadója tett, ugyanis ígérete szerint a Pázmány által a munkapéldányba írt javításait, kiegészítéseit közölni szándékozott.[47] Kiadásában azonban nem járt el következetesen, mivel nem minden Pázmány által a munkapéldányba betoldott szöveget közölt.[48]

A fentiekben elmondottak alapján világossá vált, hogy bár a korábbi szakirodalmi megjegyzések megfogalmazták az elvégzendő munka körvonalait, inkább csak a lehetséges feladatokat jelölték ki az érdemi munka számára. Egyedül az *Öt szép levél* és az *Öt levél* esetében történt példaértékű előrelépés Lipa Tímea szövegösszevető és Balázs Mihály értelmező tanulmánya után, amennyiben a két szövegváltozat eltéréseire felhívták a figyelmet.[49] Egyetérthetünk Lipa Tímea meglátásával, aki elemzésébe bevonta az Alvinczi-ellenes Pázmány-írás harmadik szövegváltozatát, a *Kalauz*ban megjelent 1623-as átdolgozást, így fogalmazott: „Árnyaltabb s egyúttal biztosabb képet mutatna e fejlődés megrajzolásában, véleményem szerint, ha e két évtized során született más jellegű Pázmány-írásokat is vizsgálat alá vennénk, azzal a kérdéssel,

---

[44] PÁZMÁNY 2010.

[45] FRANKL 1868, FRANKL 1869, FRANKL 1872: az egyes művekről szóló részekben, PPÖM: az egyes művek szövegkiadásához írt bevezetőkben.

[46] Az RMNy 1983 például nem említi a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* (RMNy 1983, 933) kompilálását a *Kalauz*ba. Pázmány műveinek teljességre törekvő – azonban egymással nem teljesen egyező – listáját közli: FRANKL 1872, 315–323; SOMMERVOGEL 1895, 404–413; PÁZMÁNY 1983a, I, 87–89.

[47] PPÖM V, 474.

[48] Részletesebben lásd a *Setét hajnalcsillag*ról szóló fejezetben.

[49] LIPA 2002, BALÁZS M. 2006. Lipa Tímea kitért a mű 1623-as, újabb átdolgozására is.

hogy vajon megtalálhatók-e bennük is ezek a változtatási tendenciák, vagy azok e három munkától eltérő jellegűek."[50]

A Pázmány kritikai kiadás munkálatai, mint említettük, 2000-ben indultak meg. A kutatás most már a Pázmány-szövegek széles körű, legalaposabb feltárására irányul, amely részben az általa felhasznált források azonosítását, részben írói módszerének leírását jelenti. Ami a forrásokat illeti: Pázmány fő művében, a *Kalauz*ban a korábbi szerzők műveinek sok ezer helyét idézi, prédikációs kötetében csak a bibliai idézetek száma több mint tízezer.[51] A korábbi, pontosan citált[52] szerzők alapján létrejövő írói alkotásmód teljesen általános volt a korban, az irodalmi minták és a mesterek követése magasabb rendűnek számított, mint a szerzőnek – ahogy Pázmány fogalmazott – az „ujjából szopott" dolgai. A kritikai kiadások elkészítésének egyik alapvető módszere a szerző által felhasznált források meghatározása. A mára gyökeresen megváltozott könyvtári helyzetben már nem lehet arra számítani, hogy a régi szerző által használt forrásanyagot egy helyen, egy könyvtárban tanulmányozzuk, s ez a nagy mennyiség miatt nem könnyen megoldható problémák elé állítja a kutatót. Jelenleg nincsenek lezárt kutatások arról, hogy milyen volt Pázmány könyvtárának összetétele, nem rendelkezünk olyan megközelítőleg teljes könyvlistával, mely az általa bizonyosan használt, birtokában levő könyvcímeket tartalmazná.[53] Ismerve a korabeli írói szokásokat, amelyek azt mutatják, hogy a forrásokat nem kizárólag az eredeti művekből írták ki, hanem idézetgyűjteményeket is folyamatosan használtak, a kutatás ezek feltárását is célul tűzte. Ami a bibliai idézetek nagy számát illeti, a régi műveltség egy sajátossága áll előttünk: nemcsak Pázmány, de kortársai számára is meghatározó volt a *Biblia* olvasása, tanulták, olvasták, idézték az Ó- és Újtestamentumot, s esetenként beszámoltak arról, hogy életükben tízszer-hússzor is elolvasták a teljes *Bibliá*t.[54] Ez valamennyiük írói stílusát is meghatározta. Egy-egy biblikus kép, egy-egy szó utalása alapján, a bibliai hely pontos jelzése nélkül is nyilvánvaló: a régi magyar szerző számára a *Biblia* szövege nyelvként funkcionál, azaz saját kifejezésmódjának, szóhasználatának, retorikus kifejezőképességének hátterében igen gyakran a *Biblia* szövegrészei állnak. Pázmány biblikus erudíciója különlegesen mély: alighanem „betéve" tudta a

[50] LIPA 2002, 30.

[51] BITSKEY 1979, 59.

[52] Pázmány idézési technikájának fonákságairól: VARSÁNYI 2006. Ezt a vizsgálatot érdemes lenne más műveire is kiterjeszteni, így világosabban látnánk, mi annak a szakirodalmi közhelynek a valóságos tartalma, hogy Pázmány „pontosan idéz". Újabb kutatások Pázmány egy másik művével kapcsolatban: AJKAY 2018.

[53] A 2015. évi budapesti lelkiségtörténeti konferencián előadottak szerint jelentős eredményeket ért el ezen a területen M. Horváth Mária és Mészáros Klára, azonban mindeddig csak Knapp Éva kutatásai láttak napvilágot a maguk teljességében: KNAPP 2012, KNAPP 2013a; KNAPP 2013b; KNAPP 2017; HORVÁTH 2016.

[54] KECSKEMÉTI 1998, 205.

latin bibliát, a *Vulgátá*t, s ha magyarul idézte, nem volt szüksége fordítások után kutatni, számára gyakorlatilag mindegy volt, hogy latinul, vagy – saját tolmácsolásában – magyarul idézi a szöveget. Ebből az következett, hogy egy-egy bibliai citátumot – különböző helyeken alkalmazva – máshogyan magyarított.

Az írói módszer talán legfőbb sajátosságának felismerése és nyomon követése lényeges szakmai kérdés és ennek feltárása és megvilágítása szintén a kritikai kiadás feladata lesz. Ennek lényege, hogy Pázmány saját szövegét, nyomtatásban már megjelent műveit sohasem tekintette véglegesnek, folyamatosan alakítgatott rajtuk. Az újraírás nemcsak helyesírási és stiláris módosításokat jelentett (pl. még egy további jelző betoldását, a szóhasználat megváltoztatását, a toldalékolás egyszerűsítését), hanem a nagyobb szövegrészeken végrehajtott kompilációs technikát is. Ez az átalakító – kompilációs vagyis egybeszerkesztő és újraíró – tevékenység a szövegek minden egységét érinti egy újabb szövegváltozatban: teljes fejezetek összevonását vagy szétválasztását, új fejezetek vagy bekezdések beiktatását, mondatok elhagyását vagy bővítését stb. Pázmány csaknem mindig a nyelvi modernizálás irányában változtat: például, amikor az „Istennek igéje" helyett az „Isten igéjé"-re módosít, vagy amikor a régiesebb névelőhasználatot modernizálva „az prédikáció" helyett „a' prédikáció"-ra javít. A változtatásokat tudatosan végezte el, fennmaradt néhány művének munkapéldánya is a saját kezű javításokkal. Több műve életében több kiadásban is megjelent, így *Imádságos könyv*e négy kiadásban, a mintegy ezer oldalas *Kalauz* három kiadásban. (A *Kalauz* 3. kiadása nem sokkal halála után jelent meg, még 1637-ben.) A kritikai kiadásnak nyomon kell követnie ezeket a változtatásokat, s ezt gyakran nehezíti, hogy a helyesírás szintjén maguk a nyomdászok is gyakran beavatkozhattak a szövegbe, aminek számba vétele adatok hiányában nem lehet egy kritikai kiadás feladata. Ez azt jelenti a Pázmány-kiadások esetében, hogy az előttünk fekvő szövegek csak bizonyos – nehezen meghatározható – százalékban őrzik Pázmány helyesírási sajátosságait.[55] Egy alkalommal a hibásan megjelent mű minden egyes példányát kézzel átjavíttatta ugyanazokon a helyeken, ezt tanúsítja első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű műve, a Magyari István ellen írt *Felelet* valamennyi fennmaradt példánya. A feltáró munka legizgalmasabb részét azok a fennmaradt *munkapéldányok* szolgáltatják, melyek négy különböző művében tartalmazzák a szerzői bejegyzéseket. Ezek vagy apró széljegyzetek, vagy bekötött pótlapokon hosszabb szövegek formájában, vagy éppen ostyával odatapasztott papírdarabkákon tartalmazzák a kézzel írt kiegészítéseket. S e módosított részletek már nyomtatva jelennek meg egy újabb kiadásban vagy egy másik műve másik fejezetében.

Pázmány máig ható írói tevékenysége saját korában (ez alatt az egész 17. századot értve) központi helyet foglalt el. A katolikus oldal számára azért, mert művei kö-

[55] KOVÁCS G. 2003. Érdemes lenne a továbbiakban *saját kezű kéziratok alapján* elemezni Pázmány helyesírásának változásait.

vetendő mintát jelentettek, a protestáns oldal számára azért, mert az írásos kommunikáció és viták során az első számú címzetté vált. Talán nincs is olyan kortársa, akinél ne lenne kimutatható a Pázmány-életműhöz való bármilyen viszonyulás: az említéstől, hivatkozástól a szövegszerű átvételig.

Az új kritikai kiadás konkrétan megfogalmazott igénye a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán merült fel, az MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen megrendezett *Pázmány Péter és kora* című tudományos konferencia alkalmával (Piliscsaba, 1998. május 21–23.).[56]

[56] A konferencia anyaga megjelent: HARGITTAY 2001b.

3. PÁZMÁNY IRODALOMSZEMLÉLETE ÉS AZ ÚJRAÍRÁSI TENDENCIÁK

Pázmány tudatos szerző, akit behatóan érdekel az írásmű megformálhatósága. Egyik levelében meg is jegyzi egy Ferenczffy Lőrinc által hozzá küldött levélről: „Elég hosszú discursus vagyon a Zágrábi levélben, és megtetszik, hogy prócátori irás, nem Cancellaria Stylussa."[57] Igényességéről a *Kalauz* egy megállapítása árulkodik: „nehéz mindenkor *Cicero*-után járni", írja a fordítással kapcsolatban.[58] Irodalomszemlélete leginkább előszavaiban és könyvajánlásaiban tett megjegyzéseiből rekonstruálható.

Több mint négy évtizeddel ezelőtt jelent meg Wolfgang Leiner monográfiája a kora újkori ajánlólevelekről.[59] A korai újkorban – hasonlóan más nemzetek szokásához – a magyarországi művek is általában ajánlólevél kíséretében jelentek meg, így Pázmány művei is.[60] E szövegek elemzésekor mindenekelőtt el kell különíteni a művek törzsszövegétől formailag is elváló praeliminaris szövegtípusokat: az ajánlólevelet, az ajánlóverset, az olvasóhoz szóló bevezetést, a szerzői önreflexiókat tartalmazó, a kiadás módjára és esetleges sajtóhibáira vonatkozó tájékoztató szöveget, esetenként az utószót, a tartalomjegyzéket. Ezeken kívül Pázmánynál többször indul a mű egy, a vitapartner és saját művét tézisszerűen összefoglaló fejezettel. Osztályozó szempontot jelent e szövegeknek a törzsszövegnek megfelelő vagy attól eltérő nyelve, a dedikált személye, társadalmi hovatartozása is. Az alábbiakban Pázmány paratextusait dolgozom fel, azonban nem műfaji megközelítéssel, hanem az e szövegekben megfogalmazódó irodalomszemlélet sajátosságaira koncentrálva. Az alábbiakban öt pontban foglalom össze a Pázmány ajánlóleveleiben, elő- és utószavaiban megfogalmazott legfontosabb irodalomkritikai gondolatokat.

1) *Az ajánlólevelek címzettje, avagy kihez szól a mű?* Közismert tény, hogy a 16–17. században megjelent művek dedikációi leggyakrabban a művek létrejöttét animáló, esetleg a nyomdai megjelenést lehetővé tevő mecénásokhoz vagy szellemi pártfogókhoz szólnak. Esetünkben erre is van példa (a *Felelet* ajánló verse Forgách Ferenc nyitrai püspökhöz, a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* dedikációja Pethe Márton kalocsai

[57] Pázmány levele Ferenczffy Lőrinc udvari titkárhoz, Sellye, 1628. október 7.; PPÖL I, 744.

[58] PÁZMÁNY 1637/2000, 365. A Cicero után járásról az utókor ítélete döntött azzal, hogy Pázmány nevéhez ragasztotta a „bíboros Ciceró-"t. Meg kell jegyeznünk, hogy már életében megkapta ezt az epitheton ornanst Jeremias Drexeltől 1636-ban, lásd HARGITTAY 2009g, 183.

[59] LEINER 1965.

[60] Egy hazai monografikus feldolgozás 2013-ban jelent meg: PESTI 2013.

érsekhez, a *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletérül* ajánlása az immár esztergomi érsek Forgách Ferenchez és Forgách Zsigmondhoz szól), azonban megfigyelhető, hogy Pázmány az idő előrehaladtával egyre inkább függetleníteni tudta magát a támogatóktól, vagy a mecénás mellett további személyt is szükségesnek tartott kiemelni egy másik dedikációban vagy praeliminiáriában. Példa erre az 1603-ban megjelent *Felelet*, melyben Forgách püspökhöz csak egy epigramma szól, a mű dedikációja Nádasdy Ferencet illeti, ugyanazt a személyt, akihez mint mecénáshoz már Magyari István is intézte ajánlását. Ott a támogató, Pázmány esetében pedig az „igaz útra" terelendő személy Nádasdy. Pázmány – aki nincs meggyőződve Nádasdy hajlíthatatlan protestáns elkötelezettségéről – kéri is a címzettet, hogy vállalva a bíró szerepét, vegye fontolóra, kinek is ad igazat. S hogy a kérés még hangsúlyosabb legyen, még egy – szintén Nádasdyhoz szóló – „Peroratio" zárja a művet.[61]

Jellemzőnek kell tartanunk a Pázmány által *hölgyek számára* készített dedikációit is. Az *Imádságos könyv* első és második kiadásának dedikációja Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Annához szól. A grazi egyetem fiatal professzora az első kiadás dedikációjában elmond egy esetet: Kapi Anna Grazban tartózkodván felpanaszolja a magyar nyelvű imádság hiányát, mire Pázmány – egyéb számos teendője közepette, de átérezve a probléma súlyát – gyorsan megalkotja imakönyvét, mely a protestantizmus elmúlt hét évtizede fölött átnyúlva megteremti a kapcsolatot a késő középkori kódexirodalom műfajaival, s hosszú időre a legnépszerűbb elmékedés-gyűjteménnyé válik.[62] Akár így történt Kapi Anna esete, akár nem, kétségtelen, hogy topikus jellegű az eljárás: nemzeti nyelvű imádságos könyvet a – korabeli – műveletlenebb réteg képviselőjének, a nemes asszonynak kell ajánlani, hiszen elsősorban nekik és az apácáknak lehet szükségük (már az *Ómagyar Mária-siralom* óta) magyar nyelvű imádságokra.[63]

A nemes hölgynek dedikált anyanyelvű imádságos könyv nevezetes példája Pázmány *Imádságos könyv*ének 1689. évi kiadása, amelyet a „nyomdász" a leendő fejedelem nővérének, Rákóczi Juliannának ajánlott s az ajánlással az imakönyv udvarlás tárgyává vált. Az ajánlásról, amelyben Júlia „szemkívánó", „szívhódító", „lelket élesztő, kegyes nyájas beszédű" „galamb"-ként jelenik meg, Köpeczi Béla bizonyította, hogy valódi szerzője a jezsuita Kecskeméti János, aki Batthyány Ádám (Batthyány Kristóf fia, 1662–1703) nevében írta a hódoló dedikációt.[64]

---

[61] PÁZMÁNY 1603/2000, 16–20, 249–256.

[62] A szerző (Pázmány) neve csak az ajánlás végén szerepel: PÁZMÁNY 1606/1693, †3r–v. Lásd RMNy 1983, 945.

[63] Vannak további esetek is, pl. Szenci Molnár Albert 1621. évi, Heidelbergben megjelent imádságos könyvét a nagyszombati eklézsiához tartozó kegyes asszonyoknak ajánlotta (RMNy, 1238); egy Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított kiadvány pedig Tamási Katának és Körtvélyesi Évának szóló ajánlással jelent meg (RMNy 2000, 2077).

[64] KÖPECZI 1982.

A másik hölgy, akinek Pázmány művet ajánlott, Batthyány Ferenc özvegye, Lobkovitz Poppel Éva volt. A *Bizonyos okok, mellyek erejétül viseltetvén egy fő ember az új vallások tőréből kifeslett* című vitairat keletkezése (1631) előtt nem sokkal, 1629 őszén tért katolikus hitre Poppel Éva fia, Batthyány Ádám. Pázmány a dedikációban nyíltan célba veszi Poppel Évát is.[65]

Említettük, hogy Pázmányt – különösen pályája későbbi szakaszában – nem kötötték finanszírozási problémák művei kiadásában, sőt maga is mecénássá vált.[66] A *Kalauz* első és második kiadásához egymástól eltérő, szép és bizonyára költségigényes díszcímlapot metszetett, méltán tartható a két metszet a reneszánszból a barokkba való átmenet reprezentánsának. A mű harmadik kiadása azonban – amely Pázmány halála után jelent meg – egyszerű, metszet nélküli, csak nyomdai keretdísszel ellátott, nyomtatott címlappal jelent meg, a valódi finanszírozó már nem élt. Ez az anyagi függetlenség tette lehetővé, hogy dedikációi többnyire csakugyan azoknak szóljanak, akiknek a művet magát is szánta: pl. *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istené*t „Az Calvinus vallása követő evangelikus atyafiaknak", a Kempis-fordítást „A Magyar országban levő keresztyéneknek" ajánlja.[67] Esetenként – a teljes mű személyes jellege és műfaja okán – fölöslegessé is válik a külön dedikáció, pl. az Alvinczihez szóló *Öt szép levél* vagy az *Alvinci feleletének megrostálása* esetében.[68] Mindezek ismeretében illő és emelkedett, a transzcendenciára utaló megoldás, hogy utolsó művének, a *Prédikációk*nak ajánlása nem földi lényhez szól: Pázmány „Az én kegyelmes uramhoz, a tellyes szent háromság egy bizony Istenhez" ajánlja művét, hálát ad neki, hogy a tőle kapott kicsiny tehetséget („girát") az Ige hirdetésére fordíthatja.[69]

2) *A „méh" és a „pók" esete: autonóm alkotás vagy imitáció?*[70] Pázmány a *Kalauz Elöl-járó level*ében (a mű mindhárom kiadásában) határozottan elkülöníti az imitációs technikát az „autonóm" alkotásmódtól, mondván, hogy „amit írok, nem újjomból szoptam és hamissan sem költöttem" továbbá: „Új találmányokat, és magam fejéből költött dolgokat, töllem senki ne várjon. Mert, tudom, hogy a' pók-hálo, nem job a' lépes-méznél; noha a' Pók, béliből szövi légy-fogó hálóját; a' Méh pedig, virágokrúl szedegeti mézét. Azért, igyekeztem azon, hogy a' Régiek nyomából ki ne lépjem: hanem, az ő Fegyver-házokból vegyek diadalmas kardokat […] Azoknak-való az Ujság, kik, vagy elme-futtatásért, vagy a' bölcsességben-való éleségnek mustrálá-

---

[65] PPÖM V, 307. Batthyány áttérésének körülményeiről és a művel való kapcsolatáról lásd alább részletesebben „A *Bizonyos okok* (1631) és a *Kalauz*" című fejezetet.

[66] HOLL 1980, 173–187.

[67] *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene*: PPÖM II, 701; *Kempis Tamásnak Christus követésérül négy könyvei*: Pázmány 1983a, I, 311.

[68] PPÖM II, 511, 627.

[69] PÁZMÁNY 1983, II, 9.

[70] Az imitáció fogalmán a legtágabban felfogott „imitatio auctorum"-ot értem, vö. UEDING 1998, 235–238.

sáért irogatnak."[71] Bár a pók „A keresztény szimbolikában a jó *méh* ellentéte",[72] Pázmány az idézett helyen nem utal locusra, s a két állatnak a bibliai előfordulásai nem erősítik meg az *együttes* használat bibliai eredetét. A szerzőség kérdéséről hasonlóan nyilatkozott Pázmány a *Prédikációk* előszavában („A keresztyén olvasókhoz") Salamonra és Senecára utalva: „Nem kel tehát azt várni, hogy ollyat mongyak, a mit előttem senki nem mondott."[73] Pázmány felfogása, amellett, hogy a romantika előtti általánosan érvényes irodalomfelfogás magyarországi megfogalmazásának egyik legtudatosabb és legtömörebb topikus kifejezése, a hitviták időszakában különös jelentőséget nyer a katolikus oldal autoritás-elvűségének alátámasztására. A viták során a sokoldalú erudíció segítségével fordítja át gyakorlattá Pázmány a hangoztatott elvet.

A prae- vagy postliminaris szövegek olvasása más szempontból sem terméketlen: helyenként utalásokat találunk a művek létrejöttének közvetlen körülményeire. Ezek közül itt csak egyetlen adatra hívom fel a figyelmet. Az Alvinczi Péternek írt *Öt szép levél* (1609) második, átdolgozott kiadása a *Kalauz* függelékeként jelent meg 1613-ban, *Öt levél* címen. E művet „Az Alvinczi Péter Feleletéről rövid intés" című szöveg zárja le. Alvinci felelete, amelyet még 1609-ben írt az *Öt szép levél*re, nem maradt fenn. Fennmaradt viszont Pázmány erre írt válasza, Alvinci „megrostálása", még ugyanebből az évből, 1609-ből.[74]

3) *A citátumhasználat módja és technikája.* A korban általános szokás volt a szövegek megformázásában tipográfiailag is elkülöníteni az idézeteket az azokat összekötő szövegrészektől, leggyakrabban úgy, hogy az idézeteket kurziválták, vagy eltérő betűfokozattal szedték. „De különb és kisseb bötüvel nyomtatták a *deák* szókat", tudósít a *Prédikációk* elöljáró levelében Pázmány.[75] Az sem volt közömbös, hogy a citátumokat a magyar nyelvű szövegtestben a szerző eredeti nyelven, magyar fordításban, vagy mindkét nyelven közölte. Pázmány maga is foglalkozott a kérdéssel. A *Prédikációk* elöljáró tudósítása szerint számot vetett azzal, hogy nem mindenki érti a sok latin citátumot, s így akadály gördül a befogadás zavartalanságába: „Ugy rendeltem pedig, azoknak magyarúl írt formáját; hogy aki *deákúl* nem túd, vagy a ki a kösség-előtt *deákúl* nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban; hanem úgy foly, mint ha

---

[71] PÁZMÁNY 1637/2000, jv–v. (RMNy 2000, 1697.)

[72] BIEDERMANN 1996, 318. – Petrőczi Éva egy konferenciaelőadásomhoz tett hozzászólásában megjegyezte, hogy a toposz megtalálható Swift *Hordómeséj*ében (*A Tale of a Tub*) is. – Az ékesszólás jelképeként alkalmazott „méh" toposza bukkan fel – együtt a hasonló értelmű hattyúéval – Janus Pannonius *Ad animam suam* című versében is, így biztosítva a múlandó fizikaival szemben költői lényének halhatatlanságát. Az értelmezési lehetőségekről: JANKOVITS 2002, 144, 153, 214–221.

[73] PÁZMÁNY 1983a, II, 14.

[74] A fölvetődő kronológiai kérdésekről lásd az „*Alvinczi megrostálása* (1609) és a *Kalauz*" című alábbi fejezetet.

[75] PÁZMÁNY 1983a, II, 16.

a *deák* szók közbevetve sem vólnának."[76] Idézeteit (sok ezer latinul közölt citátumát) lefordította tehát, úgy alakítva a mondat grammatikai szerkezetét, hogy a latin textusok kihagyásával a magyar szövegrészek egybeolvasva értelmes és grammatikailag hibátlan egységek legyenek. (Talán ez adta az ötletet az 1980-as évek szövegkiadói számára, akik a latin szövegeket és a hozzájuk tartozó locusjelöléseket elhagyva, homogén magyar szövegeket adtak ki, ezzel a szerző szándékát és eredeti alkotásmódját felismerhetetlenné téve.)[77] Nos, Pázmány, aki számontartotta egy szöveg magyar, latin vagy heterogén jellegét, csupán három olyan művet alkotott, melyekből lényegében hiányoznak a latin szövegrészek. Ezek egyike (talán legelsőként kidolgozni kezdett) magyar nyelvű vitairata, a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* című munka, mely 1605-ben jelent meg.[78] Katolikus oldalon a szövegek kétnyelvűekké válnak, leszámítva az ájtatossági művek egy részét. Ennek okát Pázmány a hitviták autoritáskeresésével magyarázza a *Felelet* „Az keresztyén olvasónak" írt levelében: „Ne ciudalkozzal, ha az regi zent Doctoroknac, soc Deac sententiait latod, Mert ezeket hogi Deakul irnam, az ketelenseg miueltete, tuduan, hogi nagiob ereie, es böciülleti legien, mikor azon zokat oluassuc, mellieket az regiektül vöttünc, hogi sem, ha mi magunc mas nielüre forditanoioc".[79] Ez a magyarázata annak, hogy a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*, az *Imádságos könyv* és a Kempis-fordítás kivételével Pázmány minden magyar műve kétnyelvű is egyben. A Kempis-fordítás ajánlásának híres és sokat idézett részlete („Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek értelmét hiven magyaráznám; a szóllásnak módgyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mint-ha először magyar embertül, magyarúl iratott vólna"[80]) csakugyan vonatkoztatható Pázmány fordítói elveire, arra, hogy a fordító a latin nyelvi struktúra béklyóitól szabadon tolmácsoljon. A fordítás magyar nyelvi szabatosságának követelményét fogalmazta meg Medgyesi Pál és mások is,[81] ám Pázmány írásgyakorlatát figyelembe véve az idézet félreérthetetlenül utal arra is, hogy ebben az írásban latin idézeteket ne keressen az olvasó. A protestantizmus számos módszere némi késéssel jelentkezett a katolikus oldalon is. Gondolok a nemzeti nyelvű bibliafordítások megjelenésére (jóval később a nemzeti nyelvű liturgia bevezetésére), a vulgáris nyelvű imádságok és népénekek elterjedésére, a nyomtatott prédikációk magyar nyelvűségére vagy az iskoladrámák magyar nyelvűvé válására. Szélesebb körű vizsgálatok bizonyíthatják majd, hogy a latin citátumhasználat is hasonló változá-

[76] PÁZMÁNY 1983a, II, 16.
[77] PÁZMÁNY 1983b; PÁZMÁNY 1987.
[78] A datálás kérdésével kapcsolatban korábban fölvetett szempontok mérlegelése: PÁZMÁNY 1605/2001, 5–6. Mint más esetben, itt is arról lehet szó, hogy Pázmány egyidejűleg több művén is dolgozott.
[79] PÁZMÁNY 1603/2000, 27.
[80] PÁZMÁNY 1983a, I, 312. Lásd még: GÁBOR 2001.
[81] BARTÓK 1998, 261–262.

sokon megy keresztül, Gábor Csilla megfigyelése szerint már Káldi 1631-es prédikációiban vagy Tasi Gáspár 1639-ben megjelent Bellarmino-fordításában, melyekben a latin citátumhasználat már elenyésző.[82]

4) *A szerzőség kérdése, avagy Pázmány különvéleménye.* Az imént ismertetett irodalomfelfogás ismeretében furcsának tűnhet, hogy Pázmány lesz a magyar irodalomban az első, aki saját írásainak szerzői jogát nem engedi elvitatni. 1606-ban megjelent *Imádságos könyv*ének sokrétű biblikus reminiszcenciája, Szent Ágoston műveinek parafrázisai lehetővé tette, hogy e gyűjtemény anyagának jelentős részét felhasználva három évvel később, 1609-ben Mihálykó János saját neve alatt adjon ki egy evangélikus imádságos könyvet Bártfán.[83] A rá egy évre napvilágot látott Pázmány *Imádságos könyv* második kiadásának elöljáró levelében a szerző kifogásolta a protestáns redakciót. Pázmány azt írta, hogy Mihálykó „sok helyen meg szaggatta, és az eo foltos teczésének rongyával béis tatarazta az én írásomat […] Annak okáért nem hogy jauallanám ezt az Eperjesi Prédikátor munkáját, de söt inkab ez benne való sok fogyatkozásokért gyalázom, és enyimnek nem ismérem".[84] Nevezetes kijelentés: ez az első súlyos szerzői kifogás a magyar irodalomban az „Iliászi pör"-t megelőző századokból, Balassi hasonló értelmű panasza után, noha a költő nem felekezeti szempont alapján, hanem a pontatlan másolás és félreértelemzés veszélye ellen fakadt ki.[85] Minthogy Pázmány igen sokrétűen kiaknázta a korábbi századok irodalmát, nem arra kell gondolnunk, hogy azt kifogásolta: az általa is követett kompilációs módszer szerint dolgozott az eperjesi prédikátor, hanem mindenekelőtt az ellen szólalt fel, hogy a szövegei átkontextualizálódtak. A Pázmányból és Káldiból kompiláló későbbi református szerzők eljárásáról szólva jegyzi meg Kecskeméti Gábor, hogy „A két vallás diszkurzusrendje között a határok nem teljesen átjárhatatlanok, csak a források hallgatnak szilárdan a titkolt határsértésekről."[86] Nos, ezt a hallgatást törte meg Pázmány, amikor *Imádságos könyv*e második kiadásának előszavában kifakadt; vajon mit tett volna, ha megéri a 18. századi kompilátorok tetteit?

5) *A hibátlan szöveg előállításának igénye.* Pázmány gondot fordított arra, hogy szövegei eredeti szándékának megfelelően jelenjenek meg, s ezt – kortársainak egy részéhez hasonlóan – több helyen szóvá is tette. A sajtóhibák felemlegetése vagy a „bevezetőként" az olvasóhoz írt levél részeként vagy attól független tájékoztatóként található a művek elején vagy végén. A Magyari elleni *Felelet* sajtóhibái oly mérték-

[82] GÁBOR 2001, 17. Oláh Szabolcs hívta fel a figyelmemet a *Die Patristik in der Bibelexegese des 16. Jahrhunderts* c. könyvre, melynek tanulmányai egyes részterületeket tárgyalnak. Az egész kérdéskör – úgy látszik – nemcsak idehaza „ein unerledigtes Thema" (STEINMETZ 1999, 71).

[83] MIHÁLYKÓ 1609, (RMNy 1983, 976).

[84] PÁZMÁNY 1610,):(5v-):(6r., (RMNy, 1983, 1003); PÁZMÁNY 1631/2013, 13; BAJÁKI 2001.

[85] Rimay idézi Balassi levelét: ECKHARDT 1951, 381.

[86] KECSKEMÉTI 1998, 224.

ben irritálták a szerzőt, hogy a kinyomtatott példányok mindegyikét kézírással át is javíttatta, ahogy ezt bejelentette a mű „Keresztyén olvasónak" címzett bevezetésben.[87] A művek sajtóhibáit nehezményező szövegrészek nem formális bocsánatkérések csupán. Tudjuk, hogy műveit (bármilyen terjedelmesek is legyenek) minduntalan aprólékosan átjavította, kitérve a helyesírási módosításokra is. Bár – jelenlegi ismereteink szerint – négy művének maradt fenn saját kézzel átjavított munkapéldánya, az elkövetkező kutatásoknak hipotetikusan azt a lehetőséget is föl kell vetnie, hogy a három évtized alatt végbemenő és a magyar irodalmi nyelv átalakítására vonatkozó helyesírási, nyelvi modernizációban kiadói korrektorainak jelentős szerep jutott.[88]

Pázmány prae- és postliminaris szövegeinek vizsgálata további irodalomkritikai tanulságokkal is járhat a műfajok, a szerkesztésmód, az alantas stílus, a nyelvi durvaság kérdése vonatkozásában – mindez azonban már külön elemzés tárgya lenne.

6) *A kompiláció módozatai.* A „compilatio" jelentését Pápai Páriz Ferenc szótárában három magyar kifejezéssel is tolmácsolja: „lopogatás", „fosztás", „latorkodás". Hasonlóképpen már Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ában a compilatio: „lopogatás", a compilator: „öszvelopogató". Mindkettejüknél a szó igei alakjánál jelentkezik a kevésbé pejoratív értelmű „egybe-gyüjtöm", „egybe gyüvtöm" kifejezés.[89] A régi irodalom kutatásában használt kompiláció-fogalmat „összeszerkesztés" értelemben ma már mindenekelőtt a szövegszerkesztés technikájának megnevezésére alkalmazzuk, az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveg alakító folyamatának megnevezéseként. A megnevezés nem pejoratív jelentéstartalmú, ellenkezőleg: a romantika kora előtti írói gyakorlat elsőrendű jellemzője, amelynek beható ismerete a szövegek struktúrájának és tartalmának megértéséhez nélkülözhetetlen fontosságú. A 20. században általánossá vált terminológia e kompilációs írói technika tudatos, eszmei hátterét – a reneszánsz vonatkozásában – az „imitatio" fogalmával jelölte meg. Ilyen módon a szerzői novum nem a saját fogalmazású „új gondolatok" közlésében keresendő, hanem a szöveg kialakításának, megfogalmazásának módjában, a szöveg átstruktúrálásának, a kompiláció technikájának érvényesülésében.

A kompiláció kettős értelméről, vagyis más szerzők írásainak egybeszerkesztéséről, továbbá a saját korábbi művek kompilációs átdolgozásáról és újraírásáról Pázmány egyaránt kifejtette véleményét. A *Kalauz Elöl-jaro level*ből már idézett híres megfogalmazás (a méh–pók hasonlat) egyben értékítéletet is jelent, az elmúlt idők írásainak felmagasztalását, a régi mesterek és autoritások követésének fontosságát, más terminológiával az „imitatio" elsőbbségét az „új találmányokkal" szemben:[90] A kompiláció második értelmezését, a korábban készült saját művek felhasználását,

[87] PÁZMÁNY 1603/2000, 27.
[88] HOLL 1980, 173–187; KOVÁCS G. 2003.
[89] PÁPAI PÁRIZ 1767/1995, 121; SZENCI MOLNÁR 1604/1990, H5v.
[90] PÁZMÁNY 1637/2000, vj, jv–v.

egyes szövegrészek átemelését majd átdolgozását, átszerkesztésének technikáját Pázmány szintén teljes tudatossággal alkalmazta. Mottóként már idézett eljárását Szent Ágostonra hivatkozva így jellemezte: „az eléb ki-bocsátott Könyveim részeit, mostani Irásomban, alkalmatos helyekre rendelem [...] és tettszésem-szerént, meg-jobbitom, meg-rövidítem, meg-tóldom, a' hol helyesnek alítom lenni. Söt ugyan-ezen Könyvnek-is mostani nyomtatásában, sokszor világosb értelemmel, job renddel, ékessebb szóllással, újob bizonyságokkal, hoszszabbitom vagy rövidítem Irásomat."[91]

A fenti idézetek tehát a *Kalauz*ból valók, de általánosan jellemzik Pázmány majd minden könyvében alkalmazott módszerét. Eljárására Pázmány természetesen talált bibliai előképet is: „Szent Pál azt írja, hogy, nem-csak egyszer, hanem sokszor kel azon-egy hasznos és szükséges tanitást fülébe vájni az emberek feledékenségének".[92]

Egy további, más irányú kutatási területet jelentene az, hogy a hitvita retorikája hogyan függ össze az általános retorikai elméletekkel, s különösen, mi a viszonya a homiletikai elméletekhez? A kölcsönösséget és az átjárhatóságot nem könnyű megragadni, ahogy Kecskeméti Gábor írja: „a prédikációelméletnek téves nézetek cáfolását illető megfontolásaitól aligha remélhetünk érdemi eligazítást a hitvita kommunikációs helyzetére nézve".[93]

[91] PÁZMÁNY 1637/2000, viij.
[92] Pázmány *Prédikáció*nak előszavából *A keresztyén olvasókhoz*: PÁZMÁNY 1983a, II, 14.
[93] KECSKEMÉTI 2005, 44. Lásd még: GÁBOR 2015b, 236; STAUFFER 2003, 1403.

4. A *KALAUZ* JELENTŐSÉGE PÁZMÁNY ÉLETMŰVÉBEN

4.1. A *Kalauz* hat kiadása (1613, 1623, 1637, 1766, 1897–1898, 2000)

Túl a hitviták „tengerén", a régebbi és az újabb összegző értékelések egyértelműen fogalmazzák meg, hogy a *Kalauz* olyan szintetizáló mű, amely enciklopédikus teljességben foglalja magába a hitre és a hitről való vitatkozásokra vonatkozó vélekedéseket, s ez Pázmány fő műve: „Igazságra vezérlö Kalauz; deákul: Hodoegus. Melly könyvrül valósággal mondhatni, hogy veleje, és minden egyébb könyveinek, mintegy egybe hordott lépes Méze; az igasságnak pedig gazdag, és meg böcsülhetettlen Tárháza";[94] „Pázmány művei között e könyv a legjelentősebb és egyúttal a legnagyobb hatású."[95] A *Kalauz* jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy Pázmány ebben a művében foglalta össze magyar nyelven mindazt a tudásanyagot, amely korábbi írásaiban elszórtan már napvilágot látott. Későbbi művei pedig jórészt a *Kalauz* védelmében készültek, ebből az opusból ágaznak szét. Egyedül az ájtatossági művek: az *Imádságos könyv* (Graz, 1606), majd a Kempis-fordítás (Bécs, 1624) és a *Prédikációk* (Pozsony, 1636) valamint néhány politikai irata reprezentálnak olyan írói szándékot, amely ezeket a műveket műfajilag elkülöníti a *Kalauz*tól. Sok ezer lapra rúgó latin nyelvű filozófiai és teológiai előadásai, az ott tárgyalt érvek és locusok jelentős módon és mértékben szintén beépültek a *Kalauz* rendszerébe, immár magyar nyelven.

Pázmány külföldi tanulmányai (Krakkó, Jaroszlav, Bécs, Róma), grazi professzorsága és néhány évi hazai közszereplés után 1616-ban lett esztergomi érsek. Közéleti pályáján ez jelentette a fordulatot: két évtizedre szóló lehetőséget arra, hogy országa sorsának nemzetközi keretek között is alakítója legyen. Addigra mint tudós, író és hitvitázó már eljutott a szintézisig, hiszen a *Kalauz* első kiadása, korábbi munkásságának egybefoglalása már három évvel korábban, 1613-ban megjelent. A művet még kétszer átdolgozta (megjelenésük: 1623 és 1637), a 2000-ben kiadott hasonmás a harmadik, 1637. évi kiadás szövegét jelentette meg. Ez a *Kalauz* hatodik kiadása.[96]

---

[94] AMBROSOVSZKY 1760, 717.
[95] RMNy 1983, 1059.
[96] PÁZMÁNY 1637/2000.

1. *Isteni igazsagra vezerleo kalavz, mellyet irt Pazmany Peter, iesvitak rendin valo tanito*. Pozsony, 1613. A mű összeszerkesztésének idejére vonatkozó pontos adatunk nincs, ez bizonyára több évet vett igénybe. Az 1613. évi kiadás számára átdolgozott műveket figyelembe véve ez az 1609 és 1613 közé eső időszakot jelenti.[97] Az nyilvánvaló, hogy a tényleges megjelenés előtt már évekkel korábban készen kellett állnia a műnek, ugyanis a nyomtatás több évet kellett, hogy igénybe vegyen.[98]

2. *Igassagra vezerlö Kalavz mellyet irt es most sok helyen meg-jobbitván, másodszor ki-bocsátott Pazmany Péter esztergami ersek*. Pozsony, 1623.[99] Jelentősen átdolgozott kiadás.

3. *Hodoegus. Igazsagra-vezerlö Kalavz mellyet irt, es most sok helyen jobbitván ki-bocsátott, cardinal Pazmany Peter, esztergami ersek*. Pozsony, 1637.[100] Számos kisebb javítást és kiegészítést tartalmazó kiadás.

4. *Hodegus. Igazságra-vezerlö Kalauz*, Nagyszombat, 1766.[101] A negyedik kiadás az 1637. évi harmadik kiadás alapján készült.

5. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz.* Az 1637-iki vagyis harmadik kiadás után sajtó alá rendezte KISS Ignác. Bp., 1897–1898. (Megjelent a *Pázmány Péter összes munkái* sorozat 3–4. köteteként.)[102]

Minthogy a 20. századi Pázmány-szakirodalom szinte kizárólag ezt a kiadást vette alapul állításai alátámasztására, részletesebben szükséges szólnunk erről az editióról. Bár a századfordulón megjelent kiadást összefoglalóan úgy értékelhetjük, hogy – korának kiadási színvonalát és igényességét tekintve – a legjobb kiadások közé tartozik, tudományos szempontból használhatósága korlátozott. Az életműkiadás részeként ké-

---

[97] RMNy 1983, 1059. A megírás idejére vonatkozó korábbi vélemények ellentmondásosak. „Egyes részletei már gráci tartózkodása alatt elkészültek, zömét pedig 1610–1612 között vetette papírra."; BITSKEY 1986, 100. – Pázmány „a *Kalauz* kéziratával 1610 őszére készült el"; VÖRÖSMARTI 1992, 279. Arra a kérdésre, hogy vajon az 1610-ben katolikussá tért Vörösmarti *Megtérése históriájá*ba mikor építette be a *Kalauz*-hivatkozásokat, azt válaszolhatjuk, hogy minden bizonnyal az 1620-as évek elején, még 1623, a második kiadás kinyomtatása előtt. Hivatkozásai ugyanis olyan *Kalauz*-helyekre is utalnak, melyek az 1613. évi kiadásban még nem, csak a második, 1623. éviben vannak meg (pl. „lib. 7. cap. 6. § 3." vagy „Appendicis 1 ante § 3. et partis 2. initio". – *Uo.*, 7., 9. Feltűnő, hogy Vörösmarti a *Kalauz* esetében csak könyvekre, caputokra és paragrafusokra hivatkozik, ugyanakkor más művek esetében lapszámra is, *Uo*., 321. Feltehetőleg az 1623. évi kiadás kézirata volt előtte, amelyhez egyúttal tárgymutatót is készített; IPOLYI 1875, 641–643.

[98] Hasonló terjedelmű prédikációs kötetének megjelenése (1636) előttről, „Az előző néhány évből 1632–1635 között nem ismeretes pozsonyi nyomtatvány. Ennek oka részben Pázmány Péter prédikációinak folyamatban lévő nyomtatási munkája lehetett." RMNy 2000, 1658.

[99] RMNy 1983, 1293.

[100] RMNy 2000, 1697.

[101] PÁZMÁNY 1766; PETRIK 1891, 60.

[102] PPÖM III, PPÖM IV.

szült szövegközlés az 1637. évi kiadást vette alapul, „kivéve némi helyesírási változtatásokat, melyeket a kiadó-bizottság az I. kötet bevezető soraiban körülír."[103] A századforduló helyesírására modernizált kiadás a szöveg jelentékeny átalakítását eredményezte, amely a mű nyelv- és helyesírástörténeti szempontú vizsgálatát nem teszi lehetővé. A szövegközlő bevezetőjében az első és második kiadás összefüggéséről szólva megemlíti, hogy Pázmány „*néhány* régi szavát az első kiadásnak itt újabbal cseréli fel. Ezek a maguk helyein megjegyezvék a mostani kiadásban" (kiemelés tőlem).[104] A sajtó alá rendezőnek, Kiss Ignácnak ez a megjegyzése a századfordulós kiadás szövegközlési elveihez és gyakorlatához képest túlságosan is nagy feladat vállalását ígérte, hiszen az első és második kiadás között *sok ezernyi* eltérés van, számos helyen pedig jelentős mennyiségű (sok lapra terjedő) kiegészítéseket tett Pázmány a szövegben. A kiadásban nincs nyoma annak, hogy a bevezetésben ígérteket a szövegközlő beváltotta volna. Nem helytálló a bevezetésnek az a megállapítása sem, hogy „A harmadik, 1637. évi kiadás [...] a második kiadásnak reproductiója",[105] ugyanis igen sok stiláris változtatást találunk a harmadik kiadásban is.

A századfordulón megjelent editio a mű szövege előtt közölte az első kiadásból az Istvánffy Miklóshoz és Draskovich Jánoshoz intézett latin nyelvű ajánlólevél szövegét. A kiadó a régies kifejezéseket csupán elvétve magyarázta lapalji jegyzetekben, s a műhöz mindössze fél lap terjedelemben adott tárgyi magyarázatokat. Végül egy – nem teljes – kumulatív névmutató következik *A Kalauzban s egyéb művekben idézett XVI–XVII. századbeli írók rövid ismertetése* címmel.

6. *A 2000. évi hasonmás kiadás* az „ultima manus" elve alapján a Pázmány életében utoljára módosított változatot, tehát az 1637. évi kiadást közli a Kőszeghy Péter tulajdonában lévő példány felhasználásával, a Balassi Kiadó munkájaként.[106]

---

[103] PPÖM III, VII.

[104] PPÖM III, VII.

[105] PPÖM III, VII.

[106] A Dobronoki György *Diárium*ában olvasható 1637. június 24-i bejegyzésből Fraknói arra a következtetésre jutott, hogy Pázmány, aki március 19-én halt meg, nem érte meg a *Kalauz* megjelenését (FRANKL 1872, 288). Őry Miklós és Szabó Ferenc az adatot úgy értelmezték, hogy egy Hodoegus–Polemica–Apologetica életműkiadás anyagi támogatásáért érkezett Nagyszombatba a pozsonyi nyomda vezetője, Némethi Jakab (ŐRY–SZABÓ, 1983, I, 98.). Dobronoki szövege: „P. Joannes Szednik et P. Jacobus Nemethi Posonio venerunt huc [...] hic vero ut ab illustrissimo archiepiscopo sumptus impeteret pro impresione continuenda operum domini cardinalis defuncti". A Budapesti Egyetemi Könyvtár, Coll. Pray, Tom. XXX.-ban található, számos fontos és érdekes adatot tartalmazó *Diarium*ról lásd BÁTHORY 2001, az idézet *Uo*., 374. – A századforulón megjelent levélkiadásban a *Kalauz*ról a tárgymutató szerint két adat található, egy 1614-ből és egy 1629-ből: PPÖL I, 42–43 és PPÖL II, 68.

4.2. A *Kalauz* kompozíciója, világképe és műfaja

Sík Sándor máig is forgatott, kiváló Pázmány-könyvének híres megjegyzése, mely a *Kalauz*t egy barokk székesegyházhoz hasonlítja, metaforikusságával valójában nem visz közelebb a megértéshez.[107] A hasonlat nyomán ugyanis most már arra a kérdésre kellene válaszolnunk, hogy milyen is egy barokk székesegyház? S erre a kérdésre semmivel sem egyszerűbb válaszolni, mint arra, hogy milyen a *Kalauz* felépítése.

Pázmány az első kiadásban a teljes művet három tomusra osztotta, s ez a három rész tagolódik további részekre, „könyvekre", az első kiadásban összesen 14-re, a további kiadásokban 15–15 könyvre. Minden egyes könyv további részekre, ezen belül további számozott fejezetekre oszlik. Az *Elöl-jaro level* indokolja meg a hármas beosztást. Ezek szerint az első részben (I–V. könyv) „*A' Természetbe óltatott Okosság vezérléséből*"[108] mutatja ki az istenérveket és a keresztény hit indokoltságát. A második rész (VI–X. könyv) a római egyház és a pápaság létének és tiszteletének érveit foglalja össze. A harmadik rész (XI–XV. könyv) a Szentírásban foglaltak alapján cáfolja az „újítók" vélekedéseit. A hitvitázó jelleg végigkíséri, helyenként meghatározza a tárgyalásmódot, az újítók vélekedéseivel nemcsak a XI–XV. könyvben, hanem már a III. könyvtől kezdve részletesen szembeszáll Pázmány. A *ratio*, az *ecclesia* és a *scriptura* argumentációja alkotja a pázmányi gondolatmenet gerincét. „A *Kalauz* egész felépítésében – logikai, esztétikai és teológiai kompozíciójában – közel egy évszázaddal megelőzte az újkori katolikus alapvető teológiákat [...] Az igaz vallásról és az egyházról szóló traktátusok szintézisét csak a XVIII. század alkotta meg, a felvilágosodás problémáira válaszolva. Pázmány már ezek előtt megépítette összetett művét, amely a *demonstratio religiosa*val kezdődik (I. könyv: istenismeret és vallás); ehhez csatolta a *demonstratio christiana*-t (II. könyv: a kinyilatkoztatott keresztény vallás az igaz vallás); ezt követte a *demonstratio catholica* (melyik Krisztus igaz egyháza?), a dogmatikai kérdések részletes tárgyalásával. A *Kalauz* tehát a maga korában egyedülálló apologetikai-polemikus-dogmatikus mű volt."[109] A *Kalauz* kiadásai idején természetesen tucatszámra jelentek meg a kontroverz irodalom termékei, a hitviták századában vagyunk. Pázmány sem tagadhatta meg magát s korát, a *Kalauz*ra erőteljesen hatott a hitvita-műfaj. Ugyanakkor a *Kalauz* minden korábbi és további hitvitájától elkülönül: Pázmány itt megkísérli a vitákon való túllépést, szintézist próbál alkotni, a teljes rendszer felől közelít a vitakérdésekhez, a szerkezetben kialakított logika szerint az

[107] A *Kalauz*t „az egész magyar prózában szinte páratlanná teszi monumentális *kompoziciója*. Teljes joggal hasonlítható a nagy barokk székesegyházakéhoz." (Kiemelés az eredetiben.) SÍK 1939, 116. Ebben a *Kalauz*ról szóló fejezetben Sík Sándor részletesen elemezte a *Kalauz* logikai-lélektani szerkezetét.

[108] PÁZMÁNY 1637/2000, xij. (Kiemelés az eredetiben.)

[109] ŐRY–SZABÓ, 1983, I, 69.

általánostól az egyes felé halad. A szerkezet kimunkálásában sikerül a szintézisalkotás, a részletek tárgyalásában azonban minduntalan visszatér a vitakérdésekhez és a személyeskedést, iróniát és az „ad hominem" érveket sem nélkülöző vitázó stílushoz. Az egész életműben megfigyelhető – különösen a *Kalauz* (1613) utáni viták tartalmára gondolva – hogy Pázmány a protestánsokkal folytatott polémiák számos kérdése közül kettőnek a tisztázását, a katolikus álláspont megértetését tartotta a legfontosabbnak, e két kérdésben mindenképpen meg kívánta győzni ellenfeleit: 1) a Szentírás mellett az azt magyarázó *Szenthagyomány* is forrásul szolgál a vallás számára, 2) az *Egyház* érti és magyarázza híven az Írás betűjét. Ahogyan a VI. könyv elején a „Hol vagyon Gyökere minden viszsza-vonyásnak" című fejezetben megfogalmazta: „Két Kérdésen fordúl-meg minden közbe-vetés, mely a' Keresztyénségben támadhat: mellyekben, ha meg-eggyesedhetnénk, vége lenne az egyenetlenségeknek. Elsö Kérdés az: Ha Isten, csak Sz. Irás-által jelentette-é ki, a' Hiendö, és Cselekedendö dolgokat, úgy hogy, semmit egyebet nem mondot, semmit egyebet nem akart hogy hidgyünk, és cselekedgyünk, hanem csak a'mit írva adot elönkbe a' *Bibliá*-ban? [...] Második Kérdés imillyen: [...] Honnan mennyünk végére, ki érti igazán a' Szent Irás bötüjét? mert, a' Keresztyénségben támadot vetekedéseknek, addig végét nem érhettyük, míg bizonyos útat nem találunk a' Szent Irás igaz magyarázására."[110] Pázmány ezt a gondolatmenetet továbbvitte, s egy másik helyen már túlemelkedve a hitviták teljes körén, azt a kérdést kutatta, hogy *egyáltalán* mi az oka a hitvitáknak? Válasza arról győz meg, hogy tágabb keretek között gondolkodott, s az eltérő politikai felfogást jelölte meg a hitviták okául.[111] Annál jelentősebbnek kell tartanunk Pázmánynak ezt a felismerését, mivel az 1632. évi római követjárásának idején úgy látszik, hogy nem kívánta figyelembe venni a vallási és politikai szempontok elválását, amikor VIII. Orbán pápát próbálta rávenni arra, hogy a pápa gyakoroljon nyomást a katolikus francia udvarra annak Habsburg-ellenes politikája miatt. Az adott európai politikai helyzetben küldetése és szándéka eleve kudarcra volt ítélve, nem beszélve arról, hogy Machiavelli eszméi már több, mint száz esztendeje széles körben ismertek voltak.

A *Kalauz* tehát: teológiai szintézis és vitairat. De mint vitairatnak az „érvelése nyugodtabb, mint a korábbi vitairatoké, amelyekben – a polémia hevében – Pázmány is, miként ellenfelei, inkább az ellentéteket vette célba, semmint a közös pontokat kereste."[112] Az „ökumenikus" jelleg a VI. könyv első részében (*Miben vagyon gyökere es fondamentoma a' Kersztyénségben támadot Egyenetlenségeknek*) a protestánsokkal való egyetértés alapjainak a megfogalmazásához vezet. „Miben eggyezzünk

[110] PÁZMÁNY 1637/2000, 552.
[111] PÁZMÁNY 1637/2000, 1059. Ugyanez a megfogalmazás az 1620-ban megjelent *Rövid feleletben*: PPÖM V, 273.
[112] ŐRY-SZABÓ 1983, I, 73.

minnyájan, a' kik Keresztyén nevet viselünk" – veti fel a kérdést Pázmány.[113] A kérdésre négy pontban válaszol: 1) az igaz hit nem emberi vélekedésen, hanem a kinyilatkoztatáson alapszik, 2) az isteni kinyilatkoztatás a Szentírásban van megfogalmazva, 3) a vallás nem állhat ellentétben az Írás szavával, s épp a kinyilatkoztatás teszi igazzá a vallást, „mivel nincs, és nem vólt soha oly Ördög-tojta Tévelygés, melyben dícsíretes dolgok-is nem találtatnának; szinte mint oly gazos Kert sincsen, melyben hasznos füvecske nem vólna", 4) nincsen igaz vallás az Írás hív magyarázata nélkül. „Ezekben azért egy nyomban járunk; egy-más-ellen nem tusakodunk" – teszi hozzá Pázmány.[114]

A *Kalauz* műfaji és szemléletbeli sajátosságait elemezve a tudós teológia, a kérlelhetetlen vita és a nyomokban kimutatható ökumenizmus mellett utalni kell még a szintén kimutatható Regnum Marianum-eszmeiségre, amelyre Galavics Géza utalt az 1613. és 1623. évi kiadás címlapjának metszeteit elemezve. Rámutatott, hogy a címlapképeken a magyarországi szenteket (Szent István, Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet) összefogó Patrona Hungariae-ábrázolás egyértelműen utal arra, hogy az idegen uralom alatt sínylődő ország legfőbb segítője Mária, s „hogyha az ország jelentős része ennek ellenére mégis török uralom alatt áll, akkor ennek okai csak a Máriát nem tisztelő protestánsok lehetnek, ezért az ellenreformáció az ország helyzetének jobbrafordulását is eredményezheti".[115] Az 1623. évi kiadás Tobias Bidenharter által készített metszetén a szentek galériája a térítő Szent Adalberttel és a pannóniai származású Szent Mártonnal bővült. Díszesebb, mozgalmasságot és monumentalitást sugárzó lett a kép egésze a Mária fölé helyezett, Jézus-emblémát ábrázoló jezsuita rendi jelvény módosításával együtt. Az 1637. évi kiadás címlapja az előzőeknél jóval egyszerűbb, olcsóbb kivitelezésű, hiszen ez már az érsek halála után jelent meg, s a rézmetszetű díszcímlapok kivitelezéséhez gazdag mecénásra volt szükség.[116]

A korábban kifejtettek alapján nyilvánvaló lehet, hogy a *Kalauz*nak az életművön belüli saját „újszerűsége" meglehetősen viszonylagos: szinte bárhol ütjük föl a nagy művet, az az érzésünk támad, hogy a szöveget valahol már olvastuk, ráismerhetünk Pázmány valamely korábban megírt művére. Mint említettük: a korábbi szövegek sem érintetlenül kerültek a későbbi kiadásokba, apróbb-nagyobb javítások ezreit fedezhetjük fel, de ebben az új szerkezetben a korábbi művek egyértelműen fölismerhetők. Az új szintézis egységességét immár az dönti el, hogy magának a szerzőnek mennyire volt egységes a szemlélete és a módszere a korábbi tanulmányok megírásakor. Nos, Pázmány esetében azt mondhatjuk, hogy ez az egység úgy valósul meg, hogy a *Kalauz* teológiájával megalapozott és kiegészített *hitviták sorává* válik. A *Kalauz*ban a dog-

[113] PÁZMÁNY 1637/2000, 551.
[114] PÁZMÁNY 1637/2000, 551–552.
[115] GALAVICS 1973, 114. A három *Kalauz*-kiadás címlapja: *1., 2. és 3. képmelléklet.*
[116] Pázmányról mint nyomdai mecénásról lásd HOLL 1980, 173–187.

matikus és apologetikus teológia valamint a polémia ötvöződik, mégpedig viszonylag pontosan elválasztható módon, mennyiségileg a polémia javára. Az arányok – az egyes könyvek sorrendjében haladva – az alábbiakban határozhatók meg. (Zárójelben szerepel az a megközelítőleg pontos, lapszámban kifejezett terjedelem, amely a tisztán *teológiai*, nem polemikus fejtegetések mennyiségére utal.) I. könyv: a hit racionális oka (40), II. könyv: a keresztény hitigazság (40), VI. könyv: a hitről szóló fejtegetések (10), VII. könyv a Szentírásról (10), VIII. könyv: az Anyaszentegyházról (50), IX. könyv: a római egyház az igaz (50), X. könyv: a pápáról (10), XI. könyv: az oltáriszentségről (20), XII. könyv: az üdvözülésről (40), XIII. könyv: a szentekről (20), XIII. könyv: a purgatóriumról (15). A zárójelben föltüntetett számok összességében 305 lapot tesznek ki, azt mondhatjuk tehát – a teljes mű terjedelme 1073 számozott lap –, hogy a *Kalauz* egyharmada nem vitázó szándékkal, stílusban és módszerrel készült, a fennmaradó kétharmad rész pedig polémia, mégpedig a korábbi művekből való átvétellel. Arra a sarkított kérdésre tehát, hogy a *Kalauz* műfaja teológiai értekezés-e vagy hitvita, a fentiek alapján az utóbbi mellett kellene állást foglalnunk. Minthogy azonban egyharmad résznyi önálló teológiai fejtegetésekkel bővült az új szerkezet, új minőség is jött létre, amit maga Pázmány határoz meg a címben, s még hangsúlyosabban a harmadik kiadás új, kibővített címében: a műfaj „kalauz", „hodoegus", azaz „útmutató", „Wegweiser".[117] Nem teológiai traktátus tehát (mint grazi előadásai), nem oktatásban használható kézikönyv (mint Bellarmino *Disputationes*e), hanem gyakorlati útmutató azok számára, akik a katolikus hit igazságait keresik a korszak polemizáló világában. A szerkezet által kialakított új műfaji minőség nem szüntette meg a stílusbeli kettősséget. A teológiai részekben a nyelvújító erőfeszítésével magyarította a még élő és használt latin terminológiát, a vitatkozó részekben pedig megtartotta a hitviták élő, erőteljes, helyenként durva és könyörtelen, de a tudás hatalmával megtámogatott stílusát. Hatásának titka kompozíciójában és nyelvi erejében van.[118]

[117] A szó latin helyesírásáról: ŐRY-SZABÓ 1983, I, 98.

[118] A műfaji összetettségre utal Kőszeghy Péter is, amikor a *Kalauz*t „a teológia jeleinek könyvé"-nek nevezi: KŐSZEGHY Péter, *Repedések a márványfejen: Pázmány Kalaúzáról.* (Előadás a pozsonyi Magyar Kultúra Házában 1997. március 20-án rendezett Pázmány-konferencián.)

4.3. Az újraírás módozatai: a *Kalauz* első három kiadásának szerkezeti összefüggései

A *Kalauz* első látásra talán bonyolult szerkezete az alábbi táblázat alapján tekinthető át.

1613. évi kiadás (Terjedelem: 816 lap)	**1623. évi kiadás** (Terjedelem: 1066 lap)	**1637. évi kiadás** (Terjedelem: 1073 lap)
Ajánlás Istvánffy Miklós-hoz, Draskovich Jánoshoz		
Elöljaro level	Elöl-jaro level	Elöl-jaro level
Rendi es sommája e'könyvben foglaltatott dolgoknak (tartalommutatóval)	Rendi es sommaja e' könyvben foglalt tanv-sagnak	Rendi, es sommaja e' könyvben foglalt tanv-sagnak
	Rendi az könyvben foglalt capvtoknak	
	A' nyomtatasnak fogyatko-zasirul	
Tomus primus I–V. Könyv	– I–V. könyv	– I–V. könyv
Appendix. A Mahomet vallásárul	Appendix. A' Mahomet Vallásárul	Appendix. A' Mahomaet Vallásárúl
Tomus secundus VI–X. Könyv	– VI–X. könyv	– VI–X. könyv
Appendix. A görögök szakadásárul	Appendix. A' Görögök Szakadásárul	Appendix. A' Görögök Szakadásárúl
Tomus tertius XI–XIV. Könyv	– XI–XV. könyv	– XI–XV. könyv
Appendix. Eot level	Appendix. Az Ujitók mint szoktak felelni a' mi Irá-sinkra	Appendix. Az Ujitók mint szoktak felelni a' mi Irá-sinkra
		Rendi a' könyvben foglalt capvtoknak

1613. évi kiadás (Terjedelem: 816 lap)	**1623. évi kiadás** (Terjedelem: 1066 lap)	**1637. évi kiadás** (Terjedelem: 1073 lap)
Az nyomtatasnak Fogyatkozasirul		A' nyomtatasnak fogyatkozasirul
Logi alogi		
Appendix. Anonymi sicophantae glomeratae criminationes		

A fentiek alapján jól látszik Pázmány törekvése, mellyel a *Kalauz* teljes szövegét három tomusra osztotta. Annak ellenére, hogy a tomusokra osztás csak az első kiadásban van feltüntetve, az appendixek az V. és a X. könyv után, illetve a mű végén szabatosan három részre osztják a művet.

A megjelent kötetek lapszámából is nyilvánvaló: terjedelmi különbség van főleg az első és a további kiadások, de a második és a harmadik kiadás között is. Főleg a második kiadás számára dolgozta át Pázmány jelentősen művét, de számos helyen módosított a harmadik kiadás számára is. Pázmány teljes tudatossággal járt el, mutatja ezt a könyvünk elejére illesztett mottók szövege.[119] Eljárása nem egyedülálló az életműben, további műveinek fennmaradt példányai tanúskodnak korrekciós munkájáról.[120] Az átdolgozó arra is figyelmet fordított, hogy írásai minél kevesebb hibával jelenjenek meg, s ahol szükségesnek látta, legalább az értelemzavaró sajtóhibákról jegyzéket közölt, így járt el a *Kalauz*ban is az 1613. és 1637. évi kiadásban.

A tartalmi változtatások mennyiségét illetően az újabb kutatások kimutatták, hogy „a 2. kiadásban a Szentírás igaz értelméről szóló alapvető VII. könyvet 57 %-kal bővíti, az Eukarisztiáról szóló dogmatikus részt 43 %-kal, a szentekről szóló vitatott tant 39 %-kal, a megigazulásról szóló XII. könyvet 30 %-kal. A 3. kiadásban ismét egészen új részeket találunk az előzőhöz viszonyítva. Pl. a kálvinizmus tanánál a Tigurina (zürichi) konfesszióról szóló részt, a XV. könyvben a cölibátus fejtegetését; az Anyaszentegyházról szóló VIII. könyvet 12 %-kal bővíti. Figyelemre méltó, hogy ennek az utóbbinak az anyagát először az 1600-as évek elején dolgozta föl a *Diatribá*ban, de még harminc év múlva is talál kiegészíteni valót."[121]

[119] PÁZMÁNY 1637/2000, viij, az *Elöl-jaro level*ben.

[120] CLAUSER 1936; BÜKY 1962; PÁZMÁNY 1984, 4–5, 14–17.

[121] ŐRY–SZABÓ 1983, I, 96. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a cölibátus fejtegetése csaknem azonos szöveggel és terjedelemben már az 1623. évi kiadásban is megvan, hiszen ez nem más, mint az *Öt szép levél* (1609) majd *Öt levél* (1613) című műve harmadik levelének átdolgozása, kibővítése.

A középkor óta számos példája van annak, hogy a használhatóság érdekében a nagyobb terjedelmű opusokat tárgymutatóval látták el.[122] Így jelent meg például Káldi György két prédikációs kötete 1631-ben.[123] A *Kalauz*-kiadások ugyan mutató nélkül jelentek meg, de van nyoma annak, hogy készült hozzá egy olyan regiszter, amelyben a „homályosabb" szentírási helyek magyarázatai is szerepelnek. A Vörösmarti Mihály (kb. 1572–1645) által összeállított jegyzékről Ipolyi Arnold tudósít, megállapítása szerint az 1623-as kiadáshoz készült.[124] E tárgymutató híján is szeretnénk használhatóbbá tenni a *Kalauz* jelen kiadását, ezért az abban közölt tartalomjegyzéket az alfejezetek feltüntetésével mintegy háromszorosára kiegészítve s az 1637. évi kiadás lapszámaival ellátva mai helyesírással közöljük a könyv 6.2. fejezetében.

4.4. A szillogizmus mint strukturáló elv

„A szillogizmus, az iskolás következtetési forma az a tengely, amelyen Pázmány gondolatmenete forog." – ahogyan Sík Sándor fogalmaz.[125]

A retorikán belül a szillogizmus szerepe régóta nyilvánvaló. A logikai formák felhasználása általánosan bevett, vonatkozik ez többféle műfaj argumentációs részére.[126] A prédikációkat tekintve Bitskey István, Pázmány egyéb műfajainak vonatkozásában pedig különösen Sík Sándor tett sokat, hogy Pázmány retorikai iskolázottságát és gyakorlatát leírja. A *Kalauz*t, mint az életmű centrális alkotását szemügyre véve, mégis hiányérzetünk van az átfogó retorikai megoldások leírását illetően. A későbbiekben bizonyára az jelentené a továbblépést, ha a skolasztikán érlelődött, latin nyelvű filozófiai művek retorikus módszerét részleteiben kimutatnánk a vitairatokban, főként pedig a *Kalauz*ban, amit ugyan nem tekintenek egyértelműen vitairatnak, de a műfaj

[122] BÁRCZI 2007, 569–594.

[123] RMNy 1983, 1509, 1510.

[124] IPOLYI 1875, 641–643. Ipolyi a mutatót összevetve és megfeleléseket találva az 1623. évi kiadással, arra utal, hogy az 1623. évi kiadásban Pázmány a-b-c részre osztott minden lapot, hogy a mutatóban közölt fogalmak (nevek) könnyebben visszakereshetők legyenek. Az általam átvizsgált példányban (lásd a 4.7. fejezetben) azonban nincsen kinyomtatva ez a lapfelosztás. A kéziratos mutató Ipolyi által megadott jelzete a pozsonyi káptalani levéltárra utal: Capsa K. fasc. 9. No. 23. – A meg nem jelent mutatóról említést tesz még Jankovics József: VÖRÖSMARTI 1992, 280.

[125] SÍK 1939, 158.

[126] Aczél Petra megfogalmazásában: „A szillogizmus mint a formális logika alapegysége a deduktív érvelés eszköze", továbbá: „A retorika szempontjából a szillogizmus tehát a gondolkodás tisztaságának lehetséges biztosítéka és kifejeződése, mely a retorikai nyelv szerves része.", ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004, 283, 304.

jellegzetességeit – már csak a belekompilált vitairat-szövegek sokaságát tekintve is – számos részében magán viseli. Az alábbiakban egyetlen retorikai eszközt, a szillogizmust, annak felhasználási módját vesszük vizsgálat alá.

A szillogizmusok az iskolai oktatás gyakorlatából kerültek át különböző műfajokba,[127] s a meggyőzés és a didaktikus szándék érdekében Pázmány szívesen alkalmazta azokat. A *Prédikációk* mellett legterjedelmesebb művében, a *Kalauz*ban többnyire nyomdatechnikailag is elkülönítve, más betűtípussal szedve jelentek meg, ezért valamennyi szillogizmus kiemelése viszonylag egyszerű. A szillogizmusok fejezetstrukturáló, sőt műegész-strukturáló szinten is megjelennek szövegépítési eszközként. Ez utóbbira példaként egy 1626-ban megjelent művére érdemes utalni, melyet egyébként a *Kalauz* korábbi kiadásaiból kompilált: *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék*. Itt tehát a szillogizmus *mű*strukturáló szerepet kap:

1. premissza: a hit alapjául szolgáló Szentírás értelmezésére az igaz egyház hivatott (= a mű első „könyve")

2. premissza: a római Anyaszentegyház Krisztus egyháza, szándékainak folytatója, az igaz egyház (= a mű második „könyve")

[*Konklúzió*: a római Anyaszentegyház tehát a Szentírás hiteles magyarázója]

A konklúziót sugallja a mű egésze, de a műstruktúra szintjén ez nem jelenik meg, hiszen az csupán két fejezetből, ahogy a szerző tagolja: két „könyvecskéből" áll. A recepció szintjén további következtetés is levonható: minden más magyarázat (és egyház) hamis. S ez már alapjává válik a műfaji meghatározásnak: a mű hitvita.[128] Fejezetstrukturáló szillogizmusra a későbbiekben említünk példát.

A *Kalauz* három kiadása (1613, 1623, 1637) közül az ultima manus elve alapján az utolsó, Pázmány halála évében megjelent editiót vettem alapul. Pázmány a szillogizmusokat itt is elkülönítette tipográfiailag: ezeket kisebb betűkkel szedette. A szillogizmusok megoszlása nem egyenletes a mű tizenöt könyvében, amint az alábbi kimutatásban megállapítható:[129]

Első könyv
Az emberi okosságnak és a keresztyén hitnek az isteni természetrül és tiszteletrül egyezsége.
Nincs szillogizmus

Második könyv
A keresztyén hitnek igazsága tíz bizonysággal erősíttetik.
Nincs szillogizmus

---

[127] A szillogizmusok elmélete és osztályozása: PAULER 1925, 97–129.
[128] GYŐRI 2001, 264.
[129] A címek a *Kalauz* 3. kiadásából valók (PÁZMÁNY 1637/2000).

Harmadik könyv
Közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittűl szakadott vallások igazak nem lehetnek.
14 szillogizmus

Negyedik könyv
Nyilvánvaló jelek kimutatják, hogy az Augustai Confessio és a Lutherista Concordia nem igaz tudomány.
4 szillogizmus

Ötödik könyv
A calvinista tudománynak és a Helvéciai Confessiónak Isten ellen tusakodó hamisságárul.
Appendix
A Mahomet vallásárul.
13 szillogizmus

Hatodik könyv
Tartozunk valamit hinni, és az isteni szolgálatban cselekedni Istennek nyilvánvaló parancsolatja nélkül.
Nincs szillogizmus

Hetedik könyv
Honnan kell venni a Sz. Írás igaz értelmét és a vetekedések magva szakasztását?
3 szillogizmus

Nyolcadik könyv
Az anyaszentegyházrul.
6 szillogizmus

Kilencedik könyv
Csak a római gyölekezet igaz anyaszentegyház.
40 szillogizmus

Tizedik könyv
A római pápa nem antikrisztus.
Appendix
A görögök szakadásárul.
1 szillogizmus

Tizenegyedik könyv
Az oltári szentségrül.
Nincs szillogizmus

Tizenkettedik könyv
Az ember igazulásáról.
Nincs szillogizmus

Tizenharmadik könyv
A dicsőült szentek tiszteletirűl és segítségül hívásárul.
Nincs szillogizmus

Tizennegyedik könyv
A purgatóriumról.
Nincs szillogizmus

Tizenötödik könyv
Az újítóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak.
Nincs szillogizmus

Amint az a fentiekből látható, Pázmány főleg a vitatkozó részekben helyezett el szillogizmusokat, ugyanis ezzel a retorikai eljárással igyekezett még hatásosabbá és nyomatékosabbá tenni állításait. Az összes előforduló szillogizmusnak mintegy a fele (40) a *Kilencedik könyv*ben található, mivel a római egyház elismerését tekintette az egyik legfontosabb teológiai „gyökér"-kérdésnek.

A tipográfiailag elkülönített szillogizmusok összes száma a *Kalauz* 1637. évi kiadásában 81, ehhez járul még a *Kalauz* bevezetőjében említett, s a *Bibliá*ból csaknem szó szerint idézett 3 szillogizmus.[130]

A *Kalauz*ban helyenként felbukkanak a protestánsok érveit erősítő szillogizmusok is, pl. a *Nyolcadik könyv*ben: „A' mit hiszünk, azt szemmel nem láthattyuk; *Hebr. 11. v. 1*. De a' *Credó*-ban, hisszük a' Közönséges Anyaszentegyházat. Tehát azt nem

[130] Győri Levente a *Kalauz* 1623. évi kiadásában számolta össze a szillogizmusokat, összesen 86-ot. Mivel Pázmány művének 1637. évi kiadása nem teljesen azonos a megelőző kiadással, az eltérés okait nem vizsgáltam meg. Nyomdailag kiemelt szillogizmusokat a következő lapokon találtam az egynél több előfordulást zárójelbe tett szám jelzi: 91, 116, 117, 150, 181–182, 199, 224, 252, 274, 293, 305, 326, 385, 399 [III. könyv], 412, 426, 432, 437 [IV. könyv], 452, 463, 523, 540, 541, 542, 543, 544, 546 (2), 547, 548 (2) [V. könyv], 629, 631, 633 [VII. könyv], 685, 686 (3), 687, 688 [VIII. könyv], 713 (2), 714, 715, 716 (2), 717, 718 (9), 719, 724, 725 (3), 726 (2), 727 (3), 730–731, 731, 732, 740, 746, 748 (2), 753, 755, 761, 765 (2), 766, 767 [IX. könyv], 806 [X. könyv]; összesen 81 szillogizmus.

láthattyuk."[131] Ezek azonban nincsenek tipográfiailag kiemelve, de éppen a refutatio hatásossága miatt idézi őket Pázmány.

Pázmány eljárása a szillogizmusok alkalmazásakor az, hogy a szillogizmus megfogalmazása után szétválasztja az első állítást (major propositio) és a második állítást (minor propositio) majd mindkettőt részletesen, akár lapokon keresztül is elemzi, érveit pontokba szedve, hogy a conclusio igazságát bizonyítani tudja. Leggyakrabban a deduktív szillogizmusok első formáját, a kategorikus szillogizmust alkalmazza. Ellenfeleivel szemben egyik fő érve az, hogy az ő „tudományok" „újak és mostaniak". Az alábbi szillogizmust Pázmány 30 lapon keresztül igyekszik bizonyítani, ez a III. könyv teljes IV. része. Ez esetben a fejezet élén álló szillogizmus fejezetstrukturáló retorikai eszköz:

„Lehetetlen, hogy Istentül adatott igaz Tudomány légyen, valamely az Apostolok idejétül-fogva, szüntelen minden üdöben világ végéig úgy meg nem marad, hogy mindenkor Sacramentomok-szolgáltato, és Isten Igéje-hirdetö Pásztori és Tanítói légyenek.

De mind eggyig, a' Romai Hittül el-hasonlot Vallások ollyak, hogy az Apostolok idejétül-fogva, szünetlen meg nem maradtak minden üdöben, sem Taníto Pásztoroktúl nem vezéreltettek, hanem, az Apostoli üdök-után, későn kezdettek cifrázni és nevekedni.

Lehetetlen tehát, hogy ezek-közzül valamely, Istentül adatot igaz Tudomány légyen."[132]

Tehát:

1. premissza: Nem lehet Istentől adatott vallás, ami nem az apostolok idejétől van.
2. premissza: Az új vallások nem az apostoli időkből erednek.
Konklúzió: Az új vallások nem Istentől adattak.

A szillogizmusok alkalmazásakor ritkábban fordul elő az, hogy a konklúzió csak egyszer szerepel, a különböző premisszák pedig egymás után sorjáznak. Ilyen található a VIII. könyv 1. részében, ahol hat szillogizmus közös konklúziója csak az első szillogizmus záró részében szerepel („Tehát, a' Tudomány igyenessége, nem lehet az Ecclesiának ismértető jele."). A többi szillogizmus esetében a konklúzió helyén csak ez áll: „Ergo, &c."[133] Továbbá a IX. könyv 1. részében elősorolt szillogizmusok nem tartalmaznak konklúziót, ezt helyettesíti a fejezet élőfejében végig szereplő szöveg: „Az uyitoknal nincs igaz ecclesia".[134]

Pázmány a szillogizmusokat teljes tudatossággal alkalmazza. Ahogy a *Kalauz* bevezetőjében megfogalmazta: „Bizonyságimat, mellyekkel, vagy az Uj Tudományokat

[131] PÁZMÁNY 1637/2000, 681. A „Krisztus látható egyházáról" szóló kérdésnek korábban egy egész könyvet szentelt: PÁZMÁNY 1605/1975.
[132] PÁZMÁNY 1637/2000, 150.
[133] PÁZMÁNY 1637/2000, 685–688.
[134] PÁZMÁNY 1637/2000, 712–728.

ostromlom, vagy a' Régi Igazságot állatom, nagy részre a *Dialectikusok* törvényeszerént, *in Forma*, rövid Kötésbe, és bizonyos formába foglalom, hogy nyilvábban kitessék erösségök. A' kik a' Christus igája Járom-szegét ki-törték, nem szeretik az illyen szoros korlátban-valo harczolást".[135] Itt Ágostonra hivatkozik („Aug. li. 28. contra Faust. c. 2."), majd pedig újszövetségi szillogizmusokat idéz annak bizonyítására, hogy maga Jézus is alkalmazta ezt a tömör bizonyítási formát. Meg kell itt jegyezni, hogy Pázmány az egyik idézett formát teljes szillogizmussá alakítja, bár a bibliai szövegben a szillogizmus alkotórészei nem ugyanazok: „Isten, nem hóltak Istene, hanem eleveneké. De Isten, *Abrahám, Isaák, Iákob* Istene. Tehát Abrahám, Isaák, Iákob, nem hóltak, hanem elevenek."[136] Amikor Pázmány Jézus kifejezésmódjából eredezteti a szillogisztikus kifejezésmódot és ezzel indokolja saját eljárását, látszólag nincs tekintettel arra, hogy az ókori logika és retorika egyik alapvető eljárásáról van szó, amely a skolasztikában és Pázmány latin nyelvű teológai értekezéseiben is alapvető kifejezési formává vált. Pázmány részéről a bibliai autoritásra való hivatkozás minden más megokolásnál hangsúlyosabb.

4.5. A források kérdése. Bellarmino

Pázmány tanulmányi és tanári éveiből táplálkozó elmélyült erudícióval fejtette ki és támasztotta alá mondanivalóját a *Kalauz*ban. Sok ezer citátumát latinul és kurzív írással elkülönítve idézte, csak ritkán adott hozzájuk magyar fordítást. Ahogyan az *Elöljaro level*ben írja: „A' minémü Tanúkat e' Könyvben állatok, azoknak tulajdon szavait, mellyek a' dologhoz illenek, rövideden, ki-irom Deákúl: de úgy, hogy, a' mit ezek nem szintén egy-más-után irnak-is, eggyüvé hordom, hogy nyilvábban ki-tessék értelmök."[137]

A kutatás rámutatott arra, hogy a kortárs irodalomból Bellarmino mellett főleg Gregorius de Valentia, Thomas Stapleton és Francesco Suarez műveire épített. Valentia fő műve polemikus munkáinak összegyűjtött kiadása volt: *De rebus fidei hoc tempore controversis* (Lyon, 1591), Stapleton vitairatainak összefoglalása pedig a *Principiorum doctrinalium relectio methodica et compendaria* (Amsterdam, 1596) címmel jelent meg. „Bellarminótól inkább egyes érveket kölcsönzött, Valentiától a

[135] PÁZMÁNY 1637/2000, viij.
[136] PÁZMÁNY 1637/2000, viij. A Máté 22,31-ben azonban csak ennyi áll: „Én vagyok Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákob Istene. Isten nem a halottak Istene, hanem az élőké.", GÁL–KOSZTOLÁNYI 1982, 1119.
[137] PÁZMÁNY 1637/2000, viij.

műfaji mintát, Stapletonnal pedig bizonyos »pázmányi sajátosságokban« rokon (apostoli folytonosság és az egyház tanbeli tekintélye); végül egyes dogmatikai kérdésekben Suarezt idézte előszeretettel (Szent Tamás *Summá*jához írt kommentárját)."[138] A kontroverz irodalomból közvetlenül idézett szerzőkön kívül használt olyan gyűjteményeket, enchiridionokat, amelyekből számos további szerző idézeteit is át tudta venni (Feuardent: *Theomatica Calvinistica*, 1604, Genebrard: *Chronologia*, 1588, Jodocus Coccius: *Thesaurus Catholicus*, Köln, 1600, továbbá Melanchthon, Meuslin, Reynolds, Schüsselburg e körbe sorolható művei).[139] Kétségkívül a források feltérképezése és felhasználása területén adós leginkább a Pázmány-kutatás, s bizonyos jelek arra utalnak, hogy ezt a feltáró munkát csaknem elölről kell kezdeni.[140]

Roberto Bellarmino (1542–1621) akkor volt a Collegium Romanum rektora (1592. december 18-tól 1594 novemberéig), amikor Pázmány ott tanult. Pázmány 1593. április 2-án ért Rómába, s 1597 nyarán távozott onnan.[141] Bellarminóval a teológusképzés előírásai alapján többször is találkoznia kellett: „Az évenkint kétszer tartott fogadalomújítási triduum alkalmával a ház minden lakója beszámolóra ment a P. Rektorhoz."[142] Ezen kívül Pázmány hallgatója volt a Bellarmino által havonta kétszer olaszul tartott házi exhortációknak, összesen mintegy húsz-huszonkét alkalommal. Kettejüknek fennmaradt egy levélváltása, s nem pusztán frázisnak tekinthető, amit Bellarmino 1605. május 30-án Pázmánynak írt: „Igen jól esett az egykori együttlétünkre való visszaemlékezés, melyet Tisztelendő Atyaságod megtisztelő és szerető soraival és tudós könyvecskéjével bennem felújított."[143] (Az említett „tudós könyvecske" a *Diatriba theologica*, mely 1605-ben Grazban jelent meg.) Nemrégen a levél előzménye is előkerült, mely szerint Pázmány megküldte a *Diatribá*t a címzettnek s levelét az alábbi búcsúzó formulával zárta: „quondam filius Petrus Pazmany".[144] E levélváltás tanúbizonysága a személyes kapcsolat mellett a „szakmai" együttműködésnek is, amely Bellarmino vitairói tevékenységéhez fűzte Pázmányt. A *Diatriba*

138 ŐRY–SZABÓ 1983, I, 70.

139 PÁZMÁNY 1605/1975, 28; AJKAY 2012, 258. M. Horváth Mária még nem publkált adatai szerint Pázmány magánkönyvtárában fennmaradtak általa újabban feltárt florilegiumok is (Franciscus Labata és Petrus Antonius Spinelli műveinek 1615. és 1619. évi kiadásai). Az exemplumhasználat kérdéséhez: TÜSKÉS 1992.

140 Pl. egy kimutatás szerint a *Kalauz* Bellarminót 28-szor, Szent Ágostont 591-szer, Tertullianust 108-szor idézi (KOVÁCS L. 1908, 42–43.), egy másik számolás szerint Bellarminót 35-ször, Ágostont 397-szer, Tertullianust 108-szor idézi (ŐRY–SZABÓ 1983, I, 70.). E vonatkozásban a legrészletesebb elemzés is csak a korábbi adatokra támaszkodik: ERDŐS 1941, 63. – Lásd még: BITSKEY 1999c.

141 ŐRY–SZABÓ 1983, I, 100.

142 ŐRY 1970, 98.

143 PÁZMÁNY 1605/1975, 16. A latin eredeti szövege: BALÁZS–KRUPPA–LÁZÁR–LUKÁCS 1995, 430–431. Levélváltásuk fakszimiléje: SZABÓ F. 2006.

144 BITSKEY 1992, 82.

Fridericus Brenner számára az egyház ismérveiről készített vizsgatézis-gyűjtemény, amely hitvita is egyben: ebben felel Pázmány William Whitaker *Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum* című művére (Cambridge, 1599), amely Bellarmino Európa-szerte elhíresült *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* (Ingolstadt, 1586–1593) c. művének egyes részeit támadta.[145] A *Diatribá*nak Bellarmino könyvtárában fennmaradt példánya feltehetően az, amit Pázmány küldött az érseknek.[146]

Fennmaradt Pázmánynak egy másik latin irata (*De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti*, 1606), amelyben Bellarmino mellett fejtette ki véleményét a pápa és a Velencei Köztársaság közötti konfliktusról.[147] Megírására 1606-ban a pápai hatalom és a Velencei Köztársaság ellentéte adott alkalmat. Velence és a pápaság viszonyának kiéleződése a 17. század első éveiben, közvetlenül V. Pál pápaságának kezdetén következett be. Az 1600-as évek elején a velencei kormányzás vissza kívánt térni a trentói zsinat előtti államegyházi szokásokhoz. Olyan törvényeket hoztak, illetve újítottak meg, amelyek sértették a pápaság érdekeit, mivel a Velence feletti fennhatóságát alapjaiban kérdőjelezték meg. Az új velencei törvények nem engedélyezték templomok, zárdák, kórházak és egyéb egyházi intézmények alapítását, ingatlanoknak az egyház számára való adományozását a kormány beleegyezése nélkül. Elrendelték továbbá azt, hogy egyházi személyeket világi bíróság is felelősségre vonhasson, s két papot világi törvényszék elé állítottak. V. Pál pápa követelte e papok kiadatását, s a törvények eltörlését. Ezekben a hónapokban számos vitairat foglalkozott a kérdéssel. A velenceiek a szervita Paolo Sarpi (1552–1623) tanácsost, teológust és természettudóst bízták meg a válaszadással. Sarpi érvelése szerint a világi fejedelmi hatalom senkinek sem lehet alárendelve, mivel közvetlenül Istentől származik, a pápát pedig csak vallási tekintetben illeti meg az ítélkezés joga. A hajthatatlan velencei állam hatóságait korábbi figyelmeztetések után V. Pál pápa 1606. április 17-én a kiközösítetés büntetésével fenyegette meg és a várost interdictum (egyházi tilalom) alá helyezte. A velencei papság nagyobb része a köztársaság érvelését elfogadva nem engedelmeskedett a valamennyi velencei templomra vonatkozó misézési tilalomnak, de három rend (a jezsuiták, a kapucinusok és a theatinusok) az interdictum rendelkezései mellett foglaltak állást. Ennek következtében el kellett hagyniuk Velencét, ahova a későbbi absolutio után sem térhettek vissza. Pázmány az interdictum kiadását követően szerkesztette meg iratát, amely a hivatalos (pápai és jezsuita) állásfoglalást tükrözte. Pázmány gon-

[145] A *Disputationes...* százötven év alatt több mint százhúsz kiadást ért meg, és több mint ötven protestáns szerző támadta; KOVÁCS L. 1908, 62.

[146] PÁZMÁNY 1605/1975, 3. – Uo. a *Diatriba* hasonmás kiadása.

[147] PPOO IV, 789–808. – FRANKL 1868, 26–27; SÍK 1939, 200–201; PÁZMÁNY 1984, 11. Az eredeti kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található, kézirattári jelzete: A/33., 327–336.

dolatmenetének hátterében az a Bellarminónál is meglévő elv állt, hogy az egyháziaknak lelki hatalma van a világiak fölött, ezért ki vannak véve a világi bíráskodás alól. Bár Pázmány nem hivatkozott Bellarminóra, hozzá hasonlóan a léleknek a test fölötti hatalma mellett érvelt. A velencei konfliktus igen heves vitairodalmat eredményezett: a jezsuita Gretser már 1607-ben 66 vitairatot számolt össze az ügyben: 28 a velenceieké, 38 pedig a pápaság érdekeit képviselte, s ez utóbbiak között volt Bellarmino, Baronius és Suarez.[148]

Pázmány jól ismerte s nagyra becsülte Bellarmino fő művét a *Disputationes*t, mutatja ezt az a tény is, hogy 1632. évi római útja alkalmával húsz példányt szerzett be belőle a már akkor tervezett nagyszombati egyetem számára.[149]

Bár a Bellarmino–Pázmány kapcsolat adatai jórészt csak a 20. századi kutatások eredményeiként kerültek napvilágra, s így alátámasztanák azt a korábbi feltételezést, hogy a *Kalauz* irodalmi mintája a *Disputationes*, éppen e század elején jutott el oda a kutatás, hogy leszámoljon egy legendával. Csaknem háromszáz éven át tartotta magát az a soha nem bizonyított közhely, hogy a *Kalauz* nem más, mint Bellarmino „kiírása", azaz imitációja. A vád először a Zvonarics Imre–Nagy Benedek-féle *Pazman Peter pironsagi*ban jelent meg, de Pázmány tagadta.[150] A Bellarmino-hatást később Fraknói Vilmos háromkötetes monográfiájában is megfogalmazta. Fraknói ugyan igyekezett árnyalt álláspontot kialakítani, mégis rá hivatkoztak – talán félreértve őt – abban a kérdésben, hogy a *Kalauz* irodalmi mintája Bellarmino műve volt.[151] Kovács Lajos Imre alapos egybevetéssel már 1908-ban kimutatta a két mű eltéréseit, s tisztázta a művek viszonyát. Rámutatott arra, hogy a mintegy harminc Bellarmino-hivatkozás[152] reálisan mutatja a *Disputationes* felhasználását, annál is inkább, mert másik két Bellarmino-mű hatása szintén jelentős. Mindemellett fontos a két mű funkcionális különbsége is: Bellarmino a *Disputationes*t növendékpapoknak írta, a római angol és német collegiumok hallgatói számára tizenkét éven át tartott előadásainak gyűjteménye volt, Pázmány műve nagy részét pedig – mint láttuk – korábbi vitairatainak kompilációi alkotják.[153]A Bellarminótól való leválasztás felfogását erősítette meg Horváth Cyrill, Erdős Mátyás, Őry Miklós és Szabó Ferenc véleménye.[154]

---

[148] JEDIN 1962–1979, 8445. A Pázmány-mű részletesebb feldolgozása: HARGITTAY 2006b, HARGITTAY 2009c.

[149] ŐRY 1970, 97.

[150] RMNy 1983, 1091. Vö. FRANKL 1868, 114.

[151] Pázmány „Szeme előtt méltó példánykép lebegett [...] Bellarmin munkája szembetünő hatást gyakorolt a »Kalauz«-ra [...] ennek Disputátiói és a Kalauz között végtelen a különbség". FRANKL 1868, 113–114.

[152] KOVÁCS L. 1908, 42–43.

[153] KOVÁCS L. 1908, 34, 58.

[154] HORVÁTH C. 1909 – Horváth a 41. lapon ezt írja: „A '*Kalauz*=Bellarmin-utánzat' meséjét pedig töröljük irodalomtörténetünk lapjairól!". – ERDŐS 1941, 53–66; ŐRY–SZABÓ 1983, I,

4.6. A *Kalauz* recepciójához és utóéletéhez

A *Kalauz* első megjelenésétől kezdve továbbgyűrűző viták kiindulópontjává vált. A protestánsok könyvenként felosztották egymás között Pázmány művét,[155] de a műre Magyarországon átfogó válasz nem született meg. A *Kalauz* körül kialakult irodalmi kommunikációban hamarosan az terjedt el, hogy a reformátusok nem is akarnak megfelelni a műre. 1620-ban jelent meg ugyanis az a Pázmány-vitairat, amelynek címében a fölvetés áll: *Reovid felelet ket calvinista keonyvecskere, mellyeknek eggyke okát adgya, miért nem felelnek az calvinista praedikatorok az Kalauzra, masika Itinerarium catholicumnak neveztetik*.[156] Pázmány itt Milotai Nyilas István (példányból ma már nem ismert[157]) művére válaszolt. Milotai írása Pázmány *Rövid felelet*éből bizonyos mértékig rekonstruálható, így a fölvetés is: miért nem felelnek az calvinista praedikatorok a *Kalauz*ra, eredetileg a református szerző állítása. Pázmány – ismét Milotai alapján – hat pontban jelölte meg az okokat.[158] Az ellenérvek egyike az önhivatkozások sokaságának bírálata volt, amire úgy felelt meg Pázmány, hogy Szenci Molnár Albert oppenheimi bibliakiadásában is számos *super* és *infra* konkordanciajelzés található.[159]A részlet megtalálható a *Kalauz* második és harmadik kiadásában függelékként közölt *Rövid felelet* szövegében is, azonban a protestáns vád e későbbi kiadásokban már nincs Milotaihoz kötve, Milotait a későbbi kiadásokban már nem említette meg Pázmány.[160]

69–70. Lásd még b. j. 1908. ismertetését Kovács Lajos Imre könyvéről: b. j. 1908. A teljes vita bibliográfiáját nem tartom érdemesnek fölelevenítení, csupán egyetlen korai ellenvéleményre utalok: SZLÁVIK 1892. Szlávik szerint Pázmány sehol nem írja a margóra Bellarminót (439), ami természetesen nem igaz.

155 Lásd a 328. és és 564. jegyzetet. A felekezeti tudatok 1613 utáni kialakulásáról és változásairól: HELTAI 2018.

156 RMNy 1983, 1203.

157 RMNy 1983, 1163. – HELTAI 1993, 62–70. Heltai vizsgálatai szerint ez lehetett az elveszett Milotai-mű címe: *Pázmány Péter jezsuita szitkainak lajstroma, azaz miért nem felelnek a calvinista prédikátorok a Kalaúzra*, *Uo.* 67.

158 BARCZA 1978b, 154–160. Pázmány szerint Milotai hat oka: 1) Olyan érvek vannak a *Kalauz*ban, melyeket a [kálvinista] doctorok már megválaszoltak. 2) Túl sok a saját műre való utalás (vide infra, vide supra). 3) A *Kalauz* trágár. 4) Szitkozódásra csak szitkozódással lehetne válaszolni, ezt nem vállalják. 5) Olyan írókat tanúztat a *Kalauz*, akik a kálvinistáknak ítélői, ezek nem lehetnek egyszerre tanúk is, ítélők is (Cochlaeus, Reginaldus, Surius, Feuardentius). 6) Ha felelnének a *Kalauz*ra, azzal vádolnák őket, hogy minden háborúság okai a kálvinisták. Márpedig ők pártütésre nem biztatják urukat. *Uo*. 158, 6. jegyzet. Hasonló összefoglalást ad a hat okról: HELTAI 1993, 65.

159 PPÖM V, 259–260. (*Rövid felelet*). Lásd még: VÁSÁRHELYI 2001, 300. és VÁSÁRHELYI 2006, 148.

160 Milotai neve a margón: „*Stephanus Milotai.*”, *Uo.*, 255.

Mindazonáltal már Milotai kilátásba helyezhette 1618-ban: „várakozzék csak a Kalauz, nem marad ütetlen".[161] Pázmány életében, majd a 17. század későbbi éveiben a *Kalauz* olyan vitairattá vált, amely a vitakérdések kereszttüzébe került, tehát mégis-csak készültek válaszok a *Kalauz*ra. Ennek fontos oka Pázmány e főművének vitairat-jellegéből fakadt, melynek állításai protestáns oldalról nem maradtak megválaszolatlanul, még ha 1620 előtt úgy is tűnt. A kommunkiációs tér kitágításával olyan művek is születtek, amelyek ugyan nem közvetlenül a *Kalauz*nak, hanem valamely más műnek a cáfolatát tűzték célul, azonban hivatkozásaik alapján feltűnő, hogy a viták középpontjában mégiscsak a *Kalauz* állt. Ide tartozik református részről Milotai Nyilas István *Az mennyei tudomány szerint való irtovány*a (1617),[162] Pécsváradi Péter műve *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* ellen (1629),[163] és Kismarjai Veszelin Pál *Kegyes és istenes beszélgetések* című írása (1633),[164] továbbá lutheránus részről még az 1615-ben Nagy Benedek és Zvonarics Imre közös munkájaként megjelent *Pázmány Péter pironsági*,[165] amely úgy látszik, hogy a *Kalauz*ra való mintegy másfélszáz hivatkozása folytán a Pázmány életében megjelent legrészletesebb magyarországi *Kalauz* elleni vitairatnak tekinthető.[166]

A legnagyobb jelentőségű vállalkozás a lutheránusok részéről a műnek latin nyelvre való fordítása volt, azzal a céllal, hogy külföldön készítsenek választ rá. Évtizedes készülődés után így született meg Fridericus Balduinus wittenbergi professzor *Phosphorus veri catholicismi* című vitairata 1626-ban, amelyre Pázmány válaszolt már a következő évben, magyarul írt *A setét haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetöje, mely utba igazittya a vittebergai academiának Fridericus Balduinus-által kibocsátot feleletit a Kalaúzra* című művével (Bécs, 1627).

A 17. században felélénkült magyarországi vitairodalomnak két kiemelkedő időszaka van: a Pázmány körüli viták, és az 1660-as, 70-es évek vitái. Ezek azonban nem választhatók el élesen, tematikailag és módszertanilag szoros összefüggésben állnak.[167] A legjelentősebb az ún. felső-magyarországi hitvita (1663–1672), amelynek

---

[161] PPÖM V. 255. (*Rövid felelet*)

[162] RMNy 1983, 1132.

[163] RMNy 1983, 1427.

[164] RMNy 1983, 1562. Maga az *Institutio*-fordítás Szenci Molnár részéről (1624) a *Kalauz*ra adott burkolt válaszként is értelmezhető.

[165] RMNy 1983, 1091.

[166] Részletes elemzése Ajkay Alinka *„Morgók nyelveskedése" – Pázmány és a nyugatdunántúli evangélikusok* című tanulmányában, amely *A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)*, (Kolozsvár, 2018. május 3–5.) című konferencián hangzott el. (Megjelenés alatt.)

[167] 1637-ben, nem sokkal a *Kalauz* harmadik kiadásának megjelenése előtt Pázmány már nem volt az élők sorában, azonban opusa – ahogy Pósaházi János később fogalmazott – „gyengéket botránkoztató kő előgördül a *Kalauz*os könyvben", PÓSAHÁZI 1669, I., 734. (RMNy 2012, 3591.)

kiindulópontja a Pázmány-követő jezsuita Sámbár Mátyás *Három üdvösséges kérdés* című, először 1661-ben megjelent műve volt. Mivel Sámbár alapvetően Pázmány tételeiből és megfogalmazásaiból indult ki, minden válasz, ami ebben a vitában Sámbár művét érte, Pázmányt is érte, és a felső-magyarországi hitvita tizenhét szövegét fontos intertextuális kapcsolatrendszer jellemzi.[168] A több évszázados dialógust kiváltó *Kalauz* ellen készült hazai vitairatok közül a református Pósaházi János Sárospatakon 1669-ben megjelent *Igazság istápját* kell kiemelnünk, ugyanis ez a legalaposabb, a legtöbb részletre kiterjedő, igaz, megkésett válasz.[169] Ez nem része az említett felső-magyarországi hitvitának, azon belül Pósaházi három másik művet írt. Az ide tartozó protestáns hitvitákon kívül (Czeglédi István, Matkó János, Pósaházi János, Szöllősi Mihály, Illyefalvi István) a század 60-as, 70-es éveiben az *Igazság istápján* túl további protestáns szerzők is foglalkoztak a *Kalauz* egyes kérdéseivel (Komáromi Csipkés György: *Pápistaság újsága*, Kolozsvár, 1671, Tolnai F. István: *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető és az eltévelyedésről jó útban hozó kalauz*, Kolozsvár, 1679). Ezek a protestáns vitairatok is a *Kalauz* hypotextusát tételezik egyes részleteikben és különböző módon, műfajban, szerkezetben, citátumrendszerben, érvrendszerben.[170] A már 1613 után szerteágazó negyedszázados vita feldolgozása külön tanulmány tárgya lehetne.[171]

A *Kalauz*ból – a korabeli kiadványokhoz viszonyítva – viszonylag magas számban maradtak fenn példányok: az 1613-as kiadásból 41 hazai és külföldi könyvtár őriz összesen 63 példányt, az 1623-as kiadásból 43 könyvtárban található 71 példány, az 1637. évi harmadik kiadásból pedig 85 helyen őriznek összesen 134 példányt.[172] Arról nincsenek adataink, hogy az egyes kiadások milyen példányszámokban jelentek meg. A fennmaradt példányok alapján, illetve a Balduinus elleni Pázmány-mű példányszáma alapján arra következtethetünk, hogy a *Kalauz* egyes kiadásai legalább ezer példányban jelentek meg, ami a korabeli kiadási viszonyokhoz képest magas példányszámot jelentett.[173] A könyvészeti és nyomdatörténeti vizsgálatok azt bizonyítják,

---

168 A hitvitabokor monografikus feldolgozása: GARADNAI 2018.

169 Részletesebben: HARGITTAY 2018. Pósaházi „Főműve az *Igazság Istápja* […] amelyben Pázmány Kalauzának vádjait utasítja vissza, az egyetlen méltó református felelet a több mint fél évszázada elhangzott római katolikus támadásra", írta Szabó Géza az *Igazság istápja* első könyvéről, SZABÓ G. 1943, 81. A reformátorok eleinte nem a *Kalauz*ra koncentráltak, hanem az egyes kérdésekre: BARCZA 1978b, 156.

170 CSORBA 2013.

171 Néhány fontosabb utalás a *Kalauz* első kiadását követő vitákról a teljesség igénye nélkül: RMNy 1983, 1072, 1163, 1257, 1376; KISS 1889; HAVRÁN 1899; PAYR 1906, 46–47; SÍK 1939, 133–171; ERDŐS 1941, 67–92; GYURÁS 1987; HELTAI 1993; BARTA 2001; HELTAI 2005, 124–127; HELTAI 2008, 116–119; CSORBA 2013; HELTAI 2018.

172 RMNy 1983, 1059, 1293; RMNy 2000, 1697. Az RMNy-kötetek megjelenése után előkerült *Kalauz*-példányok számbavétele folyamatban van.

173 RMNy 1983, 1376.

hogy az 1637. évi kiadás nem minden példánya került azonnal terjesztésre. A *Kalauz* e kiadásának példányai ugyanis két variációban maradtak fenn. „A fennmaradt példányok többsége [...] nem az eredeti címlappal ismert, hanem más nyomású változatban, és impresszumában meg is jegyzi, hogy 'találtaik Nagyszombatban'."[174] A vizsgálatok azt mutatják, hogy az első és utolsó lapot 1735 körül nyomtatták újra a feltehetőleg krúdában raktáron maradt és elrongyolódott példányok terjeszthetősége érdekében. Fölvetődik a kérdés: talán a 18. század közepén ily módon utólag terjesztett mű elfogyása ébresztett igényt arra, hogy Nagyszombatban újraszedjék és kinyomtassák a művet, ami 1766-ban meg is történt.

A *Kalauz* utóéletének említésre méltó dokumentuma Ambrosovszky Mihály (1702–1792) egri kanonok rövidített átdolgozásának megjelentetése. Ez a mű Egerben 1760-ban jelent meg, s az eredeti terjedelmet mintegy 60 %-kal csökkentve ad summázatot a műből, az 1637. évi kiadás alapján. „Én itt a' harmadik nyomtatásra igazitok" – írja a Barkóczy Ferencnek ajánlott kiadásban Ambrosovszky.[175] A latin citátumokat sok helyen lefordítja, s a kötethez illesztett egyik függelékben számos példával igyekszik igazolni a protestáns bibliafordítások hibáit, listába szedve a szerinte és a katolikus tolmácsolás szerint helyes magyarítású locusokat. Az Ambrosovszky kiadását záró terjedelmes *Appendix* túlmutat Pázmány bibliakritikáján egy, a 17. század első harmadától merőben különböző vallási-politikai helyzetben.

Felismerve Pázmány nyelvi erejét, már a 18. században megindult a gyűjtőmunka Pázmány műveinek kiaknázására. Szaitz Leó frazeológiai és közmondásgyűjteményt állított össze a *Kalauz*ra valamint más Pázmány-művekre támaszkodva, s ezt további kutatómunka és méltatás követte a 19–20. században is.[176] A *Kalauz* tehát messze túlélte korát, s egy törökbálinti plébános, Zimándy Ignác még 1880-ban is szükségét látta annak, hogy *Háromszázéves hazugságok* címen, „A szégyenletes tespedés és tétlen közönyösség elleneinek, a serény keresztény irányu munkásság, haladás, s ezen alapuló valódi keresztény műveltség pártolóinak" ajánlott munkájában védelmébe vegye a *Kalauz* III. könyvének 8. részében foglaltakat.[177]

---

[174] ECSEDY 1995, 372. Ilyen az OSzK RMK I. 673 és a Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK I. 118 Fo. valamint RMK I. 118:2 jelzetű példánya, melyek címlapján az utolsó sor: „Találtatik Nagy-Szombatban". (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának példánya az eredeti, 1637. évi címlappal jelent meg.)

[175] AMBROSOVSZKY 1760, 2. – Ambrosovszkyról: SZINNYEI 1980, I, 144–145. – A két kiadás összevetése: BAJÁKI 2016.

[176] MÁRIAFI 1788. Lásd még: LAUCHS 1861, valamint összefoglalóan: KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE 1971.

[177] ZIMÁNDY 1880. A 19. század végi *Kalauz*-vitáról is szólt Ajkay Alinka *Ki a jezsuitákkal! – Háromszáz éves hazugságok* című előadásában (AJKAY 2016) a *Kalauz*-konferencián: *Útmutató. Műhelykonferencia Pázmány Péter* Kalauzáról. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015. december 3. Ugyanezen a konferencián a *Kalauz* utóéletének elemzése szempontjából ide tartozott még Báthory Orsolya (*Armamentarium parochorum* –

4.7. A recepció egy változata: hitvita a *Kalauz* margóján

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalomtudományi tanszékén őrzött több ezer régi könyv társaságában Pázmány művei közül megtalálható *Prédikációk* első kiadása (Pozsony, 1636) és a *Kalauz* első három kiadása (Pozsony, 1613, 1623, 1637). A *Kalauz* második, 1623. évi kiadásának említett piliscsabai példánya különösen értékes abból a szempontból, hogy számos kéziratos bejegyzést tartalmaz.[178] A példány kötése mára már meglazult, gerince szakadozott. Egykori possessorairól mindjárt a borító belsejére ragasztott lap tudósít. Ezek szerint a könyv 18. század eleji tulajdonosa Munkácsy István volt: „Stephani Munkácsy possessio, Ab Anno 1701. die 28. Decembris",[179] aki az utolsó *Kalauz*-szövegoldal bejegyzése szerint a példányt Debrecenben vette 1701. július 12-én.[180] Munkácsy finom tollrajzzal kiegészítette a fölül megrongálódott eredeti díszcímlapot, sőt még egy díszcímlapot rajzolt a könyvhöz 1702-ben, mely ma is a példányban található. E címlap alsó részén olvasható a neve: „Scribebat proporia manu Steph. Munkacsÿ. 1702".[181] Munkácsy rajzkészsége alapján gondolunk arra, hogy az eredeti, fölül csonkult címlapmetszetet is ő egészítette ki tollrajzzal. Csupán feltételezhető, hogy protestáns meggyőződésének felelt meg, amikor az eredeti, szenteket ábrázoló címlap mellé egy egyszerűbb, barokk mintás címlapot készített. Munkácsy István egy harmadik helyre is beírta a nevét – ott csupán aláírását tüntetve fel –, mégpedig a példány leg-

---

Egy 17. századi Kalauz-*kivonat*), Bitskey István (*A* Kalauz *mint liber graduális*), Csorba Dávid (*A* Kalauz *kálvinista teológiai, tropológiai és stílusparódiái a 17–18. században*), Garadnai Erika (*A Pázmány-recepció hitvita állomása: Pázmány „szerepe" a felsőmagyarországi polémia szövegeiben*), Maczák Ibolya (*A* Kalauz*ból kompilált szövegrészek néhány 18. századi szentbeszédben*) és Szabó Ferenc (*A megigazulás a* Kalauz *XII. könyve szerint – Pázmány korától az 1999-es evangélikus-katolikus* Közös Nyilatkozat*ig*) előadása. Az előadásokat tartalmazó tanulmánykötet: MACZÁK 2016. – A *Kalauz* utóéletének említésre méltó ténye a szlovák irodalmi nyelv kialakulásában játszott szerepe, minthogy a műnek még Pázmány életében elkészült a szlovák fordítása (KÄFER 1959; KÄFER 2001; KÄFER 2016a; KÄFER 2016b), lásd még a 600. jegyzetet. A *Setét hajnalcsillag* fordításához: ERDŐS 1941, 93. – Az RMNy 1983 említett tételeinek szakirodalmi utalásain túl teljességre törekvő adatgyűjtés található: ADONYI–MACZÁK 2005.

178 A példány jelzete: 247126 (PPKE BTK Könyvtár); RMNy 1983, 1293.

179 A belső borító hasonmását lásd: *4. képmelléklet*.

180 A bejegyzés az 1066. lapon olvasható, lásd: *5. képmelléklet*. Fölötte más tollal és bizonyosan más kéz írásával alliteráló hexameter sor szerepel: „Petrus Pazmannus pascit per pascua porcos.", amely azt az Alvinczi Péter által terjesztett névetimológiát idézi fel, mely szerint Pázmány nevének német jelentése „disznó" lenne: „Azt írod, hogy az én nevem németül hizlalt disznót jegyez", PPÖM V, 91. (*Az igazságnak győzedelme*) Vö. FRANKL 1868, 137; MOÓR 1936, 88–91.

181 Lásd: *6. képmelléklet.*

utolsó nyomtatott lapjának aljára. A *Kalauz* szövege (1066 lap) után ebben a példányban még két korábbi Pázmány-mű található a *Kalauz* után kötve. Mindkettő a *Kalauz* 1613. évi kiadásának appendixe volt: a *Logi alogi* c. latin irat (jelen példányunkban 1–126. lapig számozva) és az eredetileg Alvinczi Péterhez címzett *Öt levél* (l–lvi. – azaz 1–56. – lapig számozva). Ez a két munka a *Kalauz* első, 1613. évi colligált kiadásából került a szóban forgó 1623. évi kiadás e példányhoz, mégpedig az első kiadáshoz képest fordított sorrendben, ott ugyanis az *Öt level*et követi a *Logi alogi*.[182] A hozzákötéskor készült újrakötés miatt e függelékek lapjait körülvágták: ennek nyomai látszanak mind a nyomtatott, mind a kéziratos margináliák csonkulásán, sőt magának a *Kalauz*nak a szövegén is.[183] Lehetséges, hogy maga Munkácsy köttette a *Kalauz*hoz e két Pázmány-művet, s ezt követően a legutolsó lapra beírta a nevét, de az is lehet, hogy már korábban is (1701 előtt) egybekötve voltak e művek. Az előbbi feltételezés a valószínűbb, ugyanis a *Kalauz* utolsó, 1066 lapjára írt, idézett bejegyzés inkább azt támasztaná alá, hogy Munkácsy később, a vásárlás és a *Kalauz* utolsó lapjára tett bejegyzés után köttette a két művet a *Kalauz*hoz, majd az így létrejött új kötet legutolsó lapjára ismét beírta nevét. A példány 437–438. lapjának alsó negyede leszakadt, s a hiányzó szövegrészt kézírással pótólt, igen jól sikerült restaurálással hozták rendbe. A tinta, a papír és az írás alapján akár maga Munkácsy is megtehette ezt. Munkácsy személyéről feltételezhető, hogy azonos azzal a Munkácsy Istvánnal, aki 1677-ben debreceni főbíró volt, apja pedig 1642-ben a Református Kollégium professzora volt.[184]

A példány Munkácsy possessorbejegyzését tartalmazó belső borítóján további tulajdonosi bejegyzések is szerepelnek. Ezekből megtudható, hogy a 18. század közepén a könyv tulajdonosa Herbáth István volt, aki 1767-ben halt meg. Tőle került a könyv egykori nagyszombati kollégista társához, Ambrosovszky Mihály egri kanonokhoz.[185] A példány több kéz bejegyzéseit tartalmazza, de a bejegyzések túlnyomó része, csak-

[182] A *Kalauz* 1613. évi kiadásában a két mű eredetileg fordított sorrendjére vonatkozóan: RMNy 1983, 1059.

[183] Fölül és a széleken csonkult lapok pl.: 87, 365, 381, 861, 867 a *Kalauz*ban és a két colligált műben sok helyen.

[184] A két adatot Bitskey Istvánnak köszönöm, vö.: NAGY 1933, 402. Az azonosításhoz még fontos lehet, hogy a könyv katolikus bejegyzője, Ambrosovszky Mihály Munkácsyt prédikátornak nevezi, l. alább.

[185] Herbáth István latin distichonban jelezte tulajdonos voltát: „Est liber iste meus post mortem nescio cujus / Cujus erit precibus, sit memor ille mei. St. Herbath". Ambrosovszky megőrizte kollégista társa jó emlékezetét: „NB: Possessor olim hujus Libri Stephanus Herbáth, obijt A[nn]o 1767. post Festum […] 7. Sept. qua Parochus Apatfaluensis. Fuit olim meus Coalumnus Tyrnaviae in Collegio Rubrorum, adhuc Vivens hoc me Libro donavit. Requiescat in pace. Signauit Michael Ambrosovszky Lector et Canon. Agrien." A további bejegyzések szerint a könyv később még Durcsák János és Dzubay Miklós tulajdonában volt.

nem mindegyike Munkácsytól és Ambrosovszkytól származik. Ambrosovszky Mihály 1702 és 1792 között élt, a Nagyszombati Egyetemen szerezete meg fokozatait 1731 és 1737 között.[186] 1744-től egri kanonok, majd Barkóczy Ferenc egri püspöksége idején szemináriumi rektor volt, az ő ösztönzésére és támogatásával jelentetette meg latin nyelvű egyháztörténeti műveit.

Mint említettük, az 1623. évi második kiadás vizsgált példányában számos kéziratos könyvbejegyzés olvasható. Ezek egy része vitába száll Pázmány megállapításaival, s Ambrosovszky az, aki válaszol a korábbi glosszázó gyakran epés megjegyzéseire. Ambrosovszky tudatosan teszi ezt, nyíltan vállalja a cenzúra cenzúrázását, s mindjárt a példány címlapját követő első lap tetején, az *Elöljaro level* fölé be is jegyzi: „Librum hunc legit quoque, ac glossavit Michael Ambrosovszky Canonicus Agriensis quasdam censuras Praedicantis refutando Anno 1766."[187] Ambrosovszky kézírásának vizsgálatához sikerült beszerezni az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött néhány könyvről Ambrosovszky bejegyzéseit tartalmazó felvételeket, melyek alapján az egri kanonok *Kalauz*ba tett bejegyzései egyértelműen azonosíthatók.[188] A Pázmányt bíráló glosszák szerzőjét Ambrosovszky két helyen is megnevezte. A címlap készítőjét, a korábbi possessort említi név szerint: „Stephanus Munkácsy Praedicans helveticus, seu Reformatus, utpote olim possessor hujus libri" (600. oldal), aki a *Kalauz* VII., VIII. és IX. könyvéhez nem tett bejegyzéseket, továbbá a 796. lap alább idézendő beírásában. A továbbiakban e terjedelmesebb bejegyzések közül idézek néhány – mind a hangvétel és tartalom szempontjából – jellemzőt.

A latin és – nagyobb számban – magyar bejegyzések jelentős része tehát Pázmány állításait igyekszik cáfolni. Több tucat apróbb, egy-két szavas bejegyzés, és locus-beírás mellett mintegy harminc hosszabb, több soros, több mondatnyi könyvbejegyzés áll a margókon, helyenként részletes teológai vita, melyekre Ambrosovszky rendre megfelel. Alig van olyan támadó bejegyzés, amit Ambrosovszky reflektálatlanul hagyna.[189]

---

[186] BOGNÁR–KISS–VARGA 2002, 267. Korrekcióra szorul az a korábbi adat, hogy a római Collegium Germanicum Hungaricum hallgatója lett volna: BITSKEY 1997, 71; Nem szerepel a római Collegium ismert tanulói között**.** Életrajzáról l. még: SZINNYEI 1980, I, 144–145; PÉTER L. 2000, 37–38. (a szócikket Bitskey István írta); SUGÁR 1984, 407, 411, 415–416, 449.

[187] PÁZMÁNY 1623,)(1r. Lásd: *7. képmelléklet.*

[188] E bejegyzéseket tartalmazó egyik könyvlap hasonmása: *8. képmelléklet*. Az Egerben található Ambrosovszky-kötetek fölkutatását és a felvételek elküldését Tömösvári Emesének köszönöm.

[189] Ilyen például a könyv Elöl-iaro levelének két marginális megjegyzése. 1. Pázmány „A' pártos Tanitók irásában, oly éktelen, és képtelen kábaságok és gazságok vannak" – marginália: „Tenyeres talpas hazugságok ezek"; 2. Pázmány: „Nem-is titkollyuk, vagy rejtegettyük senki-elöt a' mit hiszünk." – marginália: „dehogynem sött eleget",)(2r;)(4r.

III. könyv, IV. rész, §. 7. (166. lap): Pázmány írja az újítókról: „Mert, hánnyák-fel a' Sz. Irást, és mutassák-meg, hol szidalmazta *Noe* a' Halottakért-való könyörgést, a' Szenteknek-való esedezést?" – Munkácsy: „Mutasd meg hát teis, hol javallotta Noé az Sz. Írásokban!" – Ambrosovszky: „Se nem javallotta, se nem kárhoztatta; nem lehet tehát mondani, hogy Noe, és Ábrahám Lutheránus volt, vagy Kalvinista; Sapienti pauca".

III. könyv, XI. rész, §. 8. (320. lap): Itt Pázmány az Úrvacsoráról elmélkedve megállapítja: „A' *Calvinisták*, töb balgatagságok-közöt azt vítattyák, hogy a' hol kenyeret és bort nem találnak, akár-minémü ételben italban szolgáltathatni az Ur Vacsoráját [...] Azért, mikor a' szállot Várban ló hussal élnek, ló husban kel a' *Calvinista* Vacsorát osztogatni; az havasokon, makban és fog-hagymában." – Munkácsy: „Pfuj káromló Szamár; nem féled é az Istent?" – Ambrosovszky: „E' már gazság, de nem emberség édes Praedikátorom! Pázmány Consequentiait nem lehet tagadni." – A két bejegyzés alatt egy más kézzel írt marginália is olvasható: „és az Sült ostyaban".

V. könyv, II. rész, §. 5. (481. lap): Pázmány egy hosszabb fejtegetés keretében a Rómaiakhoz írt levél 9. részével kapcsolatban Szent Pált idézve írja: „Christus átokká lön érettünk, mikor az átkozottak kínnyját szenvedé […]" Itt a margón Munkácsy részéről csak egy „N[ota] Bené" áll, amihez Amborosvszky rögtön odaírja: „Calvinus azt tanítja, oda alább, fol. 495, hogy Xtus az ell kárhozottak kinnyát meg kóstolta pokolban: de ez Isten ellen való nagy káromkodás. Pázmány Péter pedig csak azt mondgya, hogy Xtus az Emberek Kinnyát Szenvedé, a' kik átkozottak, az az: átok alatt valának: az eredendö bün miát, de azt nem mondgya, hogy a' pokol kinnyát szenvedé az el kárhozottakkal. Heában való tehát a' *Nbené*, a' könyv szélin; mert Pázmány nem lett kalvinistává."

X. könyv, II. rész, §. 3. (796. lap): A margináliák itt a *Jelenések könyve* Róma-utalásaihoz kapcsolódnak. Pázmány értelmezését („*Babylon*nak nevezi Sz. *Iános*, nem a' Keresztyén *Romat*, hanem azt, a' mely eleinten a' Szentek vérében úszot a' Pogány Csaszárok idejében") Munkácsy így kifogásolja: „Habemus confitentem Deum; Roma est Babylon! Bene habet!". Amire Ambrosovszky válasza: „oda fellebb azt mondgya a' Praedikátor Munkácsy István: *habemus Confitentem Deum; Roma est Babylon; bene habet.* de ez csak annyit tészen, mint: a' Magyarok valaha Pogányok vóltak, tehát mostis azok. Budán, Györöt, Egerben valaha Török lakot; tehát mostis az lakják! Roma Babylon vólt, midön feje vala a' Pogányságnak; de az apostoli tanitás által ki tisztúlván a' Pogányságbúl, már most Feje az egész Kereszténységnek. Ugyan ezt, bizonitya Tertullianus, és Sz. Hyeronimus; mért állasz tehát ellene az Igazságnak édes Praedikátorom!"

XI. könyv, I. rész, §. 3. (818. lap): A margón figyelemfelhívó N[ota] B[ene] jelzés áll Pázmánynak az Oltáriszentségről írott kijelentése mellett: „Az Oltári Szentségben, *Vere, realiter, substantialiter*; igazán, valóságoson, természeti-szerént, jelen vagyon a' Christus teste; noha nem testi és láthato-képpen, hanem, lelki mód-szerént, és

láthatatlanúl." Ambrosovszky mindjárt odaírja: „Ez a' fellebb irt NB. semmit nem ér: Mert Xtus Urunk még éltében láthatattlanná tette magát az Emberek elött: az után dicsösséges feltámadása után sok helyütt vólt Menyben Menetele elött, ahol ötet az Emberek testi szemeikkel nem látták: igy van a' Xtus az Oltári szentségben, ahol ötet testi, és latható képpen nem tapasztallyuk; de a' miátt ugyan csak jelen van valóságossan, noha az ö jelen letit nem érezzük testi érzékenységinkel; mint az Istennek jelen létit, és az Angyalokét nem látyuk."

XI. könyv, V. rész, §. 5. (867. lap): A két szín alatti áldozás kérdésében Pázmány azt írja, hogy „Nem csak azt mondá Christus, hogy minnyájan igyanak, hanem, a' pohárt-is megmutatá, melyböl parancsolá, hogy igyanak, *Ex hoc.* mert, ugyan azon egy pohárból akará hogy minnyájan igyanak, a' jelen-lévő *Apostolok*. Túdo[tt] dolog pedig, hogy minket arra nem kötelezett, hogy azon pohárból igyunk, mellyet mutata, és tanítványinak ada: Tehát csak azoknak szólla, és azoknak mondá hogy igyanak minnyájan abból, a' kik jelen valának." Munkácsy itt egy hosszabb glosszában arról élcelődik, hogy hol lehet az a bizonyos pohár, Helvéciában, vagy máshol?[190] Erre Ambrosovszky: „Ugyan minek hányod veted magadot? Minek patvarkodol Édes Praedikátorom? Holott nyilván való, hogy magad sem hiszed, hogy vóltaképpen meg volna Helvetiában az a Pohár, mellyből itatta Xtus Urunk az Apostolokat a' vég vacsorán; mért korpázod tehát Pázmány Pétert az tudatlanságrúl? Mikor magadis csak annyit tudsz felöle, mint eö."

XIV. könyv, III. rész, §. 5. (983. lap): Pázmánynak a purgatóriumról való elmélkedése végére Munkácsy lakonikusan csak ennyit fűz: „be' bolond nagyságod!", mire Ambrosovszky két vízszintes vonallal áthúzta e három szót, s ezt jegyezte fel: „Ez a' Praedikator vagy bolond vólt, vagy mód nélkül kevély, hogy magát Pázmánnál okosabbnak tartotta. Vide supra Pag. 320. in Margine."[191]

XV. könyv, I. rész, §. 6. (1011. lap): Az eretnekségekről szóló részhez Munkácsy ezt a bejegyzést teszi: „Ergo az a' Pápista is fel forgat titeket, kivel minap t. i. Anno 1701. die 28 xbris disputáltam: Sok csavargási után ultro megvallotta, hogy akár mit mondgyon a' jó Pápista ecclesia, de ö nem hiszen Purgatoriumot. Ez derék Uri fö Ember, tudos ember volt, noha névén nem illetem."[192] Válaszul ugyanitt Ambrosovszky: „Felelet: vékony dongájú Pápistának kellett annak lenni, kivel disputált Praedikátor Uram! hogy oly könnyen, és mind erös, és tagadhatatlan bizonyság nélkül elállott mind a' Sz. Irás, mind a' közönséges Anyasz. Egyház régi, meg rögzött értelme mellül; ha az elkárhozott lelkek kinlódnak, és Szenvednek örökké a' Pokolban; mért ne

[190] A lapszéli marginális külső széle itt áldozatul esett az újraköttetés miatti körülvágásnak.
[191] Az Ambrosovszky által utalt 320. lap bejegyzéseit fentebb idéztük.
[192] E bejegyzés minden kétséget kizáróan utal arra, hogy Munkácsy István a cáfoló glosszák bejegyzője, hiszen a „minap", 1701. december 28-án történt események előtt fél évvel vette meg a *Kalauz*-példányt.

Szenvednének némely istenfélö Lelkek bizonyos ideig a' Purgatoriumban. Szükség egyaránt hinni mind a kettöt."[193]

Ritkán fordul elő, hogy Ambrosovszky válasz nélkül hagyja a támadó glosszát, mint az alábbi esetben, ahol a tíz soros marginália Pázmánynak Lutherről írt következő soraira vág vissza: „Az-után, Eördögöt akara üzni, *Anno 1545. a' Segrestyé*be menvén egy meg-szállot leanyzóval; ugy jára, mint a' *Sceva* fiai, mert az Eördög, *Luthert* ugy meg-szorongatá, hogy alól-is el-okádá magát és a' *Sibi soli*val meg-ragá pludráját. Végre, *Stafylus* egy fejszével az ajtót kivágá, és ugy menekedék-meg a' szaros próféta." (III. könyv, 3. rész, 14. §, 139. lap). Munkácsy bejegyzése a Pázmány által hivatkozott Cochlaeust, Luther életrajzíróját is elmarasztalja: „Pfuj ocsmány száju Pázmány! Cochlaeussal edgyütt istentelenül kalánoztok [!], egy szoval hazúdtok mivel (a magad mondása szerint) ellensegtül származott gyalázatot nem kell hinni. inf. 248."[194]

A fenti idézetek betekintést adnak a könyvbejegyzések formájában zajló vita főbb témaköreibe és hangnemébe. Mindazonáltal a teljesség igényével felsorolom azokat a lapszámokat, ahol további terjedelmesebb bejegyzések szerepelnek a *Kalauz* e példányában (zárójelben jelezve a vitakérdést): 87, 91 (Pázmány: „Csak Egy az igaz Hit", III. könyv), 95 (Pázmány: „Az igaz Hit, minden kételkedő bizonytalanságot kirekeszt", III. könyv), 179 (a hitújítók a régi tévedéseket újítják meg, III. könyv), 188 (Pázmány: „Ha a' Pápista hiten-lévök-közöt Szent Emberek vóltak, nem lehetnek igazak az Ujságok", III. könyv), 322 (a római vallásban nincs tévelygés, III. könyv), 323 (a *Biblia* görög fordításáról, III. könyv), 365 (kik lehetnek a *Biblia* olvasói és magyarázói, III. könyv), 399 (Beza kicsapongásairól, III. könyv), 402 (egy Tertullianus-hely értelmezése a feslett életűekről, III. könyv), 406 (Pázmány: „*Calvinus*, és *Beza*, magok-felöl azt irják, hogy ök az Isten Igejét csak fel-forgattyák", III. könyv), 495 (Calvin Krisztus szerepéről, V. könyv), 573 („Szent *Pál*nak, a' *Laodicaea*-béliekhez iratot Levelé"-ről, VI. könyv), 772 („a' szakadás-szerzö Tanitók"-ról, X. könyv), 865, 872, 881, 882 (Pázmány az Úrvacsoráról: „A' Christus Példája, nem kötelez mindeneket a' Két színre", XI. könyv), 935 (az üdvözülésről, XII. könyv), 940 (a jó cselekedetek érdeméről, XII. könyv), 966 (a szentek segítségül hívásáról, XIII. könyv), 1047 (glossza és felelet arról, hogy melyik fél hazudik, „Appendix. Az vyitok mint szoktak felelni a' mi irásinkra"), 1060 (csak egy üdvösséges hit lehet, uo.).

A kéziratos bejegyzések locusjelölései több helyen is utalnak a *Kalauz* tematikailag vonatkozó lapszámaira, Pázmány prédikációs kötetének lapszámaira, számos bib-

[193] Érdemes lenne megvizsgálni Munkácsynak ugyanezen a lapon található másik bejegyzését, mely szerint Pázmány egy Ágoston-hivatkozása nincs a megjelölt helyen: „non est Aug. opus hic liber".

[194] A bejegyzést lásd a *9. képmelléklet*ben. A glosszázó által itt hivatkozott 248. lapon valóban megtalálható ez a Szent Ágoston-idézet latinul is, magyarul is.

liai helyre, továbbá más művek (pl. Bellarmino, Magyari István, Czeglédi István egy művének, továbbá az *Igazság istápja* című vitairatnak) ismeretére.[195] Ambrosovszky egy helyen Bod Péterre hivatkozva megemlíti, hogy az *Itinerarium* Alvinczi Péter műve lenne.[196] Mindez a bejegyzők filológiai igényét mutatja, ami a személyeskedő alaphang mellett figyelemre méltó sajátossága a 17. század egész vitairodalma nagyobb részének. Ilyen módon a bemutatott bejegyzés-sorozat híven reprodukálja és „pars pro toto"-ként magában foglalja a hitvitairodalom tartalmi és retorikai sajátosságait.

Összefoglalásként utalnunk kell arra, hogy a marginálisokban kifejeződő olvasói recepció fent bemutatott példája nem volt elszigetelt jelenség a korban.[197] Ami többletet itt tapasztalunk az az, hogy *egyszerre* két, egymással vitatkozó olvasói véleményt örökített meg a *Kalauz*nak ez az 1623. évi példánya. Mint az ismert, a *Kalauz*ra Pázmány életében nem született Magyarországon átfogó igényű protestáns cáfolat, s talán ez is okozhatta, hogy még a 18. századi olvasók is alaposan reflektáltak a műre, annak tüzetes tanulmányozásával.

[195] Az „Ország Romlás okai"-ra, Czeglédire és az „Igasság Istapja"-ra utaló bejegyzést a 959. lapon találjuk. Ez utóbbira (amely Pósaházi János 1669-ben Sárospatakon megjelent műve), a 386–387. lapokon is hivatkozik Munkácsy.

[196] „Author Itinerarij fuit Petrus Alvinczi teste Petro Bod" (1052. lap). Az 1616-ban megjelent református vitairat szerzőjeként Bod a *Magyar Athénás*ban valóban Alvinczit nevezte meg, de az utóbbi kutatások más eredményre jutottak: HELTAI 1991; HELTAI 2001. (A mű szerzője Szegedi Dániel.)

[197] Ugyancsak a *Kalauz* 1623. évi kiadásába írt bejegyzéseket elemezte nemrég Bitskey István a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának egyik példánya alapján: BITSKEY 2005, CSORBA 2016. További példák: TÓTH 2005, Sámbár Mátyás és Matkó István hitvitáihoz kapcsolódóan; KLANICZAY 1962; valamint KLANICZAY 1976, 242–248, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós hitvitájához kapcsolódóan.

5. A VITAIRATOK GENEZISE ÉS A *KALAUZ* (LINEÁRIS MEGKÖZELÍTÉS)

5.1. A *Felelet* (1603) és a *Kalauz*

1602-ben Sárvárott jelent meg Magyari István evangélikus prédikátor műve *Az országokban való sok romlásoknak okairól* címmel, amelyre Pázmány a következő évben válaszolt *Felelet*ével.[198] A mű Pázmány életében egyszer jelent meg, 1603-ban Nagyszombatban. A második kiadás a Pázmány-életműsorozat keretei között látott napvilágot 1894-ben.[199] A harmadik kiadás a 2000-ben megjelent kritikai szövegkiadás volt.[200] Pázmány Nádasdy Ferenchez írt ajánlása 1602. október 14-én Radosnyán kelt, s műve végén az 1603-as dátummal ellátott *Peroratió*t is Magyari patrónusához intézte, mintegy döntőbíróként a katolikus oldalra kívánva állítani a királyi tanácsost. Mintha Pázmány az *Epistola dedicatoria* meggyőző erejét nem vélte volna elégségesnek, ezért később, a nyomtatás helyén, Nagyszombatban az esztergomi káptalani nyomdában keltezett latin *Peroratió*t műve végéhez illesztette. A *Peroratio* szövegénél már nem folytatódik a könyv lapszámozása, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy ezt a záró részt már a nyomtatás közben készítette, mely a könyv utolsó szavai szerint „*Datum Tyrnauiae ex Typographia Capituli Strigoniensis. Anno 1603.*"[201] A *Felelet*et Forgách Ferenc nyitrai püspök bíztatására írta meg, erről tanúskodik a címlap verzóján található vers. Az életrajzi adatok alapján is feltételezhető, hogy a

[198] A teljes címek: MAGYARI István, *Az orszagokban valo soc romlasoknac okairol es azokbol valo meg szabadvlasnac io modgiarol mostan vyonnan irattatott es sok bölts embereknec irasokbol szereztetet hasznos könyuetske. Magyari Istvan sarvari praedicator altal*, Sárvár, 1602. RMNy 1983, 890. – PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magiari Istvan sarvari praedicatornak az orzag romlasa okairul irt köniuere. Iratot Pazmani Peter altal*, Nagyszombat, 1603. RMNy 1983, 905. A *Felelet*nek a kritikai kiadás alapjául szolgáló munkapéldánya (PÁZMÁNY 1603) magántulajdonban van. Magyari 1601. december 9-én fejezte be művét, ahogyan azt a Nádasdy Ferencnek szóló ajánlásában írta: „Költ Sárváratt, Karácson havának kilencedik napján […] Urunk születése után 1601. esztendőben", MAGYARI 1602/1979, 22.

[199] PPÖM I, 1–199.

[200] PÁZMÁNY 1603/2000, és hozzá a jegyzetek: PÁZMÁNY 1603/2014.

[201] PÁZMÁNY 1603/2000, 256.

művet 1602 nyarán írta, 1603 elején már Vágsellyén kapott feladatokat.[202] A *Felelet* 1603. szeptember 20. előtt kellett, hogy megjelenjen, ugyanis a zágrábi Metropolitana könyvtárban található példány címlapján található bejegyzés ezen a napon kelt és Balásfi Tamásnak szóló ajándékozó sorokat tartalmaz.[203] A *Felelet* tehát Pázmány első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű műve, de nyilvánvaló az is, hogy az 1605-ben kinyomtatott *Tíz bizonyság* 1603-ban már valamilyen készültségi fokban megvolt. Őry Miklós és Szabó Ferenc részletesen írnak arról, hogy az 1605-ben megjelent *Tíz bizonyság* már „nagyjából" készen lehetett a *Felelet* megjelenése idején,[204] Pázmány hivatkozott is rá a *Felelet*ben.[205] Ugyanakkor az 1605-ben megjelent mű *Felelet*re és Magyarira való hivatkozásai azt mutatják, hogy Pázmány egészen a mű megjelenéséig még dolgozott annak szövegén.[206] További kérdéseket vet fel, hogy az itt körvonalazott életrajzi tények keretei között hogyan lehetséges a kritikai szövegkiadásban 1097 jegyzetet tartalmazó *Felelet* és az 1847 jegyzetet tartalmazó *Tíz bizonyság* elkészítése. Ez utóbbi műhöz kapcsolta egyébként Pázmány a *Mahomet vallasa hamissagarvl* című írását (további 154 jegyzettel), amely témájából következően a két vitairattól eltérő forrásbázisra épül, s fontos megemlíteni azt is, hogy az egyezőségek mellett a *Felelet* és a *Tíz bizonyság* hivatkozásrendszere között feltűnő különbségek is vannak. Nyilvánvaló, hogy az 1605-ös írásokat a grazi egyetem könyvtárában fejezte be, ahol

---

[202] Pázmány az 1588-tól 1601-ig tartó folyamatos külföldi tanulmányi és tanári évek után 1601 februárjától 1603 szeptemberéig tartózkodott Magyarországon, majd visszatért Grazba; FRAKNÓI 1868, 28–31; ŐRY 1976. Pázmány 1601. december 31-én Aquaviva jezsuita generálishoz Kassáról írt levelében említi, hogy Vágsellyéről tért vissza Kassára, PPÖL I, 5. 1602–1603-ban ismét Vágsellyén, valamint Radosnyán és Pozsonyban tartózkodott; PÁZMÁNY 1983b, I, 101; BITSKEY 1999; SZABÓ 1990, 39. A *Felelet* „1603 tavaszán már meg is jelent a nagyszombati officinában", BENCZE 1995, 162.

[203] Jelzete: M 1097. A példányban több possessorbejegyzés is van. A legkorábbi Balásfi Tamásra vonatkozik: „Nobili et erudito Dno Thomae Balasfio mittit Georgius Elfinstonius [!] in signum amoris, Vienna Rom anno 1603 20 septem[bris]". Ezen kívül possessorbejegyzésként kiolvasható a „Thomus Balasfi" név is. Az sem zárható ki, hogy a példány számos könyvbejegyzése Balásfi kéziratos bejegyzéseit (is) tartalmazza. A példányt újrakötötték s az újabb körülvágás miatt a bejegyzések egy része már nem olvasható.

[204] PÁZMÁNY 1983b, I, 94–95.

[205] PÁZMÁNY 1603/2000, 239–240; PÁZMÁNY 1603/2014, 213, 240:2 „az ti vallastoc, az kereztieni zabadsagnac palastia, es arnieka alat, fölötte igen nagi zabadsagot adot es kaput nitot minden nemü gonoz es feslet eletre, a' mint mas köniueczkebe, az tinnen vallastokbol, bösegessen meg bizonitottam". Feltehetőleg itt a több vitakérdést is tárgyaló, 1605-ben megjelent *Tíz nyilvánvaló bizonyság*ról van szó, amelynek a kézirata, vagy annak szóban forgó része 1603-ban már készen lehetett. A *Tíz bizonyság* 2. fejezetének címe: „Hogy az vy tvdomaniok, termeszetek szerent, szabadsagot adnac, minden gonossagra, es Istentelensegre." (Lásd még erről: PPÖM I, 10.). – Őry Miklós és Szabó Ferenc tanulmánya szerint a *Felelet* „Összesen 13-szor hivatkozik a TB anyagára" ŐRY–SZABÓ 1983, I, 94.

[206] PÁZMÁNY 1605/2001, 5–6.

rendelkezésére állt egy meglehetősen gazdag anyag.[207] Ennek egy része még ma is megvan, s a jezsuita rend feloszlatásáig a könyvgyűjtemény még együtt volt. Csupán feltételezés, de nem zárható ki, hogy Pázmány, amikor 1601-ben elhagyta Grazot, saját jegyzeteinek és kéziratanyagának egy részét (beleértve a *Tíz bizonyság*ét és a *Diatriba* még kéziratos anyagát) magával vitte Magyarországra.[208] A jezsuita könyvgyűjteményekre vonatkozó kutatások szerint a vágsellyei kollégium és rendház könyvtárában is állhattak rendelkezésére szakkönyvek már a század első éveiben.[209] Kevéssé elképzelhető, hogy a *Felelet*ben rögzített tudományos információanyag és az ismeretek gazdag tárháza csupán néhány florilégiumból előhívható lett volna. A szinte minden esetben pontos locusmegjelölésű idézési módszer sem ezt támasztja alá, annak ellenére, hogy a florilégiumok, idézetgyűjtemények nem következetesen és formailag nem egységesen, de esetenként tartalmaztak lapszámra utaló pontos locusjelöléseket is. Ezekre a kérdésekre a Pázmány könyvtárára vonatkozó további kutatások remélhetőleg választ tudnak adni.[210]

Magyari és Pázmány művének tematikai összefüggéseit, különbségeit valamint műfaját tekintve Magyari műve sokkal inkább egy gyakorlati megoldásokat is kereső történetfilozófiai értekezés, semmint vitairat vagy hitvita. Magyarinál a katolikus félt érintő vádak, maga a vita csak kisebb hangsúllyal szerepelnek, mint Pázmány válaszában. Pázmány (kemény hangú gúnyverseket is tartalmazó) válasza már kifejezetten hitvita, amelyben a katolikus szerző kiemelte Magyari teológiai érveit, s azokra válaszolt egy, az evangélikus lelkész művénél mintegy egyötöddel hosszabb iratban. Különösen a bálványozásról szóló V. rész igen terjedelmes: Pázmány művének csaknem a felét teszi ki. A *Felelet* első részében („Az Magiari Istuan irasanac, es az feleletnek summaia."), tehát művének legelején összefoglalót adott Magyari fő téziseiről, de csupán teológiai mondanivalóját idézte föl. Az adatokból nyilvánvaló, hogy a bálványozásról szóló ötödik fejezet foglalja el a teljes műnek csaknem a felét, ami a fogalomnak a korabeli széles jelentéstartalmából következik. A bálványozás már a Magyari által képviselt felfogásban sem csupán a képek tiszteletét („idololatria") jelentette, hanem a katolikus liturgiának minden, lényeges teológiai kérdéseket felidéző külsőségét, ami a protestáns felfogás számára babonaságot („superstitio") jelentett. Magyari mindjárt műve elején leszögezte: „Efféle bálványozások imezek: öntött, írott és faragott képek imádási, remeteség, apácaság, barátszerzet, pilis- és koszorónyírés,

[207] AJKAY 2013.
[208] BITSKEY 1996, 170.
[209] *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 1997, 16–17.
[210] Pázmány magánkönyvtárának eddig előkerült kötetei alapján látható, hogy a *Felelet* megjelenése előtti időből csupán két, 1601-ben kiadott olasz nyelvű könyvet ismerünk (KNAPP 2013, 290–291), a továbbiak 1604 után jelentek meg. (Mészáros Klára és Horváth Mária erre vonatkozó kutatásai még nem jelentek meg.) – A florilégiumok kérdéséhez: PÁZMÁNY 1605/1975, 28, továbbá: AJKAY 2006, BÁTHORY 2006.

miseszolgáló kispapság, minden rendbe szerzettekkel, ereklyék, miséző oltárok pápista módra, halottakért, földön, vízen járókért, nehézkesekért, gyermekszülőkért, magtalanokért, harmad- s negyednapi hideglelőkért és hasonló dolgokért való misemondások, papi öltözetek, gyertyatartók, ámpolnák, lámpások, úti oltárok, szövétnek- és gyertyaszentelések, temjénezők, zászlók, monstranciák, füstölések, csengetések, pápista orgonálások és cimbalmozások. A szenteltvízzel való hintés, szentelt só, fű, berke, és mintha ördögöt űzhetnének, véllek való élés, az hamvazások: az 40 napi böjtnek kötelesség alatt és benne való ceremóniáknak megtartások. […] Az indulgenciák, az kenyér Krisztus és annak tartó kalitkája, az Agnus Deinek nyakba függesztése, az úrnapi bálvány ostyának utcáról utcára való fassangoltatása […] az purgatorium, az templomoknak és oltároknak szentek nevére való neveztetések, harangkeresztelések, eleségben való válogatások, az húsételnek bizonyos napokon való megtiltása, az szentek tetemivel való cigánkodások, az megholt szenteknek segítségül hívások, az házasságnak megtiltása és ezekhez hasonló sok kábaságok, mellyekből bűnök bocsánattyoknak érdemét tanítják az pápisták kiszármazni."[211]

Bán Imre „rabulisztiká"-nak nevezte azt a módszert, ahogy Pázmány Magyari művének csak bizonyos (teológiai) részeire válaszolt, s figyelmen kívül hagyta a vitézi életről és a háborúzás módjáról szóló fejtegetéseket.[212] Pázmány eljárása tudatos volt. A Nádasdynak szóló ajánlásban megindokolta eljárását: nehogy megtévessze őt (Nádasdyt) Magyari, saját írásában teológiai okokra vezet vissza mindent.[213] A munkapéldány egy utólagos autográf bejegyzése árulkodik még az eljárásával kapcsolatos véleményéről. A saját művét olvasó és javítgató Pázmány ugyanis a „Romlásoknak okairól" tartalmi ismertetésének a végéhez a margóra a következőket írta: „mit ezen kiuul [Magyari] ijr, az vitezlö rendnek hiuatalliarul, feslet erkölcserül, es az uitezlö dolgoknac moggiarul, nem akarom most megh uisgalni, noha bizoni azokbais sok fogiatkozasokat talalunk".[214]

Pázmány *Feleletére* nem jelent meg válasz, bár Magyari halotti beszédében, melyet Nádasdy Ferenc gyászszertartása alkalmával mondott 1604-ben, több helyen is ironizálva utalt Pázmányra, sőt a beszédeket közzétevő nyomtatvány ajánlásában megemlítette, hogy a *Feleletre* adott válaszával elkészült, de anyagi okok miatt nem tudja megjelentetni.[215] Később az 1616-ban kiadott *Itinerarium catholicum* több he-

[211] MAGYARI 1602/1979, 32–33. Magyari történelemszemléletéről újabban: PÉNZES 2015.
[212] KLANICZAY 1964, 130.
[213] PÁZMÁNY 1603/2000, 19:1–18.
[214] *Uo*., 32:18–21.
[215] „mas irasombais vetekedesem vagyon Pazman Peter Iesuitaual, (kinec ragalmazo irasara valo feleletemis keszen vagyon, czac költseg heiaual vagyoc meg)", KECSKEMÉTI–NOVÁKY 1988, 54–55.

lyen is polemikusan szállt szembe Pázmány *Felelet*ével. A vita tovább gyűrűzött, Pázmány az *Itinerarium*ra később válaszolt.[216]

A *Felelet* utóéletére vonatkozóan jellemzőnek kell tartanunk, hogy tematikai szempontból átfogó mű: benne a Pázmány által fölvetett hitbeli polémia kérdései közül szinte minden lényeges elem megtalálható. A *Felelet* minden nagyobb témája előfordul a *Kalauz*ban, mégpedig átfogóbb, újabb hivatkozásokat felmutató, bővebb kifejtésben. A *Felelet* tematikája a *Kalauz*ban mindenekelőtt a III., IV., V. és a XV. könyvben található meg.[217] Az érvelés logikája, érdeke és szándéka mindenhol megmarad, de a mondatok már átformálva, kiegészítve szerepelnek. A *Felelet*ben is tárgyalt, legfontosabb, nagy kérdéseknek Pázmány tág teret adott a *Kalauz*ban: a vallás régiségéről, a bálványimádás mivoltáról, a ceremóniák régiségéről, a gyónás mibenlétéről, a papi nőtlenség kérdéséről, az oltáriszentségről, az isteni kegyelemről, a jó cselekedetekről, a concupiscentiáról, a szabad akaratról, az üdvözülésről, a szentek tiszteletéről, a képtiszteletről. Ilyen módon a *Felelet* egyik fontos előzménye a *Kalauz*nak, ám létrejöttének aktualitása, a gyors elkészítés szükségessége miatt természetesen egyenetlenebb szöveg a *Kalauz* nyugodt és átgondolt kifejtésénél, szillogizmusokra építő szerkesztésmódjánál. A *Felelet*tel kapcsolatban nem valósul meg, mint a *Tíz bizonyság* és a *Rövid tanúság* esetében, hogy nagyobb szövegrészeket változtatás nélkül emelne be. A Magyari-mű aktualitása miatt említett néhány kisebb elem a *Kalauz*ban már nem is szerepel, pl. Esterházy Tamás, a *Taxa sacrae poenitentiae*, Corvinus szökött barát esete stb. Számos történeti adat, utalás megvan a *Kalauz*ban is, de szintén átformált alakban.[218] Jellemzőnek kell tartanunk, hogy Pázmányt mindvégig foglalkoztatta Magyari műve és személye. Még a *Kalauz* 1637-es kiadásában is többször visszatért rá, név szerint is megemlítve a lutheránus prédikátort. A *Kalauz*nak ebben az utolsó kiadásában tizenegy helyen említette meg Magyarit,[219] nem mulasztva el a csipkelődő megjegyzéseket sem.[220] A *Felelet* munkapéldányába tett szerzői javítások egy része arra utal, hogy Pázmány újra ki akarta adni a művet, immár kiegészített állapotban. Pázmány azonban az 1610-es évektől már nagyobb koncepcióban gondol-

---

[216] RMNy 1983, 1104, 1203. Lásd még: HELTAI 1991; HELTAI 2001; HARGITTAY 2009, 75.

[217] A *Felelet* kéziratos kiegészítései szerint a *Kalauz* 1613-as kiadásába két helyen is beletette a *Felelet* szövegrészét: *Kalauz* lib. 3 c. 4-be (144. és 148.) és a lib. 3. fol. 269-re. Lásd még: PÁZMÁNY 1603/2014, 30, 44, 61, 76. A *Felelet* és a *Kalauz* összefüggéseiről: *Uo.*, 15–16.

[218] Pl. PÁZMÁNY 1603/2014, 206, 220:5–6 = PPÖM III. 356.

[219] PPÖM III.: 235 (kétszer), 236 (négyszer), 237 (háromszor), 432, 556. Megemlítette végül kétszer a *Kalauz* 1637-es kiadásának *Appendix*ében, a *Kalauz*zal egybeszámozott kiadás 1062. és 1063. lapján.

[220] „Magyari István és egyéb jó-sűltek, nagyon púposkodnak", „Ej bátya, csak a csattig vonnyad, és addig nyújtózzál, míg lepeled ér. Igen fen kezdesz heazni, elszédűl az agyad. Én-velem el nem hiteted, hogy gyomorból szóllasz." PPÖM III, 235; „Alexander pápát […] rútúl mardossa Magyari." PPÖM III, 236.

kodott, 1613-ra létrehozta a nagy szintézist, a *Kalauz* első kiadását, és a *Felelet* újra, javított formában már nem jelent meg.

A Magyarival való „holtig tartó" polémia a *Kalauz* 1637-es kiadásának (Pázmány halála után jelent meg a harmadik kiadás!) utolsó függelékében is tetten érhető, mégpedig a könyv utolsó appendixében, amely *Az újítók mint szoktak felelni a' mi írásinkra* címet viseli. Ebben Pázmány az *Itinerarium catholicum*ra válaszol. Ez az *Appendix* sajnos nem szerepel a Pázmány-összkiadásban a *Kalauz*-kiadás végén.[221]

A *Felelet* filológiai és textológiai elemzésének különös jelentőséget és lehetőséget az ad, hogy ez az első fennmaradt munkapéldány nemcsak Pázmány életművében, de az egész magyar irodalomban. A *Felelet*et Pázmány saját kezűleg javította át és egészítette ki. A javítások az eredeti nyomtatvány több mint kétharmadát érintik: a 322 lapos nyomtatvány 227 lapján található kézírásos bejegyzés. Ezen felül Pázmány pótlapokat, összesen tizenkilencet illesztett a nyomtatott lapok közé, amelyek többségén további kiegészítéseket közölt. Néhány beillesztett pótlapot üresen hagyott. A beillesztett pótlapok a következő nyomtatott lapok után kerültek: 20., 28., 32., 52., 108., 120., 136., 148., 252., 276. A 32. lap után egy, az összes többi esetben két pótlap található. A 120. lap utáni első pótlap alsó fele le van vágva. A nyomtatott szöveg elé további 2, utána pedig 37 pótlap van bekötve. A negyedrét méretű nyomtatvány lapjait korabeli bőrkötés fogja össze. Az eredeti nyomtatvány minden részében – a címtől a *Peroratio* végéig – megtalálható javítások és kiegészítések alapján megállapítható, hogy a *Felelet* bejegyzései három típusba sorolhatók, azonban nem egy megszerkesztett, nyomdába adható új kötetet, hanem egy sokszorosan javítgatott munkapéldányt hoztak létre.

A bejegyzések alapján nyilvánvaló, hogy későbbi művei összeállításakor is használta e munkapéldányt. A bejegyzések nem azonos időben készültek. Az apróbb szövegjavítások feltételezhetően nem sokkal követték az 1603. évi kiadást. Erre utal Pázmánynak *Az kereztien olvasonak* tett megjegyzése, mely szerint „soc helien az niomtatasba fogiatkozasoc estec, az igiknec, es bötüknec el valtoztatasaba, meg zaggatasaba, özue foglalasaba, el hagiasaba, hozza adasaba […] Ennec okaert, miuelhogi vöttem ezembe, hogi igen hazontalan dolog, az köniüben történt fogiatkozasokrül hozzü laistromot cinalni, holot ezt senki meg sem tekinti, chiac kéz irassal corrigaltatam meg az Derec fogiatkozasokat, soc aprolec vetkeket, mellieket akar kijs ezebe vehet, helien hagiuan".[222] A munkapéldány figyelembevételével a fentiek úgy értelmezhetők, hogy Pázmány csak a fontosabbnak ítélt hibákat javította ki kézírással mindjárt az 1603. évi megjelenés után, a kisebb sajtóhibákat javítatlanul

[221] Pedig a sajtó alá rendező, Kiss Ignác tudott róla, meg is említette a *Kalauz*-kiadás bevezetőjében (PPÖM III, VII.).
[222] PÁZMÁNY 1603/2000, 27.

hagyta, s az így elkészült mintapéldány alapján korrigáltatta az összes kinyomtatott példányt.

A mű új, javított kiadásának szándékára utal, hogy (feltehetőleg) Pázmány még műve címét is megváltoztatta: a címből kihúzta a „Magiari" neve előtt álló eredetileg kinyomtatott „az" határozott névelőt, nyilván zavarta a címben ismétlődő „az". A cím tehát az ultima manus alapján érvényesen ez: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, az orzag romlasa okairul, irt köniuere"*.[223]

Ugyanez a tendencia figyelhető meg a műhöz készített, Nádasdy Ferenchez intézett *Peroratio* javításaiban, mind az apróbb sajtóhibákat, mind a betoldásokat, locus-kiegészítéseket illetően. Hiszen ez a *Peroratio* csakis ehhez a műhöz kötött funkciójában él, tartalmi kiegészítései csakis egy új kiadás szándékával értelmezhetők.

Már Clauser Mihály közölt két bejegyzést, amely arra utal, hogy a *Felelet* részleteit Pázmány beillesztette a *Kalauz*ba. A *Felelet* munkapéldányának 11. lapján ezt olvashatjuk: „Posui lib 3. c. 4. Kalauz", valamint a 16. lapon: „Posui Kalauz lib 3 c. 4". Hozzá kell tennünk, hogy Clauser olvasata mindkét helyen hibás, az első 4-es szám helyett IX-et, a második 4-es helyett pedig 9-et olvasott és közölt tanulmányában.[224] Egyébként a *Kalauz*ban visszakeresve az utalt szövegrészeket, már az 1613. évi első kiadásban megtalálhatók, a 144. illetve a 148. lapon.[225]

A bejegyzések között vannak olyanok, amelyek az 1605-ben megjelent *Tíz nyilvánvaló bizonyság*ra vonatkoznak. Pl. a címlapra felírt „Adde ex 10 Ration fol 62 totum omisi" bejegyzése a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* 62. lapjára utal, s ott csakugyan a „szamosfalvi", inkább a „taligakenéshez" mint a vitézi élethez értő Magyariról és művéről esik szó. Hasonlóképpen a *Felelet* 260. lapján kezdődő *Hogi az kepek tizteletibe nincz semmi baluaniozas* című fejezet mellett a margón álló bejegyzés: „Vide 10 Ration Rat 5. fol. 57" ismét a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*ra utal, s a mű 57. lapján csakugyan a képek tiszteletéről esik szó.

---

[223] A munkapéldány címlapjának kézzel átjavított fotóját lásd: *10. képmelléklet*.

[224] CLAUSER 1936, 145.

[225] Ha felütjük a *Kalauz* 1613-as, első kiadásának 144. és 148. lapját, valóban ott találjuk a Pázmány-bejegyzéseknek megfelelő Vincentius Lyrinensis-idézeteket. (PÁZMÁNY 1613.) Hasonlóképpen a *Felelet* 94:16-hoz fűzött Pázmány-bejegyzés: „Vide Kalauz lib. 3. fol. 269., Eras*mum* de Nuptiis Herodis." utalása valóban megtalálható az 1613. évi első kiadás 269. lapján. A *Felelet* nyomtatott kiadásának e helyén Erasmust nem említette meg, a *Kalauz* 1613. évi kiadásában viszont már ott van az öt soros latin Erasmus-idézet, melyet a *Felelet* kéziratos kiegészítésében csak jelzett. (A későbbi *Kalauz*-kiadások lapszámai a jelentős átdolgozások és bővítések miatt eltérnek az első kiadás lapszámaitól.) A *Felelet* kiegészítéseiben említett utolsó megjelent mű épp a *Kalauz* 1613. évi kiadása, lásd: PÁZMÁNY 1603/2014, 99–106. Hasonlóképpen a *Tíz bizonyság*hoz (1605) illesztett kéziratos bejegyzésekben, melyekben látható, hogy a hivatkozott nyomtatott művek mindegyike 1610 előtt jelent meg (PÁZMÁNY 1605/2012, 359–363.).

Külön figyelmet érdemel a 7. lap bejegyzése. Pázmány a nyomtatott szövegben összefoglalást adott Magyari könyvének tartalmáról. Minthogy azonban vitapartnere művének csak bizonyos kiválasztott részeire válaszolt, úgy látszik mégis szükségét érezte a reflektálatlanul hagyott részekre való utalásnak „az vitezlö rendnek hiuatalliarul", amint azt a fentiekben idéztük.[226]

Mint említettük, Pázmány nem javított ki minden sajtóhibát *Feleletében*. Mégis, alig érthető az a filológiai akríbia, aminek jegyében még olyan helyeken is javította a kinyomtatott szöveget, amelyek – tekintetbe véve az ingadozó helyesírást – a modernizálás ellenére érthető és elfogadható alakok. Pl. a „sidalmaztok" javítása „szidalmaztok"-ra,[227] az „eretnekszegnec" javítása „eretneksegnec"-re,[228] a „vakandac" és „vakandak" alakok javítása „vakondak"-ra és „vakondac"-ra.[229]

A munkapéldány javításaiból látható, hogy számos apró hibát is kijavított Pázmány, néhány nyilvánvaló sajtóhibát azonban csakugyan javítatlanul hagyott.

A bejegyzések második rétege, hosszabb terjedelmű kiegészítések az argumentáció erősítésére, mindenekelőtt újabb locusok bejegyzése, valamint a harmadik réteg, nem szorosan a szöveg megformálásához tartozó egyéb megjegyzések és bejegyzések évekkel később, a *Kalauz* 1613. évi kiadása körüli időben kerülhettek a munkapéldányba. A technika ugyanaz, mint a *Tíz bizonyság* (1605) és később a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (1627) esetében: ahol szükséges volt, pótlapok beiktatásával bővítette a szöveget Pázmány. Clauser Mihály tanulmányában vannak arra való utalások, hogy a *Kalauz* számára dolgozta át művét[230] de nem ezt a célt szolgálhatta például a mű címének vagy a Nádasdyhoz szóló *Peroratio* szövegének az átjavítása. A javítások tehát különböző időpontokból származnak: a sajtóhibák javítása a mű megjelenését közvetlenül követhette, míg a teológiai részek bejegyzései, a locusbővítések egy része a *Kalauz* első megjelenése (1613) körüli időben, egy részük bizonyosan 1613 után keletkezhetett. A kéziratos kiegészítésekben találhatók 1603 után megjelent művekre való hivatkozások, s épp a *Kalauz* 1613-as kiadása a legkésőbbi ezen művek közül.[231]

A korrektúrabejegyzések és hibajavítások számáról elmondható, hogy részben ugyanazokat a javításokat tartalmazza a *Felelet* munkapéldánya, mint a többi fennmaradt *Felelet*-példány, azonban sokkal több javítást, kb. kétszer annyit, mint a korábban ismert legtöbb javítást tartalmazó kolozsvári és OSzK-példány. Ez a tény megerősíti azt, hogy Pázmány munkapéldánya lehetett a mintapéldány, s a többi kötet javítása is

[226] PÁZMÁNY 1603/2000, 32:18–22.
[227] PÁZMÁNY 1603/2000, 41:2.
[228] PÁZMÁNY 1603/2000, 49:21.
[229] PÁZMÁNY 1603/2000, 53:2 és 56:15.
[230] CLAUSER 1936, 144–145.
[231] CLAUSER 1936, 145; PÁZMÁNY 1603/2014, 99–106.

ennek alapján készülhetett. A többi példány kézírásos javításaival összevetve úgy látszik, hogy a javítások több kéztől származnak. Ezt megállapítani nem könnyű, mivel a javítások többnyire jeleket és áthúzásokat tartalmaznak, s csak elvétve szavakat. Azonban még a jelzések technikája (pl. a margón helyenként megjelenő két párhuzamos vonal), is szinte mindig azonos. A korrektúra jellegű kiegészítések közül a 36. lapon található a leghosszabb, ahol egy mondat bővítéseként a margón kézírással ez áll: „Es hogy a meli uallasba uolt".[232] A helyesírás ingadozó, így belátható, hogy különböző kezek írásáról van szó.

Itt utalunk arra a címlappal szemközti lapra írt possessori bejegyzésre, mely szerint a példányt Pray György 1774-ben emlékül adta Viczay Mihálynak, a Héderváryak egyik felmenőjének. A munkapéldányt 1936-ban Clauser Mihály röviden ismertette, megemlítvén, hogy „éppen a jubileum esztendejében bukkant erre a könyvre *Belitzky János dr.* a gróf *Hédervári-család* levéltárában, illetve könyvtárában, ahonnan *dr. Závodszky Levente* kir. tanker. főigazgató úr szívessége a kötetet hozzám juttatta betekintésre". [233] Valószínűleg azért vészelhette át a kötet a Héderváry család levéltárának pusztulását,[234] mert oda nem került vissza. 1952-ben a Forgács-féle antikváriumból vásárlás útján került mai tulajdonosának, Zsámár Józsefnek a könyvtárába.[235] A munkapéldány Clauser Mihály tanulmánya óta a 20. század folyamán a szakmai érdeklődésen kívül maradt s a kötetről nem jelent meg publikáció, vizsgálata csak 2000 elején kezdődhetett meg, s ez lett a kritikai kiadás alapjául szolgáló példány is. A tudatos és következetes szerzői módosítások, az írói szövegformálás technikája irodalmunkban Pázmány *Feleletét*ől kezdődően követhető nyomon.

5.2. A *Diatriba* (1605) és a *Kalauz*

A *Diatriba theologica* szövege nem szerepel a Pázmány-életműkiadásban. Hosszú ideig csak feldolgozatlan és téves információkat tartalmazó bibliográfiai adatként volt ismert, míg Őry Miklós megtalálta és kiadta a latin mű fakszimiléjét 1975-ben, valamint tisztázta valamennyi fontos filológiai és teológiatörténeti kérdését.[236] Őry kutatásai alapján a *Diatribá*nak már öt példánya ismert. A *Diatriba theologica* 1605. márci-

[232] PÁZMÁNY 1603/2000, 53. A bejegyzést tartalmazó fakszimile lapok hat különböző példányból (OSzK-példány, munkapéldány, két túrócszentmártoni példány, a Mnichovo Hradište-i példány és a zágrábi példány): HARGITTAY 2009f, 25–30.
[233] CLAUSER 1936, 143–144.
[234] RMNy 1983, 1905.
[235] A példány mikrofilmjének jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: FM/1 3235.
[236] PÁZMÁNY 1605/1975.

us 30-a előtt jelent meg, ugyanis ekkor volt a libellus grazi vitája Fridericus Brenner részvételével. A libellus címlapjára a nyomtatásban a dátumnak kihagyott helyre kézzel írták be a védés időpontját, a március 30-i dátumot.[237] A kor egyetemi szokásainak megfelelően az elnök, Pázmány írta meg a 86 lapos tézisgyűjteményt. A *Diatriba* Roberto Bellarmino védelmében készült, akinek *Disputationes*e ellen William Whitaker anglikán teológus írt vitairatot.[238] Pázmány megküldte Bellarminónak művét, aki megköszönte Pázmány munkáját. Bellarmino e levele bizonyság arra, hogy Pázmány római tanulmányai idején személyes kapcsolatban is álltak.[239]

A hat részre és 54 tételre osztott írás az egyházismeret alapkérdéseit fogalmazza meg: 1. *De iis, qui ad Ecclesiam pertinent* (1r–6v), 2. *Christi Ecclesiam visibilem esse* (6v–11r), 3. *Christi Ecclesiam perpetuam esse* (11r–14r), 4. *Ecclesiam errare non posse* (14v–19v), 5. *Quae sint verae Ecclesiae notae* (20r–28v), 6. *Nullam nisi romanam esse veram Christi Ecclesiam* (25r–43r). Ezeket a tételeket később Pázmány a *Kalauz*ban és máshol is visszatérő módon tárgyalta. A grazi teológiai előadásokkal való összefüggésre Őry Miklós utalt.[240] A *Felelet*ben már mint elkészült írására hivatkozik, munkájáról tartalmi leírást adva: „Touaba miuel hogi masut böuen meg biszonitom,[241] hogi az Anniaszentegihaz soha meg nem giözethetet, soha az veka aláa nem reitetet, soha teueligesben nem eshetet, mindenkor niluan volt, es fenlet mindenkoron mint az hegien eppetet varos, mint egö giertia, mindenkor Doctori, es tanitoi voltanak, kik az teuelgesre nem bochiattak az Christus iuhait, es az igassagot oltalmaztak az farkasok ellen, mindenkor az szentsegek, es az Isten igeie igazan zolgaltatot ö benne [...] Miuel hogi az mint mondam mind ezeket beuen meg mutattam masut, nem volna szüksegh most ez felelet ellen sokat zolni".[242] A *Felelet*ben tehát Pázmány pontosan azonosítja a két évvel később megjelent *Diatribá*t és már mint elkészült munkáját említi más helyen is: „Hunnius, es Withakerus köniuei ellen, Az Aniazentegihazrul, egez köniuet irtam enis, melliet Isten segitsegeböl, talam megis latnak az emberec".[243] A fentiekből következik, hogy a *Diatriba* már 1602 őszén elkészült, hi-

[237] PÁZMÁNY 1605/1975, 41.

[238] BELLARMINO, Roberto, *Disputationes de controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadt, 1586–1593. – *Praelectiones doctissimi viri Gulielmi Witakeri* […] *Controversia de Ecclesia contra Pontificos, imprimis Robertum Bellarminum jesuitam*, Cambridge, 1599. Whitaker magyar kapcsolatairól: KECSKEMÉTI 2013.

[239] „Igen jól esett az egykori együttlétünkre való visszaemlékezés, melyet Tisztelendő Atyaságod megtisztelő és szerető soraival és tudós könyvecskéjével bennem felújított" – írta Bellarmino Pázmánynak 1605. május 30-án. PÁZMÁNY 1605/1975, 16. (Őry Miklós fordítása.) – Pázmány levele, mellyel a *Diatribá*t megküldte Bellarminónak: BITSKEY 1992.

[240] PPOO, IV, 481–496; PÁZMÁNY 1605/1975, 16.

[241] „*In libro contra Withakerum. De Ecclesia.*"

[242] PÁZMÁNY 1603/2000, 53–54.

[243] PÁZMÁNY 1603/2000, 70.

szen a *Felelet* Nádasady Ferencnek szóló ajánlása Radosnyán „*Pridie Idus octob M.D.CII.*" kelt.[244]

A *Diatribá*ra a *Tíz bizonyság*ban Pázmány számos helyen hivatkozott, mégpedig a már megjelent nyomtatvány lapszámaira.[245] Ezt írta az Anyaszentegyházról szóló részben: „Ezekrül mas keonueczkebe beosegesen emlekeztem, es megh mutattam.[246] Őry Miklós összesen 26 *Diatribá*ra való hivatkozást említ a *Tíz bizonyság*ban.[247] A *Tíz bizonyság*hoz fűzött kéziratos kiegészítéseiben szintén hivatkozik a *Diatribá*ra.[248]

Az *Imádságos könyv* függelékeként 1606-ban megjelent *Rövid tanúság*ban Őry Miklós megfogalmazása szerint „legalább tizenkétszer" hivatkozik Pázmány a *Diatribá*ra.[249] Szintén Őry szerint „Az 1607-es *Keresztyéni Felelet*ben még háromszor visszatér a *Diatribá*ra. Főművében, a Kalauzban nem hivatkozik rá kifejezetten, de bőségesen él anyagával."[250] Sőt, a *Diatribá*ban már több helyen megfogalmazódik más művek terve is.[251] Közvetlen kapcsolatot lehet találni nemcsak a *Kalauz* egyes, főleg VIII., IX., X. könyvével, hanem a *Felelet*en, a *Tíz bizonyság*on,[252] a *Rövid tanúság*on, a *Keresztyéni felelet*en kívül a Hodik szuperintendenssel folytatott vitával, a *Dissertatió*val (1631), a *Peniculus papporum*mal, a *Logi alogi*val.

Az egyháztani kérdések felbukkanását Gábor Csilla elemezte Pázmány több művének a figyelembevételével, s ahogy (Jauss alapján) megállapítja: „lezárt horizontok mérkőztek meg egymással", gondolva olyan átjárhatatlan különbségekre, mint „a megigazulás kérdésköre, az emberi cselekedetek érdemszerző ereje (esetleg éppen annak hiánya), a purgatórium léte vagy nemléte), illetőleg a szentek tiszteletének teológiai megalapozottsága".[253]

---

[244] PÁZMÁNY 1603/2000, 20.
[245] PÁZMÁNY 1605/2012, 169.
[246] PÁZMÁNY 1605/2001, 33:16, PÁZMÁNY 1605/2012, 28.
[247] PÁZMÁNY 1605/1975, 14–15; PÁZMÁNY 1605/2012, 169. A kritikai kiadás jegyzetei szerint a Pázmány által szövegszerűen említett hivatkozások száma 20: PÁZMÁNY 1605/2012, 169, itt felsorolással.
[248] PÁZMÁNY 1605/2012, 278.
[249] PÁZMÁNY 1605/1975, 15; a kritikai kiadás jegyzetei szerint a Pázmány által szövegszerűen említett hivatkozások száma 10: PÁZMÁNY 1606/2006, 109, itt felsorolással.
[250] PÁZMÁNY 1605/1975, 15. A kritikai kiadás jegyzetei szerint a Pázmány által szövegszerűen említett hivatkozások száma egy a *Keresztyéni felelet*ben: PÁZMÁNY 1607/2016, 361.
[251] PÁZMÁNY 1605/1975, 29.
[252] A *Diatribá*ra hivatkozott a *Tíz bizonyság* kéziratos bejegyzéseiben is, pl.: PÁZMÁNY 1605/2012, 278.
[253] GÁBOR 2015b, 262.

5.3. A *Tíz bizonyság* (1605) és a *Kalauz*

A *Tíz bizonyság* Pázmány második nyomtatásban megjelent magyar nyelvű műve.[254] Megjelenésének ideje a *Diatriba theologica* kinyomtatása, 1605 márciusa[255] és 1605 októbere közé tehető. A mű ajánlása Hethesi Pethe Márton kalocsai érseknek szól, aki 1605 októberének első napjaiban halt meg.[256] Az újabb kutatásokban többször megjelent az az állítás, hogy a *Felelet*et megelőzve a *Tíz bizonyság* lenne Pázmány elsőnek kidolgozott magyar nyelvű munkája,[257] a műben felhasznált friss művekre való utalások azonban kétségtelenné teszik, hogy a *Tíz bizonyság*on Pázmány a *Felelet* után, még 1605-ben is dolgozott.[258] „Ebből a szempontból fontos megemlíteni, hogy Magyari neve saját művével és a *Felelet*tel kapcsolatban tucatnyi alkalommal fordul elő a *Tíz bizonyság*ban (3v, 16r, 27r, 29r, 31r, 38v, 53r, 56v – kétszer, 57r, 57v, 62r – háromszor, 98r). Természetesen az is lehetséges, hogy az újabb művekre, így a *Felelet*re való hivatkozásokat is csak a nyomdába adás előtt tette Pázmány a szövegbe, ez azonban nemcsak a jegyzetek kiegészítését, de szövegmódosításokat is kellett, hogy jelentsen kézirata különböző részein."[259]

Kétségtelen az, hogy az 1600–1607 közötti években Pázmány egyszerre több művön is dolgozott: a *Tíz bizonyság* mellett ekkor készült el a függelékül kiadott *Mahomet vallása*, a *Felelet*, a *Diatriba*, az *Imádságos könyv*, a *Rövid tanúság,* a *Keresztyéni felelet* és korábban említett latin irata is a Velencei Köztársaság és a pápa közötti konfliktusról,[260] miközben a grazi egyetem professzoraként teológiai előadásokat tar-

---

[254] Teljes címe: *Az mostan tamat uy tvdomaniok hamissaganak, tiiz nilvan valo bizonisaga es reovid intes a teoreok birodalomrvl, es vallasrvl. Jratot Pazmani Petertül*, Graz, 1605. RMNy 1983, 933. Kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1605/2001 és PÁZMÁNY 1605/2012.

[255] PÁZMÁNY 1605/1975, 26.

[256] PÁZMÁNY 1605/2001, 19. és PÁZMÁNY 1605/2012, 5, 17.

[257] Őry Miklós és Szabó Ferenc óvatosabb: ŐRY–SZABÓ 1983, I, 94–95; BITSKEY 1996a, 168; BITSKEY 1996b, 180.

[258] 1605-ben (legkésőbb márciusban) jelent meg a *Diatriba*, ugyanis a tézisfüzet címlapjára kézzel beírt dátum, a disputatio időpontja: „mense Martij die 30".

[259] PÁZMÁNY 1605/2001, 5. A kidolgozás körülményeiről uo.: 6. A *Tíz bizonyság* szövegében a *Felelet*re való hivatkozásokhoz lásd még: PÁZMÁNY 1605/2012, 160, 209. Egy Balduinusra való hivatkozás alapján Pázmány a *Tíz bizonyság*on 1604-ben is dolgozott: PÁZMÁNY 1605/1975, 25. Ahogy Pázmány írja: „taualy esztendeobe, egy Fridericus Balduinus, Hunnius tanituania, menteni akaruan Luthert" (PÁZMÁNY 1605/2001, 46), mely utalás Friedrich Balduin, *Hyperaspistes Lutheri adversus maledicam orationem Nicolai Serarii Esauiticae factionis monachi nuper editam*, Lipsiae, 1603. című művére vonatkozik, PÁZMÁNY 1605/2012, 41, 197. Jacob Gretsernek két, 1605-ben megjelent műve szerepel a nyomtatvány hivatkozásai között: PÁZMÁNY 1605/2012, 203.

[260] *De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti*. Anno 1606: PPOO V, 789–808; HARGITTAY 2006b; HARGITTAY 2009c, 153–160.

tott, s közben Felső-Magyarországon is huzamosabb időt töltött el.[261] Mozgalmas esztendők voltak ezek tehát mind a közéletet, mind a tudományos előrehaladást illetően Pázmány életében. E korai művek sora – nem is szólva az ezt követő esztendők műveiről – azonban már megfelelő alapot jelentett Pázmány számára ahhoz, hogy megérlelődjék benne a *Kalauz* terve és koncepciója. Ahogy Bitskey István fogalmazott a grazi időszak vitairatairól: „az életmű egyes darabjai igen szoros szálakkal kapcsolódnak egymáshoz, az egyes művek át- meg átfedik egymást, egyes részleteikben meg is egyeznek. Ha ezt a jövőben kellő mértékben szem előtt tartja a kutatás, a *Kalauz* 'véghetetlen munkájának', monumentális szerkezetének interpretációja is autentikusabb lesz, ismereteink jelentősen gyarapodhatnak majd Pázmány e főművének keletkezéséről."[262]

Mint a *Felelet* esetében, ez esetben is fennmaradt egy szerzői munkapéldány, amely ma az MTA KIK-ben található (jelzete: MTAK, RM. I. 4° 239). E munkapéldányban a kéziratos bejegyzések és kiegészítések vagy a nyomtatott lapokon és a nyomtatott szöveg elé kötött 18 valamint a nyomtatott szöveg után kötött 120 levélen maradtak fenn.[263] A kézírás láthatóan változott az idő előre haladtával: Pázmány korábbi és későbbi bejegyzéseit tartalmazza. A bejegyzések a *Kalauz* első megjelenése (1613) és az ez utáni időkből maradtak fenn. A bejegyzésekben hivatkozott legkésőbbi munka 1607–1609-ből való,[264] ugyanakkor már a *Kalauz* első kiadásába bekerült a *Tíz bizonyság* munkapéldányába tett számos kiegészítés.[265] Maga az eljárás, hogy Pázmány 1-től 215-ig terjedő sorszámozással megszámozta kéziratos kiegészítéseit a munkapéldányban, utal arra, hogy ezeket később fel kívánta használni, s fel is használta már a *Kalauz* első kiadásában. Nemcsak az idézési technikán változtatott, a javított példányban találhatók lapszéli és lapalji betoldások is. Például a 8b lapon, ahol a lutherista hit örödögi plántlásáról elmélkedik Pázmány, a nyomtatott szöveghez a lap aljára a következő kéziratos megjegyzést fűzte: „Azt iriak hogy az ördögh hált lidercz

[261] ŐRY 1976.

[262] BITSKEY 1996a, 178.

[263] Lásd: 11. képmelléklet.

[264] Jacob GRETSER, *Controversiarum Roberti Bellarmini S. R. E. cardinalis amplissimi defensio*, Ingolstadii, 1607–1609; PÁZMÁNY 1605/2012, 361.

[265] PÁZMÁNY 1605/2012, 12–14; AJKAY 2015a, 19–22. – A *Kalauz* 1637-es kiadásának mintegy fél lapnyi latin részlete (PPÖM III, 161) a *Tíz bizonyság* kéziratos részéből került a *Kalauz*ba (lásd PÁZMÁNY 1605/2012, 272), de ez a rész már benne van az 1613-as kiadásban is: PÁZMÁNY 1613, 105). Büky Béla szerint 1616 előtt nem lehettek a *Tíz bizonyság* javításai, sokkal inkább 1622–25 közöttiek (BÜKY 1962, 355). Lásd még: ŐRY–SZABÓ 1983, I, 97. Lehetséges, hogy Pázmány még bíboros korában is tett kiegészítéseket a *Tíz bizonyság*ba, ez a kézírás korának pontosabb meghatározásával lenne lehetséges. Az 1613 utáni bejegyzésekre a legfontosabb bizonyíték, hogy a *Kalauz*t is megemlíti: a „munkapéldány 94r lapján illetve az új kritikai kiadásban a 250:15–18 sorok mellé írt megjegyzés: In Kalauz fol. 156." PÁZMÁNY 1605/2001, 10–11; PÁZMÁNY 1605/2012, 7–8.

modra az Luther anniaual, es hogy annak csinalmania es fayzasa, mert noha az ördögnek fayzasra ualo ereie es termeszeti nincsen eo magatul, de az firfiuij magot ördöghi mestersegeuel az azzoni emberbe öntuen, az fayzasnak eszközi lehet es alkotoia."[266] A *Kalauz* 1613. évi kiadásában ez a mondat két részre van bontva és közben fél lapnyi citátumsorozat erősíti meg az állítást, majd újabb autoritások következnek, közöttük Bornemisza Péter is.[267] Tanulságos az is, ahogyan Pázmány „latinosítja" művét. A *Tíz bizonyság*ban – talán ez elsőként írni kezdett magyar nyelvű vitairata – még nem latin nyelven közölte a citátumokat Pázmány, s ez a gyakorlat még a középkori és későbbi protestáns írástechnikát mutatja.[268] A Magyari Istvánnak megírt *Felelet*től (1603) kezdve már latinul közölt citátumok szerepelnek a vitairatokban.

Fraknói feltételezése szerint a műnek „második kiadásban való közrebocsátását tervezte" Pázmány[269] A *Tíz bizonyság*nak ez a feltételezett második kiadása nem maradt fenn, és bizonyára nem is készült el. Viszont már a *Kalauz* első kiadásába átemelte a *Tíz bizonyság* csaknem teljes, kinyomtatott szövegét, de kisebb-nagyobb módosításokat gyakran alkalmazott az eredeti szövegen. Feltételezhető, hogy a *Tíz bizonyság* második kiadása azért nem valósult meg, mert a *Kalauz* első és további kiadásaiba már beépültek az 1605-ös szövegek és gondolatmenetek, így okafogyottá vált a mű újabb kiadása. A szövegszerű megfelelésekről az alábbi táblázat ad tájékoztatást:

Tíz nyilvánvaló bizonyság (1605)	*Kalauz* (1613)
1. rész	III. könyv, 6. rész
2.	III/7.
3.	III/8.
4.	III/9.
5.	III/10.
6.	III/11.
7.	III/12.
8.	III/13.
9.	III/14.
10	III/15.

[266] *Az mostan tamat uy tvdomaniok hamissaganak tiiz nilvan valo bizonisaga...* (RMNy 1983, 933). Az MTA KIK példánya, jelzete RM I. 4° 239, 8b., ua. PÁZMÁNY 1605/2012, 227.

[267] PÁZMÁNY 1613, 181; PÁZMÁNY 1623, 204; PÁZMÁNY 1637/2000; 200–201; PÁZMÁNY 1605/2012, 12. Helyesbítenünk kell Büky Béla állítását, mely szerint Pázmány javításai 1622-nél nem régebbiek (a javítások, kiegészítések már tetten érhetők a *Kalauz* 1613. évi kiadásában!), továbbá a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* kiegészítései nem pusztán helyesírási javítások, mint ugyanő állítja, de lényeges tartalmi és formai módosítások is egyben. BÜKY 1962, 355–356.

[268] HARGITTAY 1999.

[269] FRANKL 1872, 288.

A fenti táblázat adatait és a terjedelmi viszonyokat figyelembe véve feltűnő, hogy egy vitairat, a *Tíz bizonyság*, alkotja a *Kalauz* III. könyvének törzsét, az egész mű legterjedelmesebb részét a teljes, 15 könyvből és további appendixekből álló *Kalauz*nak csaknem egyharmadát. Ha a *Kalauz* minden könyve ilyen terjedelemben jelent volna meg, akkor az összterjedelem mintegy ötezer lapra rúgott volna a ténylegesen megjelent mintegy ezer lap helyett. Mindez a *Kalauz* műfaji pozíciójának (apologetika vs. vitairat) felülvizsgálatát, legalábbis árnyalását indokolja. Különösen így van ez, ha a mű a további tizenhárom (tizennégy) könyvében megfogalmazott vitatkozó részeket is figyelembe vesszük. A *Tíz bizonyság*ot illetően a kinyomtatott részek szövegszerű összefüggéseit, sok helyen azonosságát, újraírását, továbbá a terjedelmében is jelentős kézírásos átdolgozást tapasztalva indokolt annak fölvetése, hogy Pázmány elgondolásában, írói szándékaiban, ellenreformációs és katolikus restaurációs terveiben hogyan jöhettek létre ezek a művek (a *Tíz bizonyság* és a *Kalauz*). Grazi tartózkodásának második időszakában, a 17. század első éveiben, különösen a század elején megtapasztalt kassai villongások idején és következtében érlelődhetett meg benne az a gondolat, hogy vitairat formájában részletes teológiai áttekintést nyújtson a protestánsok által vitatott legfőbb tételekről, s összefoglalja a katolikus álláspontot. Figyelemre méltó, hogy Pázmány vitairatai mindig valakihez (esetleg valakikhez), konkrét személyekhez szólnak.[270] Azonban nincs ez így a *Tíz bizonyság* esetében, amelyben már megjelenik egy, a vitatott kérdéseket általánosan szintetizáló igény. Pontosan ez a sajátossága predesztinálta arra, hogy a *Kalauz* legfőbb alkotóeleme legyen. Figyelemre méltó a mű szinte teljes magyar nyelvűsége, szemben a *Kalauz*ban alkalmazott módszerrel, melyben a fontos autoritások jórészt latin nyelven vannak meg. Pázmány a *Kalauz*ban a „szakmaiság" igényeit fokozottan részesíti előnyben. Az elrendezés szillogizmusokra építő, didaktikusabb, jobban tagolt, a kifejtés részletezőbb. Pázmány terve egy nagy protestánsellenes szintézis megalkotása: ennek első felvonása a leglényegesebb vitakéréseket tíz bizonysággá szervező 1605-ös mű, amely majd a *Kalauz* grandiózus koncepciójának részévé válik, annak legterjedelmesebb, harmadik könyvét alkotva. Ebből a szempontból a Magyari elleni *Felelet* (1603) mintegy kitérőnek, az aktualitás szükségessége által ösztönzött műnek tekinthető, melyben Pázmány – imént rekonstruált céljaival, módszerével és képességeivel egybehangzóan – Magyari koncepcióját és felvetéseit teológiai síkra terelve válaszolt. Nagy tervét, a teljes szintézis megvalósítását (évek munkájával) 1613-ra tudta megvalósítani, hogy tíz, majd újabb tizennégy év elmúltával, ismétlődő átdolgozásokkal és újraírásokkal folyamatosan fenntartsa a fiatal éveiben eltervezett szándékot.

[270] „a Tíz bizonyság című munka az egyetlen olyan vitairata, amely nem konkrétan valakinek valamilyen írása ellen készült, hanem általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit, vagyis más hasonló, általánosan átfogó vitairata nincsen", AJKAY 2015a, 13.

5.4. A *Mahomet vallása* (1605) és a *Kalauz*

Pázmány irata a mohamedán vallás ellen az első ilyen témájú magyar nyelvű értekezés. Benne nemcsak valláskritikát ad, hanem a korabeli történeti irodalom alapján ismerteti a török birodalom történetét és terjeszkedésének kialakulását saját koráig. A *Felelet* spekulatív logikája (az erkölcsi eltévelyedés és az új vallások miatt sújt le az országra a „flagellum Dei") itt már más irányt vesz: a protestantizmus terjedése azért különösen veszélyes, mert a „török pogányság"-hoz vezetheti el a lelkeket: „Luther és Calvinus megvallyák, hogy az ő tanítások-után az emberek semmit sem hisznek; az evangéliomot fabulának, beszédnek tartyák, és lassan-lassan nem csak az Arianismus, de az atheismus és török pogányság bécsúsz-mász, mint tő-után a czérna", ahogy a *Kalauz*ban fogalmazott.[271] A mű első elemzése a Korán-cáfolatot egyértelműen elhelyezte Pázmány felfogásában: „az írás különlegességét az okozza, hogy a protestantizmus az iszlámhoz vezető egyenes útként tűnik fel benne, a Korán-ellenesség leple mögött a kereszténység, a 'római religió' egységének védelme húzódik meg. […] Aki ugyanis a vitairat 'grádics-elméletét' elfogadta, annak mindenképpen őrizkednie kellett az iszlámhoz vezető út első lépcsőfokától, a protestantizmustól is. Formáját tekintve Korán-cáfolat, valójában ezzel egyidejűleg antiprotestáns disputa is a Mahomet-ellenes írás, amely így kettős funkciót vállalt: igyekezett elriasztani olvasóját az iszlámtól, de a kálvinizmustól is, amely – a vitairat belső logikája szerint – efelé mutatott."[272]

Pázmány nagy becsben tartotta e korai munkáját: *Imádságos könyv*e mellett e művét adta ki a legtöbbször, a *Mahomet vallása* is négy alkalommal jelent meg. Először a *Tíz bizonyság* appendixeként, majd pedig mindhárom *Kalauz*-kiadás appendixeként is, mindig a nagy mű V. könyve utáni első függelékként.[273] Odafigyelését mi sem bizonyítja jobban, minthogy mindhárom későbbi kiadásban az előzőhöz képest átdolgozott szöveget jelentetett meg. Az először 1605-ben megjelent *Mahomet vallásá*t Pázmány a *Kalauz* 1613-as kiadása számára jelentősen átdolgozta. Az átdolgozás érintette mind a bevezető, mind a történeti, mind a tíz részre osztott argumentáló részt. A második és harmadik *Kalauz*-kiadásban megjelenő szövegek már jóval kevesebb átdolgozást tartalmaznak: az 1623-as kiadás apró átalakításokat, betoldásokat, az utolsó kiadás pedig csak helyesírási eltéréseket. Jellemző az a szövegelrendezési technika

[271] PPÖM III, 159.

[272] BITSKEY 1996b, 194. A problémakör elemzése további művek bevonásával: BITSKEY 1999e.

[273] PÁZMÁNY 1613, 433–448; PÁZMÁNY 1623, 532–553; PÁZMÁNY 1637/2000, 528–549. Az első megjelenés kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1605/2001; PÁZMÁNY 1605/2012. RMNy 1983, 933.

az 1637. évi kiadásban, hogy a margón sok helyen verzál betűkkel, egy-egy szóval szerepel az adott szövegrész tartalma.[274]

Az alábbiakban az átdolgozás módjára idézünk példákat.

A *Kalauz* egésze már 1613-ban tartalmazza a szillogizmusokat, melyeket nagyobb betűfokozatú szedéssel különített el. Ebben a kiadásban mindenhol jelezte a szillogizmusokat a margón az „ARGUMENTUM" szóval. Ez a jelzés a második és harmadik kiadásban elmaradt, s a szillogizmusokat a főszövegtől eltérő kisebb betűfokozattal jelezték, így a főszövegtől az jól láthatóan elkülönül. Minthogy már az első *Kalauz*-kiadás is közölte a szillogizmusokat, ezért Pázmány a *Mahomet vallásá*ba is bevezette azokat, mégpedig a vallásfelekezet tíz pontba rendezett ismertetésekor, a „hamisságok" bizonyítását erősítve.[275] Az 1605-ben megjelent szöveg még csak konkrét ítéleteket állapít meg a Koránról és a mohamedán vallásról, 1613-tól már megjelennek a szillogizmusok, melyek általános érvényűvé, „tudományossá" emelik a konkrét állításokat. Példaként álljon itt a negyedik bizonyság szillogisztikus indítása:

PÁZMÁNY 1605/2001, 288: 13–14	**PÁZMÁNY 1613, 444.**	**PÁZMÁNY 1623, 547.**	**PÁZMÁNY 1637/2000, 543.**
NEGIEDIK bizonisag: Mert az Alcoranba, oly csufos beszedec vannac, hogy sem Aesopus, sem Markalf, szebbeket nem almodott volna	NEGYEDIK Ielenség: A' mely Tudomány sok balgatag beszédekkel, és hivságos álmokkal meg rakodott, nem kel azt az Igazság szeretö Istentül áradott tekélletes Vallásnak itílni. Az Mahomet tanitása illyen, nagy részre. *Ergo, &c.*	NEGYEDIK Ielenség: A' mely Tudomány sok balgatag beszédekkel, és hiuságos álmokkal meg-rakodot, nem kel azt az Igazságszeretö Istentül áradot tekélletes Vallásnak itilni. A' Mahomet tanitása illyen, nagy részre. Ergo, &c.	NEGYEDIK Ielenség: A' mely Tudomány sok balgatag beszédekkel, és hiuságos álmokkal meg-rakodot, nem kel azt az Igazságszeretö Istentül áradot tekélletes Vallásnak itilni. A' Mahomet tanitása illyen, nagy részre. Ergo, &c.

[274] Varsányi Orsolya 2015. december 3-i konferencia-előadásában az 1605-ös és az 1637-es kiadást vetette össze, kiemelve a legfontosabb különbségeket. VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter és az iszlám* (*Útmutató. Műhelykonferencia Pázmány Péter* Kalauz*áról*. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015. december 3.) Az előadást tartalmazó tanulmánykötet: MACZÁK 2016.

[275] PÁZMÁNY 1613, 441–448.

További példa a szillogisztikus általánosításra a kilencedik bizonyságból:

PÁZMÁNY 1605/2001, 294: 15–18	**PÁZMÁNY 1613, 447.**	**PÁZMÁNY 1623, 552.**	**PÁZMÁNY 1637/2000, 548.**
KILENCZEDIK bizonisagh: A Mahomet tudomania nem egieb, hanem a Sidoc, es az eo eleotte karhoztatot eretnekec mosleka, melliet, hogy iob izü lenne, a kereztieni tudomannac, nemely io intesiuel, megh traggiaza. Nem igaz tudomani tehat az eo tudomania.	KILENCZEDIK Ielenség: Nem kel abban az Vélekedésben igazságot keresni, mely azokat az Eretnekségeket meg újíttya, mellyeket az Apostoli csudákkal tündöklö, világ meg térítö 's Pogányság ki gyomláló Gyöleközet ki átkozott. Illyen az Mahomet vélekedése. *Ergo, &c.*	KILENCZEDIK Ielenség: Nem kel abban a' vélekedésben igazságot keresni, mely azokat az Eretnekségeket meg-ujíttya, mellyeket az Apostoli csudákkal tündöklö, világ meg-térítö, 's Pogányság ki-gyomlálo gyöleközet ki-átkozott. Illyen a' Mahomet vélekedése. Ergo, &c.	KILENCZEDIK Ielenség: Nem kel abban a' vélekedésben igazságot keresni, mely azokat az Eretnekségeket meg-újíttya, mellyeket az Apostoli Csudákkal tündöklö, Világ-térítö, és Pogányság ki-gyomlálo gyölekezet, ki-átkozott. Illyen a' Mahomet vélekedése. Ergo, &c.

Az első és a második kiadás eltéréseit illusztrálandó, példaként idézzük a szigeti Zrínyiről írottakat, „csiszoltabb”[276] megfogalmazásban:

PÁZMÁNY 1605/2001, 282:28–32	**PÁZMÁNY 1613, 441.**	**PÁZMÁNY 1623, 543.**	**PÁZMÁNY 1637/2000, 539.**
Eo maga pedigh Solyman Szygetet megh szalla, de mikor a vitez Zrini Miklos ereossen Otalmazna a helt, es 25. ezer Teoreoknel teobbet veztet volna el, 4. Septemb. banattiaba megh hala Solyman. 7. Sept. megh veouec Szigetetis, mert senki megh nem segite.	ömaga Solymán, Szigetet meg szállá, és mikor az vitéz Zrínyi Miklós, az régi igaz Hitért, és szép hazájáért emberül vitézkednék, boszszúban meg fortyana ’s meg dermede Solymán, látván hogy meg csökönt szerencséje: mindazáltal, halála után harmadnappal meg vövék az erös házat az Törökök.	ömaga *Solyman, Szige*t meg-szállá. és mikor a’ vitéz *Zrínyi Miklós*, a’ régi igaz Hitért, és szép hazájáert, emberül vitézkednék, boszszúban megfortyana ’s megdermede *Solyman*, látván hogy megcsökönt szerencséje: mindazáltal, halála-után harmadnappal meg-vévék az erös házat a’ Törökök.	*Szoliman, Szigetet* meg-szállá. És, mikor a’ Vitéz *Zrínyi Miklós*, a’ régi igaz Hitért, és szép Hazájáert, emberül vitézkednék, boszszúban megfortyana, és megdermede *Szoliman*, látván hogy megcsökönt szerencséje: mindazáltal, halála-után harmadnappal, meg-vévék az erös házat a’ *Törökök*.

Az idézett példából is látható, hogy a lényeges, tartalmi változtatás 1613-ban már megvolt, ezt követően csak ortográfiai módosulásokon esett át a szöveg, a későbbi helyesírás felől tekintve azt lehet mondani, modernizálódott. Mindazonáltal, ha kevés helyen is, de még módosult a szöveg a *Kalauz* 1623-as kiadásában is. Az alábbi megjegyzés hiányzik a két korábbi változatból, úgy látszik, Pázmány, forrásainak felsorolásakor 1613 és 1623 között újabb szakirodalomhoz jutott, s ezt nem mulasztotta el munkájában megemlíteni listájának utolsó tételeként:[277]

[276] BITSKEY 1996b, 189.

[277] A konvertált Juan Andrés (1487–1515) spanyol művének 1595-ben kiadott a latin fordítása később több kiadásban, több nyelven is megjelent a 17. században. https://books.google.hu/books?id=lFlNAAAAcAAJ&pg=PR1&hl=hu&source=gbs_selectedpages&cad=2#v=onepage&q&f=false (2015.07.14)

PÁZMÁNY 1605/2001	**PÁZMÁNY 1613**	**PÁZMÁNY 1623, 533.**	**PÁZMÁNY 1637/2000, 529.**
[Hiányzik.]	[Hiányzik.]	De mind ezek-közzül, alig olvastam a' *Mahomet* dolgai-ba[n] tudósbat egy *Ioannes Andreas*nál, a'ki Spanyól nyelven írt illye[n] Könyvet: *Confusio Sectae Mahometanae*. Ez annak-elötte, a' *Maurusok*oknak *Alfacqui*ja, az-után Keresztyén pap vólt.	De mind ezek-közzül, alig olvas-tam a' Mahomet dolgaiban túdósbat egy *Joannes Andreas*-nál, a'ki Spanyol nyelven írt illyen Könyvet: *Confusio Sectae Mahometanae*. Ez annak-elötte, a' *Maurusok Alfacqui*-ja, az-után Keresz-tyén pap vólt.

Hogy Pázmány milyen aprólékosan nézte át szövegét újra meg újra, mutatják az apróbb változtatások is az 1613-as és az 1623-as kiadások között.[278] Az alábbi helyen a Mohamed születése körüli mendemondákról esik szó, például arról, hogy hétfőn született, s azon a napon senki más a világon, s születése pillanatában minden királyság megdőlt. Pázmány minősíti ezeket a meseszerű híreszteléseket, de egy szót elhagy a későbbi változatból:

PÁZMÁNY 1605/2001, 282:28-32	**PÁZMÁNY 1613, 434.**	**PÁZMÁNY 1623, 534.**	**PÁZMÁNY 1637/2000, 530.**
[Hiányzik.]	Sok Paraszt álmokat beszélgetnek gyer-mekségérülis.	Sok álmokat be-szélgetnek gyer-mekségérül-is.	Sok álmokat be-szélgetnek gyer-mekségérül-is.

[278] Bitskey István szerint „A nagy teológiai szintézis második kiadásakor (1623) viszont ezen a részen jelentékeny bővítéseket hajtott végre, s ez egyértelmű jelzése annak, hogy a török expanzió kérdése állandóan foglalkoztatta." BITSKEY 1999a, 186.

Ismét apró változtatás, bővítés az 1623-as kiadástól kezdve, hogy az 1492-es évről szólván Pázmány megemlíti „*Chrisophorus Columbus*”-t, aki „az Uj *Indiákat* feltalálta”.[279]

A *Kalauz* mindhárom változatában Pázmány gyakran hivatkozott a margókon lapszám szerint műve egy másik lapjára, akár előre- akár hátrautalásról („vide infra”, vide supra”) volt szó. Természetesen ezt a sok lapszámutalást is aktualizálta, talán a nyomdászok segítségével. A török terjeszkedés leírását lezáró mondat az első kiadást leszámítva mindhárom későbbiben ott van, csupán apró helyesírási eltérésekkel: „Ezekböl künnyen meg érti, a’ kinek nem tök az agya, mint, és mi miatt nevekedett ennyire az Török birodalom az Keresztyén Országokon.”[280]

A *Mahomet vallása* első editiójának kritikai kiadása, annak vonatkozó jegyzetanyaga részletesen feltárta a mű keletkezését, annak indokait és körülményeit, forrásait, viszonyát a korabeli és megelőző antiturcica-irodalomhoz.[281] Varsányi Orsolya külön tanulmányban elemezte Pázmány hivatkozási módját e műben, kimutatva, hogy Pázmány gyakori módszere több idézet összegző annotálása, amely azonban helyenként önkényes megoldásokhoz is vezetett. A mű teljes feltárása majd a *Kalauz*-változatokhoz való szövegkritikai viszony elemzésével fejeződhet be, aminek szempontjait kívántuk megadni a fentiekben.

5.5. A *Rövid tanúság* (1606) és a *Kalauz*

Az 1606-ban megjelent *Imádságos könyv* folyamatos lapszámozású lezárásaként adta ki Pázmány *Rövid tanúság, mint ismerhessék meg az együgyűk az igaz vallást* című rövid iratát.[282] A műnek sajátos és egyedi helye van a szerző életművében, ugyanis ebben nem a hitvitán, nem is a hitismertetésen, hanem a protestánsokkal való megbékélésen van a hangsúly. Pázmány ökumenizmusát emlegetni első pillanatra szokatlan és furcsának ható kifejezés a hitvitázó jezsuita-érsek működésével kapcsolatban. Természetesen nem arról van szó, hogy Pázmány a protestánsokkal valamiféle közös

[279] PÁZMÁNY 1637/2000, 532; PÁZMÁNY 1623, 536. – További eltérés pl. „A’ Török Birodalom terjedésérül” szóló fejezet előtti utolsó szakirodalmi utalás, amely szintén hiányzik az 1605-ös és az 1613-as kiadásból, de a későbbiekben megvan: PÁZMÁNY 1637/2000, 533; PÁZMÁNY 1623, 537. Lásd még: PPÖM V, 23.

[280] PÁZMÁNY 1613, 441, továbbá: PÁZMÁNY 1623, 544, PÁZMÁNY 1637/2000, 540.

[281] PÁZMÁNY 1605/2012, 364–442; VARSÁNYI 2008. – A történelmi előzményekhez: DOBROVITS–ŐZE 2001.

[282] Kritikai kiadása: Pázmány 1606/2006, 7–57. Ez a kiadás a mű fakszimiléjét is tartalmazza.

egyházat szeretetett volna létrehozni, de felismerte, hogy protestáns többségű országban él, ahol a meggyőzést célzó hangos és elkeseredett viták állapota hosszú távon nem tartható fenn. A viták mellett és közben kereste a békülés gesztusait, sőt a megegyezés és meggyőzés teológiai alapjait is. Nem beszélhetünk tehát Pázmány másik arcáról, inkább olyan rejtőzködő arcvonásokról, melyek létére az utóbbi évek – különböző kiindulópontú – kutatásai már utaltak.[283]

Magyarországon a mohácsi vereséget követően a lakosság túlnyomó többsége protestánssá vált.[284] Pázmány mint egyházszervező az alapítások mellett a belső bajok orvoslásával, a papság mindennapi életének szabályozásával, íróként magyar és latin nyelvű vitairatok sorával s három jelentős ájtatossági művel, imádságos könyvével, a Kempis-fordítással és prédikációival mutatta: szellemi eszközökkel igyekezett egyháza igazát bizonyítani és létét biztosítani. A *Rövid tanúság* szerzőjeként nem a harcos vitázó, hanem az ellenféllel toleráns gondolkodó, a közös álláspont keresője jelenik meg előttünk.

A protestánsokhoz fűződő viszonyában belátás jellemzi Pázmány gyakorlati tevékenységét is. E helyen csak néhány jellemző momentumot emelek ki. 1601-ben, amikor lengyelországi, bécsi és római tanulmányi évei után először került Magyarországra, Kassán, a Bécsből odavezényelt Ferrante Gonzaga főkapitány kíséretében és papjaként azt a feladatot kapta, hogy lelkiatyaként morális támaszt nyújtson a kassai dóm visszavételéhez a protestánsokkal szemben. Ebben a szerepben Pázmány nem érezte jól magát, s nem is értett egyet az erőszakkal, amely ágyúk felállításához vezetett a templomnál 1604-ben. Ekkor Pázmány már nem tartózkodott Kassán, kérésére Forgách érsek mellé került, majd Grazban teológiát tanított.[285]

Nem sokkal később, 1608-ban készült el egy emlékirata, melyben a protestánsok számára megadható vallásszabadság mellett érvelt. Az előzményekhez tartozik, hogy Mátyás főherceg 1608 júniusában a maga javára lemondatta bátyját, II. Rudolfot.

---

[283] Őry Miklós és Szabó Ferenc „ökumenikus lelkület"-ről beszél, ŐRY–SZABÓ 1983, I, 67. Péter Katalin szerint Pázmány „a protestantizmus létét tudomásul vette. Harcolt ellene, sok képviselőjével vitatkozott, de gyakorlati megsemmisítésére sem az érseki kinevezés előtt, sem az után nem tett semmit. Világosan le kellett [!] szögezni, hogy a protestantizmusban olyan valóságot látott amellyel együtt kell élnie", PÉTER 1988a; lásd még: PÉTER 1988b; PÉTER 1995. Heltai János szerint az érsekre jellemző „politikai bölcsessége és mély hazaszeretete, aki a béke és a magyarság általános érdekeit" szem előtt tartva nem erőltette Bethlen Péter áttérítését, HELTAI 1984, 422. Benda Kálmán szerint Pázmány 1608-ban „döbbent rá, hogy a mindenkivel való szembehelyezkedés, az uralkodó és a rendek ellen egyszerre folytatott harc, a már amúgy is meggyengült katolikus egyház teljes megsemmisüléséhez vezethet", BENDA 1979, 277 és BENDA 1978. Lásd még: NEMESKÜRTY 1987. A protestáns oldal korabeli felfogásához: BARCZA 1978a.

[284] A számszerű adatokat lásd: HARGITTAY 2009b, 161–162.

[285] ŐRY 1976; BITSKEY 1999b; ua.: BITSKEY 2001.

Hogy a protestáns ellenzéket a korona elnyerése érdekében maga mellé állíthassa, hajlandónak mutatkozott engedmények tételére. A rendek részéről a legsürgetőbb a Bocskai fejedelem és a bécsi udvar között létrejött bécsi béke pontjainak, főleg a vallásszabadság kimondásának törvénybe iktatása volt. A Forgách Ferenc érsek vezetése alatt álló klérus erről hallani sem akart. Az újonnan kinevezett érsek még 1607-ben azt hangoztatta, hogy a Bocskai-féle végzéseket törvénytelen voltuknál fogva meg kell semmisíteni. Mátyás és az érsek viszonya 1608-ra teljesen megromlott.

1608 nyarán Mátyás főherceg többek között Pázmány véleményét is kikérte a vallás szabad gyakorlatának megadását illetően. Az egyértelmű nemmel válaszoló öt további megkérdezett külföldi főpap illetve teológus véleményével szemben Pázmány válaszában nagy hangsúllyal érvelt a vallásszabadság megadása mellett. Emlékiratában 32 ratióban foglalta össze, hogy mi szól a vallásszabadság megadása érdekében és mi ellene. Jellemző már az is, hogy 21 pontban érvelt mellette és csak 11-ben ellene. Minthogy teológiailag nehéz lett volna megindokolni a vallásszabadság megadását a protestánsok számára, Pázmány elsősorban a gyakorlatból vette érveit. Hangsúlyozta, hogy a magyarok szoros kapcsolatban állnak a törökökkel és inkább alárendelik magukat ezeknek, minthogy lemondjanak a vallásszabadságról. Az időnyerés miatt is szükséges lenne engedményeket tenni. Nem a megengedett, hanem az elérhető dolgokra kell tekintettel lenni. A vallásszabadság megadása ellen hozott érvek sokkal inkább elméleti, teológiai jellegűek, pl. a török rabságnál rosszabb az eretnekség, mert a pokolból nincs szabadulás. Mátyás örömmel nyugtázhatta Pázmány véleményét, s 1608 őszén az országgyűlés kimondta a vallásszabadságot.[286] (Más kérdés, hogy a gyakorlatban a kegyúri jog következtében a templomhasználat még hosszú ideig számos vitát eredményezett.) Pázmány egy másik ekkor keletkezett iratában nyíltan megfogalmazza: a vallásszabadságra azért is szükség van, mert ez mindenkinek, így a jezsuitáknak is kijár.[287] Néhány év múlva Pázmánynak valóban hivatkoznia kellett az 1608-as törvényekre a jezsuitákat ért elmarasztaló végzések idején. A felidézett 1608. évi eset rávilágít a magyarországi katolikus restauráció két útjára: a Forgách-féle erőszakos és a Pázmány-féle toleráns-taktikus útra.

Mivel Pázmány 1616-tól esztergomi érsek lett, politikai szerepe jelentősen megnövekedett. Befolyását mindenekelőtt a bécsi és az erdélyi udvar közötti közvetítő szerep kiépítésére használta fel. Bethlen Gáborral a fejedelem Habsburg-ellenes fegyveres támadásainak idején is szüntelenül kereste a kapcsolatot. Ekkorra, a húszas évekre tehető véleményének kikristályosodása a (református) erdélyi fejedelemség egyensúlyi szempontból szükséges voltáról, ahogyan arról Kemény János tudósított.[288]

---

[286] PPÖL I, 26–29; BENDA 1979, 273–280. A további bonyodalmakról: TUSOR 2000.

[287] PPÖL I, 22–26.

[288] HARGITTAY 2009d. – Pázmány „Az erdélyi állam politikai jelentőségét, sőt a Habsburg politikával szemben ellensúlyozó erejét világosan látta”, VÁRKONYI 1988, 90.

Pázmánynak a békét megtartani igyekvő politikája a következő fejedelem, I. Rákóczi György idején teljesedhetett ki. A fejedelemmel még személyes, bensőséges viszonyt is kialakított, s 1636 végén frissen megjelent prédikációs kötetét újévi ajándékként küldte el a református Rákóczinak.[289]

Pázmány térítő módszereiről keveset tudunk, ami adat fönnmaradt, az arra utal, hogy türelmesen, akár évek munkájával folytatta a meggyőzést. Különösen érdekes és jellemző Batthyány Ádám esete 1629-ben.[290] „A fiatal Batthyány Ádám rekatolizálásában például a *Kalauz* tanulmányozásának jelentékeny szerep jutott."[291] Alább részletezzük, hogy a *Rövid tanúság* hogyan épült be a *Kalauz*ba. A megtért főúr édesanyja az az evangélikus Lobkovitz Poppel Éva volt, akinek hivatalos gyámként gondjaira bízta Pázmány a Zrínyi-fiúkat, nyilván fontosabbnak tartván az árvák szempontjából a családi kapcsolatot, mint a vallási különbséget. A németújvári udvar felől tekintve nem csodálkozhatunk azon, hogy a költő Zrínyi Pázmány örökségéből nem a hitvitázó magatartást vitte tovább, s eposzában egy archaikus és egységes, reformáció előtti keresztény szellemiséget jelenített meg.[292]

Pázmány további írásaiban is tetten érhető a protestánsokkal való közös pontok keresése. Fő művében, a *Kalauz*ban miután a III., IV. és V. könyvben végigvette a hitviták alapkérdéseit, a VI. könyv első részében arról kezdi fejtegetését, hogy mely alapelvekben egyeznek meg mindazok, akik keresztény nevet viselnek, mi a közös vonása a protestáns és a katolikus felfogásnak. Válaszát négy pontban foglalja össze: 1) a hit nem emberi vélekedésen, hanem az isteni kinyilatkoztatáson alapszik, 2) a Szentírás maga mindkét fél számára kiindulópontot jelent, 3) a Szentírással egyetlen dologban sem ellenkezhet az igaz vallás, végül 4) minthogy nem elég a Szentírás puszta idézése, szükséges annak értelmezése is.[293] A *Kalauz* említett szövegrésze – csaknem azonos módon – megtalálható a *Rövid tanúság* című iratban.[294] E műben és a *Kalauz*ban is folytatódik a gondolatmenet, Pázmány szinte szenvedélyesen kutatja az ellentétek okait: „Hol vagyon gyökere minden visszavonyásnak", azaz, mi a végső oka az ellentéteknek, a vitáknak. Aki hamar a viták végére akar jutni, hasonlatosan kell

[289] PPÖL II, 743–744.
[290] G. ETÉNYI 2001, 185; KOLTAI 2002a, 26–35, 275; KOLTAI 2002b, 29–38, 284.
[291] BITSKEY 2015, 95. A *Kalauz* 2. kiadása volt meg Batthyány könyvtárában: „A könyv 2. kiadását Batthyány Ádám 1629-ben olvasta, mivel megtérési iratában lapszám szerint is hivatkozott rá", KOLTAI 2002a, 164. A Batthyány-könyvtárban számos Pázmány-mű megvolt: az *Imádságos könyv*, a *Setét hajnalcsillag*, a Kempis-fordítás, a *Prédikációk*, a *Bizonyos okok*, a *Falsae originis motuum Hungaricorum succinta refutatio*. Egyes művek több példányban is szerepelnek a könyvtárjegyzékben: KOLTAI 2002a, 161, 164–165, 185, 204, 206, 208, 211, 235–236, 247, 275.
[292] BITSKEY 1999a, 194–205.
[293] PÁZMÁNY 1637/2000, 551–552.
[294] PÁZMÁNY 1606/2006, 16–17.

cselekednie az okos favágóhoz – írja Pázmány –, aki, mikor ki akar irtani egy fát, nem az ágakon kezdi, hanem a gyökerénél, s a fát így kivágva az ágak is lehullanak a fával együtt. Megállapítja, hogy a különbségek okai: a katolikusok a Szentíráson túl a szenthagyomány követését is vallják, továbbá a Szentírás magyarázatára a folyamatosan létező apostoli anyaszentegyháznak van illetékessége.[295] Pázmány ezért későbbi hitvitáiban már ezeknek az alapkérdéseknek a vizsgálatára, a Szentírásról és az egyházról vallott katolikus felfogásról való meggyőzésre törekszik, s nem a korábbi, érzelmileg is elragadtatott, tematikailag szerteágazó vitákat folytatja.

A *Kalauz*ban *ars disputandi*ját is megfogalmazza: 1) a vita „keresztyényi szelídséggel", mértékletességgel és szeretettel folyjon, szidalom és rágalmazás nélkül, 2) szertelenség és csapongás helyett minden témát alaposan végig kell vitatni, 3) a Szentírás szövegéből való összefüggéstelen idézgetésnek semmi értelme nincs.[296]

Az 1620-ban megjelent *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* című írásában egyenesen megkérdőjelezi a hitviták értelmét, mondván, hogy ha azoknak nem lenne politikai oka, akkor nem is írna hitvitákat: „Azért csak egyéb practikákkal az calvinista predikátorok pártolkodásra és fejedelmek ellen támadásra ne izgatnák az urakat, az hit dolgairúl-való írásokkal nem gondolnánk".[297]

Pázmány *Imádságos könyv*ében (1606) négy ima szól „A tévelygések kigyomlálásáért", itt ismét az ökumenikus gondolkodó szólal meg: „Irgalmas Isten [...] mint te egy vagy es egy a te teolled rendelt keresztsegh, vgy minniaian egy hitbe, egyenleo ertelemmel, egy sziuel, szolgalnanc neked: Kérem szent neuedet, adgy Z. lelket sziüünkbe, hogy minniaian eggiet ercsünc, eggiet valljunc".[298] Hozzá kell tennünk, hogy *Imádságos könyv*ét Pázmány úgy állította össze, hogy az nem volt idegen a protestáns használóktól sem.[299] Bizonyítja ezt az a tény, hogy három évvel megjelenése után kevés változtatással kiadta az evangélikus prédikátor, Mihálykó János.[300] Az 1606. évi kiadás végére helyezett értekezés, a *Rövid tanúság* stílusában és hangulatilag az imádságokkal egynemű: sokkal inkább a meggyőzés, a közös elvek keresése s nem a szembehelyezkedés jellemzi.[301] Ezt tartja szem előtt az élete végén kiadott *Prédikációk*ban is: „Nincs oly rosz kert, melyben valami hasznos fű nem vólna, nincs oly rosz könyv, melyben semmi jó nem találtatnék".[302]

---

[295] PÁZMÁNY 1637/2000, 552; PÁZMÁNY 1606/2006, 17.
[296] PÁZMÁNY 1637/2000, 406–409.
[297] PPÖM V, 273. Ugyanez a *Kalauz*ban: PÁZMÁNY 1637/2000, 1059.
[298] PÁZMÁNY 1606/1993, 125r.
[299] BOGÁR 2006a.
[300] BAJÁKI 2001; PÁZMÁNY 1631/2001, 6; PÁZMÁNY 1631/2013, 13; BAJÁKI–BOGÁR 2010, 196–197.
[301] SZABÓ A. 1994.
[302] Az idézet Pázmánynak „A keresztyén olvasókhoz" intézett előszavából való: PÁZMÁNY 1983, II, 18.

A *Rövid tanúság* elkészítésének, legalábbis befejezésének ideje 1605 második fele (a *Tíz bizonyság* megjelenése) és 1606 áprilisa (az *Imádságos könyv* ajánlása április 25-én kelt) közötti időre tehető. Munkájában Pázmány nem hivatkozik a *Feleletre*, de annak egyes megfogalmazásaival rokonságot mutat. A *Rövid tanúság* marginálisai között a *Tíz bizonyság*ra tízszer, a *Diatriba theologicá*ra tizenegyszer hivatkozik, ez utóbbiak egy kivételével az utolsó, tizenkilencedik caputban találhatók.[303]

A *Rövid tanúság*ot Pázmány nem illesztette hozzá *Imádságos könyv*e életében megjelent további három kiadásához, s önállóan sem adta ki újra. Az első kiadás szövegét azonban a *Kalauz* több helyén is felhasználta, beillesztve annak gondolatmenetébe, elsősorban a VI., VII. és VIII. könyvben.[304] További tematikus egyezések arra utalnak, hogy e rövid értekezés gondolatait a *Kalauz* más helyein és más műveiben is, (elsősorban *Prédikációi*ban) felhasználta Pázmány.[305]

Példa az újraírásra:

PÁZMÁNY 1606/2006, 17: 4–14	**PÁZMÁNY 1613, 456.**	**PÁZMÁNY 1623, 557.**	**PÁZMÁNY 1637/2000, 552.**
CAPVT VI. Mibe legien geokere minden viszauonásnak.	§. 2. Hol légyen gyökere minden viszsza-vonásnak.	§. 2. Hol légyen gyökere minden viszsza-vonyásnak.	§. 2. Hol vagyon Gyökere minden viszsza-vonyásnak.
SZantalan dolgokba ellenkeznec, mind egi massal, s' mind mi velünc, az Vy tanitoc, mellieket fondamentomabol megh erteni, es megh rostalni,	Annakokáért, a' ki az sok kerengö versengésböl rövideden ki akar feselni, és kevés munkával véget érni az Igazságnak esméretiben; az okos erdös embert	Annak-okáert, a' ki a' sok kerengö versengésböl rövideden ki akar feselni, és kevés munkával véget érni az Igazságnak isméretiben, az okos erdös embert	Annak-okáért, a' ki a' sok kerengö versengésböl rövideden ki akar feselni, és kevés munkával véget érni az Igazság isméretiben, az okos Erdös embert

[303] PÁZMÁNY 1606/2006, 61–62, 109.

[304] „A *Rövid tanúság* törzsanyaga valóban a *Kalauz* VI., VII. és VIII. könyvébe került bele: *Hatodik könyv. Tartozunk valamit hinni, es az Isteni szolgálatban Cselekedni, Istennek nyilván-valo parancsolattya-nélkül; Hetedik könyv. Honnan kel venni a' Sz. Iras igaz ertelmét; Es a vetekedések magva-szakasztását?; Nyolcadik könyv. Az Anyaszentegyházrul*; vö. *Kalauz*[1], 449–498, 499–531, 532–585; *Kalauz*[2], 554–600, 601–652, 653–709; *Kalauz*[3] (2000), 549–596, 596–648, 649–712." PÁZMÁNY 1606/2006, 63.

[305] PÁZMÁNY 1606/2006, 64–65.

ighen nehez, seot vgian lehetetlenis az eggiügiüktül. A ki azért bizonioson, es keues munkaual megh akaria az igasságot esmerni, szüksegh, hogy azt cselekeggie, a mit a parazt ember, mikor valamely fat, ki akar irtani; ki, nem kopacsol az apro agh boghakon, hanem, a geokerét vaghia ki, es egy munkaual az aghaitis le deoyti. Igy mys a viszauonasoc geokeret tekincsüc megh, es ha ezeket valoba le deoythettiüc, egyszer s' mind veghe leszen a vetekedésnec.	kövesse: mely mikor egy álló fát ki akar irtani mezöjéböl, nem kopácsol ágbogain, hanem az gyökerét rombollya, és azon egy munkával ágaitis le döjti. Azonképpen ittis, legelsöben annak kel végére menni, hol légyen fészke 's fondamentoma az Hitbe[n] támadott versengéseknek; és ott kel mind addég kopácsolni, míg az Sz.Lélek Istennek segitsége által véget nem érünk az dologban.	kövesse; ki, mikor egy állo-fát ki akar irtani mezejéböl, nem kopácsol ágbogain, hanem a' gyökerét rombollya, és azon egy munkával ágait-is le-döjti. Azon-képpen it, legelsöben annak kel végére menni, hol légyen fészke 's fondamentoma a' Hitben támadot versengéseknek; és ot kel mind addig kopácsolni, míg a' Sz. Lélek Istennek segitsége által, véget ne[m] érünk a' dologban.	kövesse: ki, mikor egy állo-fát ki akar irtani mezejéböl, nem kopácsol ágbogain, hanem a' gyökerét rombollya, és azon egy munkával ágait-is le-döjti. Azon-képpen it, elsöben annak kel végére menni, hol vagyon Fészke és fondamentoma a' Hitben támadot Versengéseknek? és ot kel mind addig kopácsolni, míg a' Szent Lélek Istennek segitsége által, véget nem érünk a' dologban.

Több hasonló párhuzamos szövegből is látható, hogy már a *Kalauz* 1613-as kiadása tartalmazza a jelentősebb változtatásokat, de aprólékos nyelvi átformálás még az utolsó kiadásban is található.

5.6. A *Keresztyéni felelet* (1607) és a *Kalauz*

Pázmány grazi időszakának utolsó irodalmi munkája a *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul* című vitairat, mely a korábbiakhoz hasonlóan Grazban jelent meg, 1607-ben.[306] E vitairat válasz Gyarmathi Miklós királyhelmeci prédikátor 1598-ban megjelent művére, mely Monoszlóy András püspöknek a szentek tiszteletéről még 1589-ben kiadott írása ellen készült.[307] Mivel Monoszlóy András 1601-ben meghalt, maga már nem válaszolhatott Gyarmathinak. Pázmány ajánlása Forgách Ferenc érsekhez és testvéréhez Forgách Zsigmondhoz szól. A megírás körülményein túl fontos adatokat tartalmaz a Forgáchokról: Forgách Zsigmondról, Losonczi Anna második férjéről, akinek a katolikus vallásra való hosszú fontolgatás utáni áttéréséről is szól Pázmány.[308] Szól továbbá a kiváló elméjű, a *Bibliá*t és a „clarissimus vir", Justus Lipsius *Politicá*ját is jól ismerő másik testvérről, Forgách Mihályról, aki ugyan Kálvin mérgét magába szívta az *Institutió*n keresztül, mégis halálos ágyán az igaz vallásra tért.[309] Pázmány arról is beszámol ajánlásában és ezt követően az olvasóhoz intézett soraiban, hogy „a Gyarmathi irását, barátim intéséből, kezdém rostálgatni ez elmult napokba",[310] s más tudományos munkáit félretévén mindössze nem egész egy hét alatt elolvasta, majd azon hirtelenében meg is írta válaszát.[311] Hozzá kell tennünk: Gyarmathi könyve negyedrét formátumban több mint 300 folio, Pázmány válasza kinyomtatva több mint 100 folio (= 200 lap) terjedelmű, szintén negyedrétben.[312] Mivel sem az ajánlás, sem az előszó nem tartalmaz dátumot, pontosan nem tudhatjuk, mikor volt az a rövid idő,

[306] PÁZMÁNY 1607/2016; RMNy 1983, 961.

[307] MONOSZLÓY András, *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknec hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü*, Nagyszombat, 1589, RMNy 1971, 633; GYARMATHI Miklós, *Keresztyeni felelet Monozloi Andras vesperini püspök es posoni praepost könyve ellen, az mellyet irt, De Invocatione, & veneratione Sanctorum, az az, az mint ö fordittya, Az Szentek hozzank valo segitsegekrül, valoba kedig, az mint egesz irasabul megh tetzik, az Szenteknek segitsegekrül, segitsegül hivasokrol, erdemes közbenjarasokrul, esedezesekrül, es szoszolasokrul, ket reszben osztattatot, es irattatot*, Debrecen, 1598, RMNy 1971, 830. Gyarmathi e könyvének Országos Széchényi Könyvtár-beli példányában talált egy 17. századi időmértékes verset latin és magyar szöveggel Ajkay Alinka: AJKAY 2015b. – Monoszlói és Gyarmathi vitájáról: GÁBOR 2015a. Áttekintés a három hitvitáról: TASI 2011.

[308] PÁZMÁNY 1607/2016, 13; PPÖM II, 330; TUSOR 2011.

[309] PÁZMÁNY 1607/2016, 13; PPÖM II, 329–330. Forgách levélváltása Lipsiussal: KLANICZAY 1970.

[310] PÁZMÁNY 1607/2016, 18; PPÖM II, 338.

[311] Pázmány 1607/2016, 10, 235; „s mikor baráti szivesség folytán időtöltésül fogtam e könyvet, s nem egész egy hét alatt végig olvasván"; PPÖM II, 324. Lásd még: Pázmány 1607/2016, 224–225.

[312] Az életműsorozatban ez a terjedelem 180 lap. (PPÖM II, 321–501.)

amit Pázmány Gyarmathi művének elolvasására és a válasz megírására fordított. Tény az, hogy már a *Feleletben* (1603) ironikusan emlegette a szerzőt, nézeteit párhuzamba állítva Magyari vélekedésével,[313] az *Imádságos könyv*ben (1606) pedig megjegyezte, hogy készül a Gyarmathi könyve elleni válasszal,[314] sőt az 1605-ben megjelent *Tíz bizonyság*ban egy helyen lapszám szerint hivatkozott is Gyarmathi művére.[315] A Gyarmathival való század eleji polémia Pázmány számára bizonyára emlékezetes maradt, mivel a prédikátort további műveiben még hat alkalommal megemlítette, mindig azokon a helyeken, amelyek a szentek tiszteletének kérdését tárgyalták. Ezek szerint Pázmány úgy gondolta, hogy a témát legkimerítőbben, legrészletesebben éppen az 1607-es vitairatában fejtette ki, ezért utalt ismételten e művére vissza.[316]

A szentek tiszteletéről és ábrázolásáról szóló régi és nemzetközi szinten is erőteljesen zajló vita Magyarországon Monoszlóy könyvétől (1589) a *Kalauz* első kiadásáig (1613) tartott, a polémiát Pázmánynak a *Kalauz* számára elkészített összefoglalása zárta le.[317] A *Kalauz*ban önálló könyv, a XIII. foglalkozik a szentek tiszteletével. Már a fejezet elején leszögezi Pázmány, hogy a témát már bőségesen kifejtette Gyarmathi elleni könyvében, így a *Kalauz*nak ez a XIII. könyve valamennyi közül a második legrövidebb maradt. A két szöveg szerkezete is különböző: a korábbi vitairat 18 részből áll, míg a *Kalauz* XIII. könyve 6 részből, melyek közül a 2. és a 6. további alfejezeteket tartalmaz. A Gyarmathi elleni vitairat belső szerkezete sajátos logikát követ. Pázmány – a kerek szám kedvéért – száz hazugságot nevez meg Gyarmathi írásából, s ezeket a könyve margóján 1-től 100-ig meg is nevezi, s cáfolatukat megfogalmazza. Az 1. hazugság az 1. részben van, a 100. a 18. részben. Ezt az eljárását már műve ele-

---

313 „Hogi pedig te magadis, mikor az mas vilagon zembe lezez Giarmatiual (ki az bodog emlekezetü, Vesprimi Püspöc, Monoslai Vram ellen, ezen kabasagokat vitata, mellieket te)", PÁZMÁNY 1603/2000, 24:8–10. – A *Keresztyéni felelet*ben viszont tizenként Magyari/*Felelet*-említést találunk: PÁZMÁNY 1607/2016, 225. Ugyanitt a *Diatribá*ra, a *Tíz bizonyság*ra és a *Rövid tanúság*ra való hivatkozásokról.

314 Az *Imádságos könyv* 1606-os kiadásában a X. részben, a litániákról szólva írja Pázmány: „*Magha eleitül foghua, szokot dologh volt a hiuec keozt, hogy az Istennec megh dücseoült szentit, segitsegül hinac, es ennec, az Irasbais deréc fondamentoma vagion mint a Giarmathi Miklos ellen irt keoniube beosegesen megh mutatom reouid üdeon, Isten segitséghe velem léuen.*", Pázmány 1606/1993, 188r. Az idézett megjegyzés csak az *Imádságos könyv* első kiadásában (1606) szerepel, hiszen egy évvel később csakugyan megjelent Pázmány vitairata. Az *Imádságos könyv* szövegváltozatainak eltérései e helyen: PÁZMÁNY 1631/2013, 231–232.

315 PÁZMÁNY 1605/2001, 110, 554. jegyzet. A *Tíz bizonyság* kéziratos kiegészítéseiben még kétszer hivatkozott a *Keresztyéni felelet*re: PÁZMÁNY 1607/2016, 225.

316 Az *Öt szép levél*ben: PPÖM II. 530, Az *Alvinczi megrostálásá*ban: PÁZMÁNY 1609/2017, 184, a *Kalauz*ban: PPÖM III, 356 és PPÖM IV, 559. Az *Igazságnak győzedelmé*ben (1614) is megemlíttetik Gyarmathi, de nem Pázmány, hanem Balásfi Tamás által, akinek Alvinczi Péterhez írott levelét közli az 1614-es kiadvány: PPÖM V, 106.

317 BITSKEY 2015b, 26.

jén, „*E KEONIVNEK SOMMAIA"* részben előre jelzi: „Miuelhogi pedigh szantalan hazugsagokat karomlasokat, es kabasagokat eytet Gyarmathi az eo keoniuébe, en restellem azokat mind szam szerént fel iegiezni: Mind az altal, reouideden, az eo irasanac eggic reszebeol, melybe a mi ellenünc valo bizonisagit eleo hozza, kerec szam szerént, csak SZAAZ HAZVGHSAGIT, czifrackal a keoniu kareiára fel iegiezem, noha Tyz annitis iegiezhettem volna, ha szandekom leot volna az eo hazugsaginac száma vetesere."[318] Ez a „somma" természetesen elmarad a megváltoztatott szerkezetű *Kalauz*ból, ilyen módon hiányzik a „száz hazugság"-struktúra is belőle.

A *Kalauz* XIII. könyvében Pázmány nem egyszerűen átalakította a Gyarmathi Miklós elleni vitairatát, hanem teljesen új gondolatmenetet és kidolgozást adott a témának. Míg korábbi vitairatában pontról-pontra, érvről-érvre haladt végig Gyarmathi szövegén, mindenhol, folioszám/lapszám szerint jelezve a rá való hivatkozásokat és a tőle való idézeteket, nem mulasztva el a személyeskedő megjegyzéseket sem, a *Kalauz*ban Gyarmathi személye és műve már nem lényeges.[319] Némileg hasonló ez az eljárás az Alvinczi elleni *Öt szép levél* harmadik szövegváltozata esetében, más műfajt tekintve pedig a *Posonban lött prédikáció* és negyedszázaddal későbbi átdolgozása esetében a prédikációs kötetben. Nemcsak a gondolatmenete újult meg már a *Kalauz* első kiadásában, de fogalmazásmódja is higgadtabb, tárgyilagosabb. Itt már nem vitairatot, hanem értekezést ír, nagyobb szövegrészeket nem emel át későbbi írásába. Itt már nem emlegeti Dávid Ferencet és Blandratát sem, sokkal inkább Kálvin és Luther nézeteit vitatja.[320] Béza véleménye is előkerül, de van rá eset, hogy ugyanazt a hivatkozást más kontextusban használja fel, s a Bézától vett latin citátum sem teljesen azonos a két helyen.[321] Órigenészt a *Kalauz* XIII. könyvében már meg sem említi, bár a Gyarmathi elleni vitairatban gyakran volt hivatkozási alap.[322] A bibliai hivatkozások jelentős része természetesen megmarad, de más kontextusba illeszkedik.

A *Kalauz*nak ez a megváltoztatott koncepciója és feldolgozásmódja már az 1613. évi kiadástól kezdve érvényesült, azonban ezt a változatot is lényegesen átalakította és mintegy 25 %-kal bővítette a második kiadásban. A harmadik kiadás csak kisebb változtatásokat tartalmaz.[323]

---

[318] PÁZMÁNY 1607, C2v; PÁZMÁNY 1607/2016, 226.

[319] Az 1607-es mű kritikai kiadásában Ajkay Alinka megállapította, melyek azok a helyek, ahol Pázmány Gyarmathit pontosan idézi, hol vonja össze több, különböző helyről vett állítását, s hol fordul elő pontatlan idézet, hivatkozás. Az 1607-es kiadásban Gyarmathit név szerint számtalanszor említi, a *Kalauz* XIII. könyvében csupán egyszer, a bevezetőben. PÁZMÁNY 1607/2016, 404.

[320] Dávid Ferenc és Blandrata említése a *Keresztyéni felelet*ben: PÁZMÁNY 1607/2016, 109, 169, 197.

[321] PÁZMÁNY 1607/2016, 137; PPÖM IV, 559.

[322] PÁZMÁNY 1607/2016, 413.

[323] Pl. a II. rész 3. fejezetének végén, lásd: PÁZMÁNY 1623, 955. és PÁZMÁNY 1637, 964.

A célja szerint nyilvánvalóan hatásvadász vitairat (1607) és a szakszerűségre törekvő értekezés (*Kalauz*-kiadások) közötti különbséget jól illusztrálja az a disputa, melynek tárgya, hogy a szenteknek vajon hosszú fülük van-e, hogy meg tudják hallani a földön zajló dolgokat? Ezt Pázmány alaposan tárgyalja a Gyarmathival való vitában, de a *Kalauz* XIII. részében röviden elintézve a kérdést, egy helyen utal csak rá, latinul is idézve Kálvin *Institutió*jának szöveghelyét:

PÁZMÁNY 1607, 9r, 9v. (*Keresztyéni felelet*)	**PÁZMÁNY 1637/2000, 955. (*Kalauz*, XIII. könyv)**
Ebbeol nyluan megh teczic, hogy csak tudatlansagbul szarmazic, a mit sokan az Vy Atiafiac keozzül turkalnac: *Hogy tudhattyac a lelkec a my gondolatinkat, es keoneorghesinket, ha ily meszsze vadnac teollünc? Valion s olynagy füleoc vagione,* (vgymond Caluinus[324]) *hogy a feoldet be foghassac velle?* Es bizoniara nem latom mint vitathattia ily ighen Caluinus, hogy a megh dücseoüült zentec nem halhattiac a mi keoneorgesinket, Mert, legh Eleoszeor, tagadhatatlan dologh, hogy az Angialioc halliac a mi imadsaghinkat, es annac okaért a zent Irasba, sok peldanc vagion az Angialoknac valo keoneorgesbe, mint e keoniunec XIII reszebe megh mondom. Ha azert az Angalioc ily hoszu fül nekül halhattiac a mi keresinket, mint nem halhatnac a megh dücseoüult lelkekis? (9r) Ha azert a szentec dücsösseghenec nincz bizonios helie, nem ertem miert akaria	Azt írja Calvinus; hogy földig érö fülöknek kell lenni a' Szenteknek, ha hallyák a' mi szavainkat: *Quis eousque longas illi esse aures revelavit, quae ad voces nostras porrigantur?*[325] Másutt ezt megfejti, azt írván; hogy a' Sz. *István* szemeinek, oly eröt adott Isten, mely az Egeket által-hatná: *Servi sui oculis perspicacia dare potuit, quae caelos penetraret*.[326] Ha a halandó ember szeme, az egeken általlátott: vallyon miért nem érhet a' dicsöült Lelkek értelme e' földre?

[324] *Calu: li: 3. 20. num: 24.* Az *Institutio* szöveghelye Szenci Molnár Albert fordításában: „De kiczoda adta azt nékünc tudtunkra, hogy nékiec olly hoszszu füleic legyenec, az mellyec az mi imádságinkra elérjenec, avagy hogy olly éles szemeik is legyenec, az mellyec által [l]ássák az mi szükségeinket?", KÁLVIN 1624/2009, 919. Pázmány eljárása itt meglehetősen szofisztikus: a Kálvin által kétségbevont állítást „De kiczoda adta azt nékünc tudtunkra…" úgy taglalja, mintha az Kálvin állítása lenne. A „hosszú fülű szentek" kérdése később *Az igazságnak győzedelmé*ben is előkerül, ott Balásfi Tamás részéről: PPÖM V, 97.

[325] Calv. L. 3. c. 20. nu. 24.

[326] Lib. 4. ca. 17. nu. 26.

PÁZMÁNY 1607, 9r, 9v. (*Keresztyéni felelet*)	**PÁZMÁNY 1637/2000, 955. (*Kalauz*, XIII. könyv)**
Caluinus, hogy illien hoszu füleoc legien a szenteknec, hogy a mi imadsaginkat megh halhassac. Gyarmathi azért, iol veoue eszébe, hogy ighen keoniü megh erteni mikeppen tudhassac hoszszu fülnekülis a my kiuansaghinkat a szentec, es annac okáert, ezt a tetouazast eo eleo sem hoza, hanem a szamar fülü ostoba emberekre bizá, kiknec hogy im hoszszu fùleoc vagion, azt alittiac, hogy a szentekis hozzaioc hasonloc: Vallion egy Pogani nem szinte igy okoskodhatneieke a Z. irasbol elö hozot peldac ellenis? Vallion nem mondhatnae, mint lehetet Elisaeusnac oly hoszü füle, hogy a Syriaba mondot szokat megh hallana? Z Istuannac mint volt oly hoszu szeme, hogy Christust az Eghbe megh lathatna? (9v)	

A *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásában a XIII. könyv bevezetőjében Pázmány említést tett egy feleletre nem méltó Ungvár-megyei cáfolatról.[327] Ez az említett „ungvári" vitairat fenn is maradt,[328] Pázmány – állításait vitatva – hivatkozott is rá a *Kalauz* XIII. könyvében, bár, ahogy írta nem minden esetben.[329]

[327] PÁZMÁNY 1623, 946; PÁZMÁNY 1637/2000, 954.

[328] KECSKEMÉTI C. János, *Pazmany Peter Kalavzzanak tizen harmadik könyvére való felelet*, Bártfa, 1622. Az RMNy szerint a *Kalauz*-cáfolattal kapcsolatos feladatok szétosztása után csak ez az egy rövidebb vitairat jelent meg, kilenc évvel a *Kalauz* első kiadása után, RMNy 1983, 1257.

[329] A *Kalauz* harmadik kiadásában a hivatkozott helyek: PPÖM IV, 560, 561, 574, 576, 582, 587.

5.7. *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* (1609) és a *Kalauz*

A 1609-ben megjelent mű[330] a *Kalauz* V. könyvébe került át. A legfeltűnőbb strukturális változtatás az, hogy az 1609-es kiadás „ágazat"-onként van felosztva. A tizenkét „ágazatot" követi öt, címmel ellátott fejezet, amelyek nem így szerepelnek a *Kalauz*-kiadásokban. A *Kalauz* első kiadásában az V. könyv tíz részből áll, ide van besorolva a 12 „ágazat". A *Kalauz* második és harmadik kiadásában már tizenegy részből áll az V. könyv, mivel a megnövelt bevezető rész e két kiadásban az új első fejezet lett. Az ágazatok tárgyalása után következő befejező részek (az első kiadásban a IX–X. rész, a további kiadásokban a X–XI. rész) mindhárom *Kalauz*-kiadásban jelentős tartalmi változtatást jelent az első kiadáshoz képest.

Az újraírás a *Kalauz* utolsó kiadásában ismét a hangnem és tartalom megváltoztatását okozta, bár nem a Kálvin-cáfolat tartalmi, teológiai részét, hanem a prezentáció módját illetően. A korábbi mű törzsrésze a *Hiszekegy* szövegének tizenkét részre, „ágazat"-ra való osztásával megmaradt, bár ezeken a szövegrészeken belül is jelentős újraírást végzett el Pázmány.[331] A szövegek újraírása az erőteljes szarkazmustól és iróniától ismét a tudományos értekezés kidolgozásának irányába mutat. Pázmány fontosnak tartotta, hogy ez a legerőteljesebb, leginkább támadó hitvitázó műve belekerüljön nagy apologetikus szintézisébe, azonban annak hangnemén változtatnia kellett. A korábbi változatban az „ágazatok" mindig a *Hiszekegy* Kálvin bírált és interpretált tanainak diametrikusan átformált megszövegezésével végződnek. Például a tizenkét „ágazat" közül az első befejezése – azaz, hogy a fejezetben elmondottak alapján a predestináció értelmében isteni szándék a bűn is – ilyen végkövetkeztetés Pázmány szerint: „Hogy ha azért az Calvinus magyarázattya-szerént ezt az első ágazatot *paraprastiche* nyilváb értelemnek-okáért ki akarnók mondanai, így kellene ezt fordítani: HISZEK AZ POKOLBÉLI *ÖRDÖGBEN*, MINDEN OCSMÁNY *VÉTKEKNEK* ALKOTÓJÁBAN,

[330] Teljes címe: *Az nagi Calvinvs Janosnac hiszec egy Istene, az az: az Calvinvs ertelme szerent valo igaz magiarazattia az Credonac mely, az Caluinus tulaidon könyueiböl hyuen, es igazán egybe szedettetet, az caluinista atiafiaknac lelki eppületekre, es vigasztalasokra. S. T. D. P. P.*, Nagyszombat, 1609. RMNy 1983, 984. Pázmány Kálvint érintő hivatkozási módszeréről, Kálvin-szövegismeretéről: AJKAY 2018.

[331] E helyen kell megemlíteni, hogy az életműsorozat nem tartalmazza a teljes szöveget, ugyanis a PPÖM sajtó alá rendezője még csak egy hiányos példányát ismerte az 1609-ben megjelent műnek (PPÖM II, 697), így az életműkiadásból hiányzik a X. ágazat végétől a XII. ágazat elejéig tartó rész (PPÖM II, 759). Az azóta előkerült, ma ismert példányokról lásd RMNy 1983, 984. – Az Országos Széchényi Könyvtár egyik példányába van bejegyezve a *Carmina V De Caluino* című Kálvin-ellenes 17. századi pasquillus, ennek kiadása: TAKÁCS, 2006.

KEGYETLEN *MOSTOHA* ATYÁBAN, ERŐTLEN NEM ISTENBEN."[332] Ezek az „ágazat"-lezárások, Pázmány-féle konkluziók már nem szerepelnek a *Kalauz* egyik kiadásában sem, viszont megjelennek az eltérő, kisebb betűfokozattal kiemelt szillogizmusok, melyek még nem szerepelnek az 1609-es kiadásban, így a tudományosság és a szakszerűség benyomását kelthetik fel az olvasóban. Ugyancsak az I. „ágazat"-ban például:

„Valaki azt taníttya, hogy Isten Akarattyából, parancsolattyából, izgatásából, taszításából lésznek a' Bűnök: hogy Isten cselekeszi a' Bűnt, mint ennek Autora, oka, alkotoja: nem az igaz Istent, hanem a' Pokol-béli ördögöt tartya Istenének.

De Calvinus azt tanittya, hogy Isten Akarattyából, parancsolattyából, &c. lésznek a' Bűnök.

Tehát Calvinus, nem igaz Istent, hanem Pokol-béli ördögöt tart Istenének."[333]

Pázmány az 1609-es kiadásból nagyobb szövegegységeket illesztett át a *Kalauz*-ba, ám ezeket az áthelyezett szövegtömböket sem változatlanul vitte át, hanem számos helyen módosította, átfogalmazta.[334] Mindkét változatban így indul a VI. „ágazat", Krisztus mennybemeneteléről szólván:

PPÖM II, 747.	**PÁZMÁNY 1637/2000, 500.**
Először, hogy az mi Christusunk nem mástúl viteték, hanem maga hatalmával és isteni erejével méne mennyégben, és az mint szent Pál mongya, az egek fölibe méne, fellyebb magasztaltaték az egeknél-is. Felmenetelinek módgyárúl szólván szent Pál, azt mondgya, hogy *penetravit*,[335] nem szaggatta-meg az egeket, hanem szakadás-nélkül által-hatotta.	Elöször; Hogy, nem más erejével vitetet, hanem maga ment CHRISTUS Meny-országba: és, a' mint Sz. *Pál* írja,[336] Fellyeb magasztaltatott az Egeknél; mert az Egeket mind el-haladta. Mikor a' Felmenés módgyát magyarázza Szent *Pál*, azt írja;[337] hogy *Penetravit caelos*, szakadás-nélkül által-hatotta az Egeket.

Látható, hogy eredeti szövegén Pázmány filológiai jellegű pontosítást hajtott végre az általa megjelölt azonos bibliai citátumok használatában is.[338] Az ezt követő fej-

[332] PPÖM II, 717.
[333] PÁZMÁNY 1637/2000, 463. A *Kalauz* V. könyvében még az alábbi helyeken találhatók szillogizmusok: 452, 523.
[334] Pl. PPÖM II, 747.
[335] Ephes. 4. 10., Hebr. 7, 26., Hebr. 4, 14.
[336] Ephes. 4. v. 10., Hebr. 7 v. 26.
[337] Hebr. 4. v. 14.
[338] Az 1613-as és az 1623-as szövegváltozatban egy szóval („pedig") van több a szövegben, az 1637-es textushoz képest: „Mikor pedig az Fel-menésnek módgyát…", PÁZMÁNY 1613, 409;

tegetés végén az 1609-es kiadásban így összegez Pázmány: „Itt-is nem jó nyomon sétál Calvinus bátyánk”,[339] ami a *Kalauz*-kiadásokban nem szerepel.

A tizenkét „ágazat” végigtárgyalása után figyelhetők meg a jelentősebb változtatások, amelyek ugyanazt a célt szolgálják, mint a szövegbeli módosítások. A *Hiszekegy* „ágazatait” tárgyaló fejezetek lezárásaiban már sehol nem szerepel az imádság eltorzított szövege. De hasonló módon jelentősebb újraírása a műnek a tizenkét „ágazat” után következő szövegblokkok teljes megváltoztatása. Az 1609-es kiadásban a következő rövidebb fejezetek találhatók, melyek a *Kalauz*-kiadásokban már nem szerepelnek:

– *A Római Ecclesia semmi részébe fel nem bontya az Credót*. (PPÖM II, 765–768.)

– *Ez írásnak befejezése, melyben megbizonyíttatik, hogy Calvinus nem evangelicus, hanem nyilván-való eretnek volt*. (PPÖM II, 768–774.)

– *Az Calvinus magyarázattya-szerént mint kellyen mondani az Credót*. (PPÖM II, 774.)

– *Az Nagy Calvinus követő tanítóknak igaz definitiója és tulajdon festékkel való kijegyzése*. (PPÖM II, 775.)

– *Az Calvinus tulajdon írásiból szórul szóra vött bizonysága ennek az definitiónak*. (PPÖM II, 775–776.)

E záró fejezetekben összegződik az a hangnem, amit a mű korábbi részeiben megtapasztaltunk. Különösen didaktikus és erőteljes az, hogy a záró fejezetek közül a másodikban (*Az Calvinus magyarázattya-szerént mint kellyen mondani az Credót*) Pázmány csaknem szó szerinti pontossággal megismétli a tizenkét „ágazat” lezárásaiként már közölt, „fordított” Hiszekegy-részeket, immár teljes egészében, összefüggő szövegként.

Ezek helyett a felsorolt záró részek helyett a *Kalauz*ban (1637) az alábbi fejezetek következnek az „ágazatok” után:

– X. része. Minemű ítéletet tesznek a tudós emberek a calvinista vallásrúl.[340]

1. A lutheristák ítéleti.[341]
2. A katolikusok ítéleti.[342]

– XI. része. A Helvéciai Confessiórul.[343]

PÁZMÁNY 1623, 507. Megfigyelhető e néhány szóban még az 1637-es változat két tendencia-szerű változtatása is: az „az” határozott névelő aposztrófos jelölése: a’, továbbá a birtokos személyrag nélküli alak használata. Mindkét jelenség a nyelvhasználat modernizálását mutatja.

[339] PPÖM II, 747.

[340] PÁZMÁNY 1637/2000, 513.

[341] PÁZMÁNY 1637/2000, 514.

[342] PÁZMÁNY 1637/2000, 515.

[343] PÁZMÁNY 1637/2000, 519.

1. A Tigurina Confessiórúl.[344]
2. A Helvetica Confessiórúl.[345]

A *Kalauz* V. könyvének ebben az összesen 15 lapos befejezésében (ami tehát az V. könyv X. és XI. része) Pázmány lezárja az egész V. könyvet, korábban kifejtett bíráló és elmarasztaló gondolatait átvíve és általánosítva a protestantizmus legfőbb irányzataira. A X. részben a lutheránus és katolikus szerzőket bekezdésenként rendezi és név szerint elemzi: ki, hogyan áll szemben a szakramentárius nézetekkel.[346]

A *Kalauz* szerkezetében ez után következik az első *Appendix*, *A Mahomet vallásárul*, ami korábbi, 1605-ös művének újraírása, s így a szerkezetben kifejezésre juttatja azt a korábban bemutatott álláspontját, mely szerint a protestáns felekezetek legfőbb veszélye az iszlámhoz való csatlakozás lehetősége. Az V. könyv végén meg is találjuk a szerkezet kidolgozásának elvi indoklását, amely az 1609-es változatból még hiányzott, ám mindhárom *Kalauz*-változatban már ott van: „Mivel ök, az Ördögöt tartyák Isteneknek: szivökben a' Sz. Háromság tagado Eretnekséget, söt a' *Török* pogányságot rejtegetik, mellyet üdövel, hadd érjenek-meg csak, ki-is költnek."[347]

Az 1609-ben megjelent művet a szakirodalom egybehangzóan Pázmány legerőteljesebb, legnagyobb visszatetszést keltő vitairatának tartja. Az év végi országgyűlés előtt adhatták ki, mert bár a szerző neve a címlapon csak rövidítve olvasható, hamar nyilvánvalóvá vált kiléte, s Pázmányt a protestánsok az országgyűlés elé akarták citálni.[348] A rövidített szerzői név és feloldása: S. T. D. P. P.: „Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pázmány". Ugyanezzel a jelöléssel jelent meg a szintén 1609-ben kinyomtatott *Öt szép levél*.

[344] PÁZMÁNY 1637/2000, 520. A „Tigurina Confessiórúl" szóló rész jelentős bővítés nemcsak az 1613-as, de az 1623-as kiadáshoz képest is, ugyanis csak az utolsó kiadásban kapott önálló fejezetet.

[345] PÁZMÁNY 1637/2000, 523.

[346] PÁZMÁNY 1637/2000, 514–519.

[347] PÁZMÁNY 1637/2000, 514. Ugyanez a korábbi kiadásokban: PÁZMÁNY 1613, 421; PÁZMÁNY 1623, 520.

[348] FRAKNÓI 1886, 50–55. – *„Az nagy Calvinus János Hiszekegyistene* című munkája miatt a kálvinista nemesség vérmes felháborodására nemcsak Thurzó nádor fontolgatott eljárást ellene 1609-ben, hanem *Peniculus Papporum* és *Logi Alogi* röpiratai miatt jezsuita elöljárói is megintették." TUSOR 2016, 279–280.

5.8. Az *Öt szép levél* (1609), az *Öt levél* (1613) és a *Kalauz*

Mint irodalmi igényű munkáról, Pázmánynak e művéről írtak eddig a legtöbbet, bár a legutóbbi időkig, Bitskey István, Lipa Tímea és Balázs Mihály tanulmányáig[349] az elemzésekben nem tudatosult eléggé az, hogy két, jelentős eltéréseket tartalmazó szövegváltozatról van szó, s érdemes kettéválasztani a mű első két kiadását, hogy az újraírás elemeit és tendenciáját tüzetesen szemügyre vehessük.[350] Balázs Mihály szerint „A kiadások közötti különbségek vizsgálati tárggyá válásával tehát új helyzet teremtődött",[351] s ezt az új helyzetet mint kutatási témát aknázza ki tanulmányában, igen sok tanulsággal. Jelen elemzésünk szempontjából is kiemelkedően fontos az *Öt szép levél* és az *Öt levél* elkülönített, de egymásra reflektált elemzése. Az egész Pázmány-szakirodalomban ugyanis ez az egyetlen eset, hogy két szövegváltozatot egy részletes elemzésben a változtatások szintjén sikerült megragadni, s ezt a megközelítésmódot most Pázmány összes vitairatára vonatkozóan tematizáljuk jelen munkában. Az *Öt szép levél* és az *Öt levél* újraírásával kapcsolatban figyelembe kell vennünk a mű harmadik és negyedik szövegváltozatát is, melyekkel Balázs Mihály tanulmánya szándékosan nem foglalkozik.[352]

---

[349] RMNy 1983, 1059; BITSKEY 1613/1984, 166–169; LIPA 2002; BALÁZS M. 2006. Lásd még: EGERER 2013, EGERER 2014. – Az *Öt szép levél* nyelvi, retorikai elemzése: BITSKEY 1999d. A művek teljes címe: *Egy kereztien predikatortvl S. T. D. P. P. az cassai nevezetes tanitohoz, Alvinczi Peter vramhoz iratot eot szep level.* Nyomtattatott G. S. P. G. V. T. A. [Graz], 1609. RMNy 1983, 980, mely szerint a rövidített nyomdahely feloldása a grazi nyomdát jelenti: Graecii Styriae Per Georgium Widmanstadium Typographorum Anno. Az „S. T. D. P. P." rövidítéssel jelent meg *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* is 1609-ben. Pázmány a *Kalauz* 1613-as kiadásában kiadott szövegváltozatok szerint már nyíltan vállalta e művek szerzőségét. Az 1613-as kiadásban így módosult a cím: *Appendix. Egy tvdakozo praedikator nevevel iratott eot level*. RMNy 1983, 1059. Kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1609/1613/2019.

[350] Már Fraknói Vilmos felfigyelt a két kiadás között meglévő különbségre, s miután párhuzamos szövegközlésben idézte az átalakított öt-öt levélcímzést és egy szövegrészt, megállapította, hogy „Az egész munkában alig van egy pont, mely változatlanul ment volna át a második kiadásba. És az átdolgozás nem szorítkozik ily irályi változtatásokra. Az anyag elrendezése, az érvek és idézetek tekintetében is sokféle, gyakran lényeges különbség van a két kiadás között." Meglátásait Fraknói így összegzi: „Ezen czímek öszehasonlításából is láthatni, hogy az 1613-ik évi kiadásban Pázmány, a magasztaló és hódolatteljes kifejezések még túlzottabb alkalmazása által, a gúny fegyverét élesebben használja." FRAKNÓI 1876, 272–274.

[351] BALÁZS M. 2006, 194.

[352] BALÁZS M. 2006, 195.

Az *Öt szép levél* először 1609-ben Grazban jelent meg, 1609. szeptember 30-án már Alvinczi kezében volt.[353] Második, átdolgozott kiadása a *Kalauz* 1613. évi kiadásának függelékeként látott napvilágot.[354] Harmadik kiadására a *Kalauz* 1623. évi kiadásában került sor, a negyedik editióra pedig a *Kalauz* 1637. évi kiadásában.[355] Az *Öt szép levél* az 1623. évi kiadásban tehát már nem függelékként szerepel, ahogy a szakirodalomban egy helyen olvasható.[356] Az életműsorozatban az *Öt szép levél* első kiadását a második kötetben, az *Öt levél*ét pedig a negyedik kötetben találjuk.[357]

Balázs Mihály tanulmányának párhuzamos szövegösszevetések alapján megfogalmazott eredményeit – az első két kiadásról – az alábbiakban foglaljuk össze. A levélforma, ennek következtében a mű fikcionalitása és így „A történet folyamatossága […] erőteljesebben érvényesül az első kiadásban",[358] a másodikban erőteljesebb „polemikus kirohanások" vannak. A második kiadásba már odakerülnek a margóra a *Kalauz*ra való lapszám szerinti utalások, s az így kétszólamúvá vált szövegben a teológiailag jobban kifejtett kérdéseknek utána lehet nézni.[359] Az első kiadás szövegére a finom irónia jellemző, a későbbi szöveg ironikusból szarkasztikussá válik a gyakran előforduló túlzások miatt.[360] A második kiadásba a művét és Alvinczi még 1609-ben megjelent válaszát értelmező paratextusokat illesztett a szerző. Mindez azt eredményezi, hogy a szövegazonosságok ellenére is két különálló műről van szó. Az *Öt szép levél* és az *Öt levél* esete jól példázza azt, hogy egy átgondolt szövegkiadást meg kell, hogy előzzenek olyan textológiai és értelmező tanulmányok, melyek a szövegkiadó számára iránymutatásul szolgálnak.[361]

Pázmány eljárása a fikcionált mű kialakításában ritkának minősíthető a hazai hitvitázó irodalomban, melyet Alvinczi sem vesz át (elveszett) válaszában. Hogy Alvinczi nem törekedett a fikcionálásban Pázmány nyomán haladni, erre lehet következtetni Pázmány viszontválaszából, a szintén 1609-ben megjelent *Alvinczi megrostálása* alap-

---

353 Alvinczi Mágóchy Ferencnek szeptember utolsó napján írt levelében adott hírt a könyvről: FRANKL 1868, 92.

354 A mű a *Kalauz* XIV. könyve utáni első appendix, lapszámozása a *Kalauz* után újra indul.

355 A mű jelentősen átdolgozva szerepel a *Kalauz* XV. könyveként. RMNy 1983, 1293; RMNy 2000, 1697.

356 RMNy 1983, 980.

357 PPÖM II, 503–620; PPÖM IV, 701–799.

358 BALÁZS M. 2006, 199.

359 *Uo.,* 205–206.

360 *Uo*., 2006, 208; „Pázmány írásművészetének egészen magas színvonaláról tanúskodik, hogy míg az 1613-as kiadás esetében a rendkívül szellemesen, s kivételes nyelvi erővel működtetett, de kíméletlenül elmarasztaló szatirikus beszédmód a meghatározó, az 1609-esben még egyáltalán nem hagyja idáig elmenni a dolgokat, hanem szinte megingás nélkül lépked a kifinomult irónia nagyon keskeny ösvényén." BALÁZS M. 2006, 206.

361 Ezt elfogadva és megerősítve a kritikai kiadásban egy kötetben jelenik meg a két mű, mindkettő külön főszövegként.

ján.[362] A humort és a nevetségességet magában viselő művet Pázmány életművében is egyedinek kell tartanunk.[363] A tanulmány utal azokra a lehetséges forrásokra is, melyek mintául szolgálhattak számára. Ezek között figyelemre méltó Gulielmus Reginaldus *Calvino-Turcismus* című párbeszédekből álló műve.[364] Őry Miklós pedig épp az *Öt szép levél* lehetséges műfaji előzményeként említette meg a művet.[365]

Ha a mű harmadik kiadását vesszük szemügyre az újraírás szempontjából, a korábbiaknál jóval erőteljesebb szövegváltoztatásokat figyelhetünk meg, amelynek lényege, hogy a fikcióra építő és ironikus, később szarkasztikus szemléletet mutató műből tudományos értekezés lesz. Pázmány ugyanis az első kiadásban XIV könyvből álló *Kalauz*t a második kiadástól kezdve XV könyvből állóvá bővítette oly módon, hogy az *Öt szép levél* és az *Öt levél* teológiailag lényeges mondanivalóját őrizte meg ebben az egész *Kalauz*t lezáró egységben, az 1623-as kiadásban. A levélformát és a fiktív elemeket kiiktatta a szövegből, s mindez természetesen azzal járt, hogy az első *Kalauz*-kiadásban még appendixben szereplő mű a második *Kalauz*-kiadásban már nem szerepelt az appendixek között. Lipa Tímea összefoglalását alapul véve az alábbi strukturális szövegváltoztatások jöttek létre az 1623-as *Kalauz*-kiadásban:[366]

***Öt szép levél* (1609) – *Öt levél* (1613)**	***Kalauz* (1623)**	
1. levél	I. része	bálványozás
2. levél	II. része	hittel kötött fogadások felbontása
3. levél	III. része	a házasság tiltása
4. levél		„egynéhány méltó kérdezkedésekről”
5. levél	I. része	az újítók bálványozók

A *Kalauz* utolsó kiadásának XV. könyve változtatás nélkül követi az 1623-as kiadás fejezet- és alfejezet-beosztását.

[362] Bár Heltai János egy megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy Alvinczi válaszában megtartotta a levélformát: „Az Öt szép levéllel és Alvinczinek erre adott válaszával pedig új, a korban divatos műfaj honosodott meg irodalmunkban: a fiktív levél.” HELTAI 1989, 240.

[363] BALÁZS M. 2006, 213. Hasonló módszert Pázmány még a *Bizonyos okok* megírásakor alkalmazott. Lásd a A *Bizonyos okok* (1631) és a *Kalauz* című későbbi fejezetben.

[364] BALÁZS M. 2006, 214. Reginaldus használatáról: BÁTHORY 2006.

[365] PÁZMÁNY 1605/1975, 27.

[366] LIPA 2002, 25.

A Pázmány és az 1606 eleje óta kassai főprédikátor Alvinczi között 1609-ben meginduló vitasorozat hátterében Heltai János a Kassáról kiszorult katolikusok helyzetét látja.[367] Pázmány már évekkel korábban részese volt a kassai misszónak,[368] jól ismerhette a feszült helyzet okait és körülményeit. Pázmány az 1613-as országgyűlésen szorgalmazta a katolikusok kassai térnyerését.[369] Irodalmi szinten ezt erősíthette az *Öt levél* 1613-ban ismét kiadott, de átírt változata.

5.9. *Alvinczi megrostálása* (1609) és a *Kalauz*

Az *Alvinci feleletének megrostálása*[370] igen rövid idő alatt készült el. Pázmány *Öt szép levél*re Alvinczi Péter még ugyanabban az évben, 1609-ben megírta válaszát, és Pázmány viszontválasza is még ugyanebben az évben megjelent. Szintén 1609-ben még *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* is napvilágot látott.

Alvinczinek az *Öt szép levél*re adott válaszából sajnos nem áll rendelkezésünkre példány.[371] Ha tartalmazott ez dedikációt, az valószínűleg Mágóchy Ferenchez szólt, ugyanis Alvinczi 1609. szeptember 30-án hozzá írott levelében azt kérte, hogy neki dedikálhassa válaszát.[372] Pázmány erre írt, tizenöt részre osztott felelete azonban olyan részletességű, hogy ennek alapján nagyjából rekonstruálni lehet azt, hogy mi is állt Alvinczi feleletében. Alvinczi csak az első két levélre írt választ, bár kilátásba helyezte a folytatást is,[373] aminek a megjelenéséről nincsen adatunk. Nem valószínű, hogy ő

[367] HELTAI 1989, 240.
[368] ŐRY 1976.
[369] HELTAI 1989, 240.
[370] Teljes címe: *Alvinci Peternek sok tetovaazo kerenghesekkel es czeghéres gyalazatokkal fel halmozot feleletinek röuijd és keresztyeni szelidségghel való megh rostalása. Irattatot Pazmany Petrtvvl, az iesvitak rendin való legh kisseb tanitótúl*. [Pozsony], 1609. RMNy 1983, 986. Kritikai kiadása: PÁZMÁNY 1609/2017. A Pázmány-összkiadásban: PPÖM II, 621–691.
[371] *Egy tetetes, neve vesztett pápista embertől S. T. D. P. P.től küldetett szines öt levelekre rend szerint való felelet Alvinczi Pétertől a kassai m. ekklesia lelki pásztorától*. [Debrecen, 1609, Rheda Pál.] Bod Péter „Bethlen Kata könyvtárában még látta a könyvet", RMNy 1983, 977.
[372] FRANKL 1868, 92.
[373] A *Megrostálás*ban többször is említi Pázmány, hogy Alvinczi csupán két levélre válaszolt: PPÖM II, 631, 690. Pázmány később kihasználta ezt a tényt, s hosszan élcelődött rajta: „mosdatlan kézzel és körmös ujjal kapa hozzám; czifra fortélyokkal és hajadon pór szitkokkal támada ellenem. Azért, az első két Levélre íra valamit: az többinek megrázogatására, jövendőre köté magát. […] És noha elsőben mohón nyúla dolgához, azt alítván, hogy lágy körtvélyben harap: de foga törésével érezvén, hogy baraszk-magra talált, békét hagya az több leveleknek; az az megesmérteté, hogy rosz pora vólt, és nem mindjárt buggyan mihent

is alkalmazta a levélformát, ugyanis Pázmány nem tér ki erre és nem emlegeti a levélformát Alvinczi részéről, pedig ebben az esetben bizonyára kitért volna arra, hogy például hogyan szólítja meg őt a kassai prédikátor. Maga Pázmány fontos fikciós elemnek tartotta a megszólítást, ugyanis ezen is változtatott műve első és második kiadásában.[374] Azokon a helyeken, ahol Pázmány „levélre" hivatkozik, inkább saját levele értendő, mint valamely Alvinczi által írt levél, vagy „folio"-értelemben használja a szót.[375] Mondanivalóját Alvinczi megszámozott „patvar"-okra osztotta, ezekre Pázmány hivatkozik, s valószínű, hogy Alvinczinél a vitatott kérdések ilyen csoportosítása az egész művet strukturáló elem volt a két megválaszolt levél vonatkozásában. Pázmány 1-től 10-ig emlegeti a „patvar"-okat.[376] Mindazonáltal az sem zárható ki, hogy olyan alárendelt szerkezeti megoldás volt, melyet Pázmány alkalmazott Gyarmathi Miklós ellen írt művében, azaz tizennyolc részre osztott könyve szövegében Gyarmathinak pontosan „száz hazugság"-át sorolta elő, s azokra válaszolt. Pázmány sűrűn idézi Alvinczit: vitairatában több mint száz alkalommal szó szerinti idézetek szerepelnek. Ha az utalásokat is hozzászámoljuk, akkor jóval nagyobb ez a szám, ami mutatja, hogy Pázmány „komolyan vette" vitapartnere írását, s igyekezett annak minden felvetésére válaszolni. E műve kapcsán is bebizonyosodik, hogy Pázmány milyen nagy mértékben filológus: az Alvinczitől vett idézeteket könyvében mindenhol kurzív betűkkel szedték, s ezt a módszert követi a Pázmány-összkiadás is.[377]

Tartalmilag az *Öt szép levél* első két levele a bálványimádás és a hittel kötött fogadások kérdését tárgyalja, azokat a kérdéseket, melyekkel már a *Felelet*ben és a *Tíz bizonyság*ban is foglalkozott. Most viszontválaszában már aligha talál új érvet vagy ellenérvet, mégis igen részletesen tér ki Alvinczi fölvetéseire, akár a szentek és képek tiszteletéről, akár Jan Hus vagy a várnai csata történetéről van szó. Megfigyelhető azonban, hogy a bibliai locusokra, az egyházatyákra, kortárs szerzőkre való hivatkozásokon túl (Bellarminót és a trentói végzéseket igen sokszor citálja) nagy figyelmet fordít a meggyőzésre. Műveiben szokatlan, hogy lapokon keresztül egyetlen hivatkozást sem ír a margóra, itt ez gyakran megtörténik, és logikailag – talán érzelmileg is –

párállik az Praedikator Uraimék pattantyúja.", írta Pázmány az 1613-as *Öt levél* kiadásában *Az Alvinci Péter feleletirül rövid intés* című postliminariában: PPÖM III, 798. Minthogy tehát csak az első két levélre írt feleletet Alvinczi, a példányt még ismerő Bod Péter állítása túlzásnak minősíthető, hogy Alvinczi „Ebben feldarabolja és apróra aprítja a Pázmán Péter reformátusokat csúfoló és mérgesen hahotáló s mocskoló leveleit." RMNy 1983, 977.

374 BALÁZS M. 2006, 206–208.

375 PÁZMÁNY 1609/2017, 14, 48.

376 A „patvar"-ok említése a műben számos helyen: PÁZMÁNY 1609/2017, 11, 18, 22, 23, 32, 35, 36, 39, 58, 85 stb.

377 Az *Alvinczi feleletének megrostálásá*ból két teljes példány maradt fenn (Debrecenben és Prágában), ezek másolatait használtam. Báthory Orsolya a *Megrostálás* kritikai kiadásában külön fejezetben közölte az Alvinczitől származtatható idézeteket: 1609/2017, 100–112.

próbálja meggyőzni Alvinczit. Egyébként is jellemző Pázmány szövegalakítására, hogy nagy indulattal olvasta Alvinczi írását, sokszor türelmetlen vele szemben, nem érti, hogy a már általa tisztázott vitakérdéseken miért akad fenn. Gyakran indulatos: „csak egy szóval azt mond-meg: az hit dólgaiba külömböztök-é tőllünk, vagy nem? Ha külömböztök, nem igaz az Confessio szava; ha nem külömböztök, hamissan mondasz te minket bálványozóknak. Érted-é? Ha érted, fogd-bé az szádat és kiálcs nagyot."[378] Sokszor nyakatekert, apró fejtegetésekbe bocsátkozik egyes kifejezések értelmezésén (pl. miért a név nélkül írás, mit jelent a „patvar" és a „calumnia", felekezetfüggő-e a „pédikátor" és a „pap" szó használata, a *Confessio Tigurina* különböző kiadásainak vélhető különbségei). Hiányosnak tartja ellenfele műveltségét, többször felrója neki, hogy nem nézte meg egyes szavak jelentését a Calepinusban. Főleg műve elején szán nagyobb terjedelmet Alvinczi durvaságainak visszautasítására. Azt is fölemlíti, hogy Alvinczi „tök-agyúnak nevezte", sőt „élete vesztésével"[379] fenyegette meg, amin nem csodálkozhatunk, ismerve Alvinczi véleményét Pázmány művéről: felháborodásában minél szélesebb körben terjeszteni akarta az írást: „bizony vármegyénként kellene elhordozni" és ítéletet mondani fölötte. Az volt a véleménye, „Ha valaha kívánatos az Isten tisztessége mellett fölkelni és az ő dicsőségét oltalmazni, mostan egyszer egész országgal méltó volna megindulni, ez Isten ellen keresztény vallásunkat káromló gonosz ember ellen".[380] Pázmány nem marad adósa Alvinczinak: Kálvin írásait „szemétre-való rút poshatt moslék"-nak nevezi, s Alvinczi „anyácá"-ját emlegeti.[381] Pázmány többször is jelzi, hogy e téren ő csak visszaküldi, amit rá szórtak (okádtak). Megfigyelhető ebben a vonatkozásban, hogy szövege előrehaladtával mégiscsak nyugodtabbá, kiegyensúlyozottabbá válik a stílusa, Alvinczit „jó Péter uram"-nak nevezi, s megemlíti, hogy „írásom nem a te gyalázatodra igazíttatott.[382] Alvinczi gúnyverseire válaszként műve végén egy hatsoros, Alvinczi nevéből anagrammát összehozó disztichont is beilleszt (ALVINCI = NIÁLCIV= nyálcső),[383] de ezért mindjárt bocsánatot is kér.

Pázmány e műve abban a vonatkozásban különleges, hogy benne a „célszemélyt" a szokásosnál is jobban a középpontban tartja, már nemcsak autoritásokkal, hanem sokkal inkább logikával, értelemre, de érzelemre hatással is megpróbálja vitapartnerét meggyőzni, jobb belátásra bírni. Ebből is, és a fő vitakérdések korábbi művekben valamint a *Kalauz*ban való részletes és visszatérő tárgyalása miatt is következik az, hogy ezt az írását szövegszerűen nem építette be nagy szintézisébe. (Egy helyen említést

[378] PÁZMÁNY 1609/2017, 58.
[379] PÁZMÁNY 1609/2017, 29 és 15. Maga Pázmány is használta a „tök az agya" kifejezést: PÁZMÁNY 1613, 441; PÁZMÁNY 1623, 544; PÁZMÁNY 1637/2000, 540.
[380] A Mágóchy Ferenchez írt, említett levélben, idézi: FRANKL 1868, 92.
[381] PÁZMÁNY 1609/2017, 10, 18.
[382] PÁZMÁNY 1609/2017, 84, 87.
[383] *Uo*., 87; RMKT 1977, 609.

tesz az *Ágostai hitvallás* ellen írt, feltételezhetően kéziratos művéről, ami a *Kalauz* negyedik könyvében kaphatott helyet: PÁZMÁNY 1609/2017, 156.) A *Kalauz* egész stílusa, értekezés-jellege elüt az *Alvinczi feleletének megrostálás*a hangnemétől, felfokozott indulatától. Ilyen módon a *Kalauz* higgadtabb gondolatmenete csak úgy tudta volna befogadni ezt a szöveget, ha valahova appendixbe került volna. Mivel válaszirat, számos ismétlést tartalmaz a korábbi művekhez képest is, ezért jobbnak látta Pázmány, hogy magát az eredeti művet, pontosabban annak átdolgozott változatát helyezze el a *Kalauz* 1613-as első kiadásában, a XIV. könyv első appendixeként. Fontos momentum, hogy az *Öt levél*, még ha appendixként is, de bekerült a *Kalauz*-kiadásba, ahol az Alvinczihoz írt kérdéseket egyébként tematizálta. 1613-ban még megőrzendőnek tartotta a szarkasztikus hangú támadást. A *Megrostálás*nak a legfőbb sajátossága, indulatos hangneme magyarázatot ad arra, miért dolgozta át az Alvinczi elleni 1609-es vitát, miért készített belőle egy durvább, szarkasztikus változatot. Az *Öt szép levél* újraírásában feltétlen szerep jutott Alvinczi 1609-es erőteljes, gúnyos és fenyegető válaszának. Fontos megemlíteni, hogy ebben az 1613-as, még erőteljesebbre hangolt második kiadásban az *Öt levél*hez írt elő- és utószóban mérlegre tette az Alvinczivel való vitát. Ebben ismételten kinyilvánította, hogy a durvaságokat sem nélkülöző feleletet vissza kellett, hogy utasítsa: „mindazonáltal jobbnak alítám, hogy néki fájjon, hogy-sem magunkon haggyuk az ő mosdatlan nyelvével reánk okádott mocskokat. […] Nem akarván pedig kirekesztenem írásomból az ő tőlle reánk kérődött büdös gyalázatoknak szapullását."[384] Pázmány az említett utószóban elszámolt műveivel: az *Öt szép levél*lel és a *Megrostálás*sal, de elhallgatta, hogy aprólékosan és jelentősen átdolgozta korábbi írását: „Ezt az ő írására-való válaszomat [tehát a *Megrostálás*t], mellyet ez-előtt két esztendővel [!] kinyomtattam, azért nem akarám itt [a *Kalauz* részeként] ujonnan kibocsátani: mert a ki értelmesen olvassa ez én-tőllem íratott Leveleket, künnyen csak azokból-is megtapasztalhattya az Alvinczi fogásinak helytelenségét."[385] A dátumokból nyilvánvaló, hogy ezt a mondatot, melyben Alvinczi válaszára és saját viszontválaszára, 1609-es *Megrostálás*ára utal, Pázmány már 1611-ben leírta („ezelőtt két esztendővel kinyomtattam"), de csak a *Kalauz* függelékeként, 1613-ban jelent meg az *Öt levél*. Lehetséges, hogy az átdolgozott *Öt levél* már 1611-ben készen állt[386] a

[384] PPÖM III, 703.

[385] Az 1613. évi *Kalauz*-kiadás appendixében: PÁZMÁNY 1613, lvj; PPÖM IV, 799. A kronológiailag oda nem illő megjegyzéssel („ezelőtt két esztendővel kinyomtattam") az *Öt levél*nek még az 1741-ben Kassán megjelent kiadásában is találkozunk. L. FRANKL 1868, 94. Az egykori kassai prédikátor ellen írt művet Kassán 1769-ben is kiadták, ebben is megtalálható az 1611-es időpontra vonatkozó megjegyzés: PÁZMÁNY 1769, 299. (E kiadást először a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban láttam, a példányából hiányzó lapok pótlását V. Ecsedy Juditnak köszönöm.)

[386] Erre a következtetésre jutott Fraknói Vilmos is, elvetvén a *Megrostálás* esetleges 1611. évi kiadását: FRANKL 1868, 94.

Kalauz számára, mely a mű terjedelme, a nyomdai átfutás miatt érthető okokból, csak 1613-as évszámmal jelent meg. Érthető, hogy Pázmány úgy látta: szándékait jobban kifejezi az átdolgozott teljes mű, mint a válasz, ami egyébként is csak az első két levél témájával foglalkozott.

A *Kalauz*, műfajának, hangnemének, újraírási tendenciájának jól megfelelt az az eljárás, hogy az 1623-as kiadásban már nem szerepel az *Öt levél* önállóan, csak értekezéssé átformált változata a XV. könyvben, az Alvinczit illető személyes elemek nélkül. Ekkor már Bethlen Gábor volt az erdélyi fejedelem, akivel a nikolsburgi békekötés után Pázmány kereste a párbeszéd lehetőségét.

„Pázmány és Alvinczi hitvitáinak gyökerét […] a kassai vallási viszonyokban kereshetjük." – írja Heltai János, utalva arra, hogy magyarországi pályáját Pázmány Kassán kezdte, s Bocskai István fejedelemsége idején a városban megerősödött a református vallás, Alvinczi pedig főprédikátor lett. Lehetséges, hogy az Alvinczi elleni személyes irodalmi támadás hátterében a katolicizmus bevitelének szándéka állt. A művek igen erőteljes személyeskedő vonatkozásai, elszántságuk, a *Megrostálás* rábeszélő, ironikusan meggyőzni akaró igyekezete, a későbbi, név nélkül megjelent *Querela Hungariae* majd az ehhez kapcsolódó vita is sejtet személyes ellentétet, mindazonáltal Alvinczi és Pázmány korábbi személyes kapcsolatát nem tudjuk közvetlenül dokumentálni.[387] Az *Öt levél*hez írt bevezetőben műve létrejöttének indoklásául csak néhány általánosságot említ, azt, hogy barátaitól hallotta: egyes hitbeli kérdésekben milyen ellenséges nyilatkozatokat tett Alvinczi.[388]

[387] HELTAI 1989, 240. Bod Péter a *Magyar Athenas*ban a közel egykorú Pázmány és Alvinczi váradi iskolatársi kapcsolatára vezeti vissza a későbbi ellentéteket, utalva a református vallást elhagyó Pázmányra; BOD 1982, 252–253. A Pázmány–Alvinczi kapcsolathoz Garadnai Erika idéz Zilahi János 1672-es vitairatából: „Alvinczi Péternek minden rutságot fejehez vér. Nem csak a Calauzban, hanem az után valo aprolék munkácskájában-is. (Maga ugy gondolom, hogy ifiu állapottyokban, edgyüt tanultanak a Colosvári Collegiumban, s edgyüt bujdostanak volt ki-is, a veszedelmes idö következvén.)" GARADNAI 2018, 220. Kettejük váradi (vagy 1609 előtti) kapcsolatáról azonban biztos adatok jelenleg nem állnak rendelkezésünkre, HELTAI 1989, 232. Nem tudjuk, hogy esetleg közös ismerősük lehetett-e az *Öt szép levél*ben és az *Öt levél*ben emlegetett „Váradi Gál Pap": „Neis féllyen senki, hogy most az hit-szegésért oly poenitentiát adgyanak, mint az Váradi Gál Pap adott vólt régenten, tudni illik: hogy esztendeig az felsö és alsó száját, mikor törlést kévánnak, árva csallyánnal töröllye." PÁZMÁNY 1609/1613/2019, 46, 189.

[388] PPÖM IV, 703. – *Alvinczi megrostálás*ának tág közelítésű esztétikai elemzését nyújtja: BAZSÁNYI 2001, 83–141.

5.10. A *Peniculus papporum* (1611), az *Anonymi sicophantae* (1611), a *Logi alogi* (1612) és a *Kalauz*

A fejezet címében megjelölt három latin nyelvű munka közös jellemzője, hogy létrejöttük mögött konkrét vallási-politikai esemény húzódott meg. Az ilyen eseményekre Pázmány gyakran reagált hitvitáiban kisebb-nagyobb részletességgel, de mégsem a konkrét történések jelentették művei többsége létrejöttének fő okát. Műfaji és teleologikus szempontból tehát akár el is határolhatnánk ezeket az elméleti hitvitáktól, különösen az *Anonymi sicophantae* esetében van ez így.[389] E csoportba olyan művek tartoznak még, mint a *Falsae originis motuum hungaricorum succincta refutatio*: *Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissitása*, a *Vindiciae ecclesiasticae* és a Velencei Köztársaság ügyében megírt *De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti* című értekezés. Elsősorban a kiadástörténet indokolja, hogy e helyen szót ejtsünk a fejezetcímben megnevezett három műről. Mivel a *Kalauz* újraírását választottuk fő témaként, figyelembe kell vennünk ezeket a műveket is, hiszen a *Kalauz* vitázó műfaji sajátosságát támasztják alá az 1613-as kiadásban való szerepeltetésükkel. Az első kiadás függelékében kapott helyet az *Anonymi sicophantae*, mégpedig a *Logi alogi* appendixeként. Minthogy azonban korábban kétszer is a *Peniculus papporum* függelékeként jelent meg (1610, 1611), ezért a *Peniculus papporum*mal is foglalkoznunk kell, amit az is indokol, hogy ugyan egy konkrét esemény, a zsolnai zsinat hatására és reakciójaként készült, mégis inkább a vitairat műfajába tartozik és olyan teológiai kérdéseket tárgyal, mint a hagyományos értelemben vett vitairatok. A hitvitabokor következő tagja volt a *Logi alogi* (1612), melyet tehát Pázmány jónak látott összekapcsolni a *Kalauz*zal 1613-ban. Ezeknek az iratoknak a megjelenési ideje 1610–1613, mely utóbbi év a *Kalauz* első kiadásának éve, s minthogy aktualitásukat vesztették, a későbbi *Kalauz*-kiadásokba már egyik sem került be, bár Pázmány később még hivatkozott rájuk.

A vallásszabadságot deklaráló 1608. évi törvények után Thurzó György 1609. évi sikertelen kezdeményezése után 1610-ben (már nádorként) Zsolnán zsinatot hívott össze a lutheránusok számára. Tíz vármegye küldötteit hívta meg, s a zsinaton három superintendenciát szerveztek, s egyéb intézkedésekekkel is megerősítették egyházukat. A zsinat az evangélikus egyháztörténetben fontos szerepet kapott.[390] Forgách Ferenc érsek heves tiltakozását váltotta ki mindez, nyilvánosan protestált s 1611-ben Nagy-

[389] Heltai János alkalmi vagy alkalomhoz kötődő vitairatoknak nevezi: HELTAI 2008, 115.

[390] ZSILINSZKY 1910, 24–32; ZOVÁNYI 1977, 712. Az előzményekről röviden: HELTAI 2005, 123–124; HELTAI 2008, 115–116.

szombatban zsinatot hívott össze.[391] Az ellentámadásban Pázmány is részt vett, aki ekkor Forgách mellett volt.[392] Az egymással szorosan összefüggő és az 1611–1613-as években megjelent latin művek közül az első a *Peniculus papporum* volt.[393] Az egymást követően két kiadásban is megjelent vitairat az 1610-ben tartott zsolnai lutheránus zsinat határozatai ellen készült.[394] Mindkét kiadás appendixben tartalmazza az *Anonymi sicophantae* című iratot.[395] A mindkét redakcióban Joannes Jemicius neve alatt megjelent munka szerzője kétségtelenül Pázmány volt, amire bizonyíték, hogy a *Kalauz* első kiadásában az utolsó appendixben megjelent az *Anonymi sicophantae*. A *Peniculus papporum* is egy hitvitabokorrá fejlődő vita első darabja volt, ugyanis az elleniratot 1612-ben bizonyára Eliaš Láni írta meg, szintén álnéven (Petrus Petschius). Erre felelt Pázmány a *Logi alogi*val szintén Joannes Jemicius néven még ugyancsak 1612-ben,[396] amely – mint említettük – megjelent a *Kalauz* 1613-as kiadásának egyik appendixeként. Nem véletlen, hogy Pázmány álnéven jelentette meg a művet, hisz még alig csitult el az *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* nyomán támadt vihar, a megelőző évben, 1609-ben jelent meg az Alvinczi-ellenes *Öt szép levél*, s ugyanebben az évben *Alvinczi feleletinek a megrostálása*. E művek érvrendszere a Pázmány által más helyen is megfogalmazott katolikus álláspontot képviseli. Már Luther fellépését és szerepvállalását is jogtalannak tartja a katolikus egyháztól való elszakadása miatt. A későbbi művekben szokásos eljárás a *Logi alogi*ban is megfigyelhető, hogy sem saját művét nem nevezi néven, hanem „Malleus"-ként emlegeti, vitapartnere művét pedig „Tubalcain"-ként aposztofálja. A szerző neve álnév, így Pázmányt „Cardinal"-ként említi. A csekély szakirodalomban teljes egyértelműséggel terjedt el, hogy mind a *Peniculus papporum*ot, mind a *Logi alogi*t a Joannes Jemicius álnév mögé rejtőzve maga Pázmány írta. A mű latinsága szélsőségesen keresett, túlretorizált, nem véletlenül jegyezte meg a *Logi alogi* stílusáról Ambrosovszky Mi-

[391] ZSILINSZKY 1910, 33–39. A zsolnai zsinat határozatai: RMNy 1983, 987; Forgách érseki körlevele: RMNy 1983, 1001.

[392] FRANKL 1868, 99.

[393] Mindhárom mű kiadása az életműsorozatban: PPOO VI, 197–468.

[394] Tejes címe: *Penicvlvs papporvm apologiae Solnensis conciliabvli et hyperaspistes legitimae antilogiae illustriss. cardinalis Francisci Forgacs de Ghimes, archiepiscopi Strigoniensis etc. Ioannes Iemicivs parochvs Senqvicensis scribebat*, Pozsony, 1610; RMNy 1983, 1002 és 1024. A második kiadás az első újraszedésével jelent meg és egy előszóval bővült a prologiumot és hat caputot tartalmazó első kiadáshoz képest. Újabb kiadása: PPOO VI, 197–286. A mű részletes ismertetése: BÁTHORY 2018.

[395] Teljes címe: *Appendix, in qua, anonymi sycophantae glomeratae criminationes infabrae comissae fabellae, in pontificem max. e triviis compotabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, jugulantur*, RMNy 1983, 1059. Újabb kiadása: PPOO VI, 272–286.

[396] Teljes címe: *Logi alogi, qvibvs baptae calamosphactae penicvlvm papporum Solnensis conciliabvli et hyperaspisten legitimae antilogiae vellicant; veritatis radiis adobruti Joannes Jemicivs scribebat*. Pozsony, 1612, RMNy 1983, 1040. Kiadása: PPOO VI, 287–468.

hály 1760-ban hogy „Deák légyen ám! A' ki ezen deák könyvét Pázmány Péternek, *Dictionarium* nélkül mindenüt meg érti."[397] Ennek alapján akár arra is gondolhatunk, hogy más szerző írta mindkét művet.

A *Peniculus papporum* mindkét kiadásában appendixként hozzá csatolt *Anonymi sicophantae*[398] túlmutat a hitvita műfaji keretein, elmozdulást jelent a politikai publicisztika irányába. Az *Anonymi sicophantae* központi témája egy 1610 tavaszán megjelent pápaság-ellenes versezet vádjainak visszautasítása. Pázmány száz hazugságot talált a cantilenában, azonban csak háromra írt cáfolatot.[399] Egészében közli a magyar rendeknek a pápához 1596. március 12-én kelt levelét.[400] A cantilenával („rhytmis Pannonicis cantitatae"[401]) kapcsolatban kitér Bocskai István kancellárjának, Káthay Mihálynak az esetére. Káthay katolikus létére Bocskai mellé állt, kancellárja lett, azonban a fejedelemmel szemben árulás gyanújába keveredvén Bocskai fogságba vetette 1606 szeptemberében. Bocskai halála (1606. december 29.) után szabadult csak, ám röviddel ezután tragikus sorsra jutott: 1607. január 12-én a meghalt fejedelem hívei Kassa piacán felkoncolták.[402] Az *Anonymi sicophantae*ban Pázmány részletesen elemzi a történetet és a libellus famosus állításait. Nem fogadja el a mérgezés vádját, írván, hogy: „Bocskai halálának oka mindenki előtt ismert: mértéktelen bormámor, az Erdélyből hozott leány szerelme és a szabados, szétfolyó élet. Miután ezek vízkórságot eredményeztek, lassanként elsorvadt Magyarország gazdagságának eme örvénye és veszedelme".[403] Káthay esetében hiányolja a hivatalos jogi eljárást, amit még Bocskai sem folytatott le életében. Pázmánynak e három alkalommal is kiadott iratával,[404] az eseménytörténet elemzésével Ács Pál foglalkozott, felvetve a még mindig nyitott kérdéseket. Hozzáteszem, hogy igen furcsa, ha Bocskait már 1606 nyarának végén

[397] AMBROSOVSZKY 1760, 719.

[398] A szöveget az életműsorozat a *Peniculus papporum* appendixeként közli: PPOO VI, 272–286. Tehát a *Kalauz*ban megjelent kiadás nem „az 1613-as első és egyben utolsó kiadás"-a a műnek, ÁCS 2001, 292; ÁCS 1994.

[399] „Azt, hogy a pápák a királyoknak koronázásuk alkalmával nyakukra szokták tenni lábaikat. Hogy a pápák az engedetlen fejedelmeket kivégezni szokták. Hogy a pápától pénzen megvásárolhatni a bűnök bocsánatát. Visszautasítja azon ráfogást, mintha az 1590-iki török háborúnak oka a pápa lett volna, ki a magyar királyt rávette, hirdessen szinleg háborút a török ellen, s azután az összegyüjtött haderőt fordítsa a protestánsok megsegítésére", FRANKL 1868, 104. – Említettük, a *Keresztyéni felelet* (1607) is pont száz „hazugság"-ról számol be Gyarmathi Miklós művével kapcsolatban, de ott pontról pontra cáfolatot ír ezekről.

[400] PPOO VI, 279–282.

[401] PPOO VI, 272.

[402] RMKT 1959, 591.

[403] ÁCS 2001, 296.

[404] Harmadik kiadása a *Kalauz* első kiadásának függelékében, a *Peniculus papporum*mal újra kezdődő lapszámozással: 118–126.

megmérgezték, hogyan élhetett még fél évet ezután.[405] Ha meg közvetlenül halála előtt „étették meg" a fejedelmet, Káthay nem tehette, hiszen szeptember óta fogságban volt. Ha a mérgezés gyanúja nem is indokolt, nem zárható ki politikai kegyvesztettsége, ellentéte a fejedelemmel, ami miatt Káthay Jánossal együtt tartóztatták le.[406]

Említettük, hogy Pázmány hivatkozott a fentiekben tárgyalt művekre, annak ellenére, hogy szöveg szerint közülük csak kettő jelent meg a *Kalauz* 1613-as kiadásában. Korábbi írásait további műveiben is felhasználta.[407]

5.11. *A görögök szakadásárúl* (1613) és a *Kalauz*

E rövid, önálló irat azonos címmel és azonos elhelyezéssel, de némileg módosított szöveggel jelent meg a *Kalauz* mindhárom kiadásában a X. könyv utáni appendixként.[408] Pázmány jól tudott görögül, műveiben számos helyen fölvet görög etimológiai és nyelvi értelmezési kérdéseket, következtetéseket von le „a görög bötű folyásából", ír a görög betűk használatáról, s ahogy mondja, van egy régi görög bibliája is.[409] Érdekli a görög történelem, a török terjeszkedés kapcsán a „flagellum Dei" szemlélet jegyében párhuzamot von Bizánc elfoglalása és a Mohács után kialakult magyarországi helyzet között. *A görögök szakadásárúl* rövid bevezetésében mindjárt megfogalmazza álláspontját: „A' Nap-keleti Ecclesia, a' Keresztyénségnek nemes fö tagja, veszedelmes Szakadással meg-hasonlott, és a' szép Eggyesség kötelét el-szakasztván, pártot ütött a' *Romai Ecclesia*-ellen. mellyért, minnyájunk Lelki fájdalmával, világszerént-is keserves rabsággal, és Pogány nemzet súllyos igájával ostoroztatik.[410]

---

[405] Bocskai betegségéről orvosi vélemény is készült, lásd RMKT 1959, 593–594.

[406] ÁCS 2001, 300.

[407] A *Kalauz* X. könyvében („A római pápa nem antichristus") című X. könyvében párhuzamosan utal a *Peniculus papporum*ra és a *Logi alogi*ra PPÖM IV, 351, 356. A *Logi alogi*ra külön is: PPÖM IV, 237, 248, 258, 263, 297 (IX. könyv: „Csak a romai gyölekezet az igaz Anyaszentegyház"); uo. 738 (*Öt levél*). – A *Rövid felelet* hivatkozásai mindkét műre: PPÖM V, 265, 266; a *Csepregi mesterség*ben és a *Csepregi szégyenvallás*ban a *Logi alogi*ra: PPÖM V, 12, 13, 138, 146, 150, 158, 159, 162, 169, 225, 238.

[408] PÁZMÁNY 1613, 676–682; PÁZMÁNY 1623, 803–811; PÁZMÁNY 1637/2000, 810–818. Szövegkiadása: PPÖM IV, 359–369. A mű elemzéséhez: RÉGER 2011, 108–110.

[409] A „Miatyánk" után következő dícséretről írja Pázmány: „ez az isteni dicsíret a Mi-Atyánk végében, nem találtatik a deák bibliában, sőt, régi görög bibliámis vagyon úgymond, melyben ezt nem olvasom.", PPÖM II, 44.

[410] PÁZMÁNY 1637/2000, 810.

Hasonlóan fogalmaz a *Tíz bizonyság*ban: „Vallion mi vezte el Georeogh orszagot, egieb a Romai hittül valo el szakadasnal? Vallion miert adá az Vr Isten Teoreoc kezebe Custanczinapolt, szinte Pünkeosd napian, hanem a szent lélec személie ellen valo teueligesert, melliet nem hiznec az Atiatul es fiutul szarmazni? Halhacza Magiar orszagh, (es ha eszed vagion, tanuli a mas ember peldaian) […] azont mondom enis Magiar Orszagnac, melynec a Luther hiti szerent telliesseggel el kéllet volna ekkoraig vezni, De io remenseghem vagion hogy az Vr Isten megh keoneorül Magiar Orszagon, es ha az Teoreoc otalmazo hittül megh szabadittatic, a Teoreoc torkabolis ki verekedhetic."[411] Alaposan foglalkozott és állást foglalt az egyházszakadás (1054) kérdésében is. Az esemény a mögöttes teológiai és dogmatikai kérdések miatt folyamatosan érdekelte, s helyenként ide kapcsolta a 16. századi hitújítási mozgalmak problémáit is. Úgy látta, hogy a protestáns hitújítók „szövetségest" keresnek az ortodox görög egyházban, de ezt nem találják meg, nem találhatják meg a teológiai véleménykülönbségek miatt.[412] Már a *Felelet*ben öt pontban röviden összefoglalta a teológiai különbségeket.[413] Az *Imádságos könyv*ben a görög rítust több helyen magyarázza és

411 A *Tíz bizonyság*ban: PÁZMÁNY 1605/2001, 168–169.

412 A lutheristák „örömest az Görögökhöz akariac vala kötni magokat", írta már a *Felelet*ben Pázmány: PÁZMÁNY 1603/2000, 46. Hasonlóképpen a *Kalauz*ban: „amiben mí-töllünk külömböznek a görögök, abban az újítóktúl-is idegenek. A Lutheristáktúl és Calvinistáktúl indíttatott vissza-vonyásoknak pedig csak nem minden czikkelyiben velünk eggyet értenek. Micsoda orcza tehát, melly nem átallya a görögök paíssa-alá toszni a lutheristaságot?", PPÖM III, 242.

413 „Az Görögöc mi töllünc chiac ezekben az dolgokban kölömböznec: ELÖSZÖR azt mongiac hogi az zent Lelec Isten, chiac az Atia Istentül zarmazic, nem az Fiutulis: MASZODSZOR azt itilic, hogi Christus Vrunc az veg vachiorat kouaszos kenier szine alat ada, az ö Tanituaninac, es ökis vgi aggiac. HARMADSOR azt valliac, hogi az Romai Papa, feie az nap niugoton lakozo Püspököknec, mikeppen az Constantinapoli, feie az nap keleten valoknac, de az Constantinapoli Patriarchan azt mongiac, semi hatalma ninch az Romai Papanac, hanem ezzel egienlö meltosaga vagion. NEGIEDSZOR meg engedic hogi pappa lehessen az hazas Ember, de az kinec mikor pappa löt, felesege nem volt, auagi az vtan meg holt, nem engedic hogi ismet meg nözzec. Az Püspököc penig, soha ö köztöc hazassoc nem lehetnec, sem az Baratoc: Es mind ezekben az Lutheristaktulis külömböznec. ÖTÖDSZÖR az vr vachieraiat ket szemeli alat oztogattiac, de ebben nem külömböznec töllünc, mert nem itilic szüksegesnec lenni, hogi Ember ket szemeli alat communikallion, es annac okaert nem chiac az nagi hetben, de az beteg Embernekis, chiac egi szemeli alat oztogattiac az vr testet, es nem karhoztatnac ebbe bennünket hogi közönseges keppen mi chiac egi szemeli alat aggiuc az vrat, noha nehult engedelembül ket szemeli alattis szolgaltat<ta>iuc. Az Purgatorium dolgaban nem külömböznec töllünc, mert imatkoznac, es Miset mondnac ök is az Halottakert, es azt hiszic, hogi hasznal nekic, chiac azt nem akariac mondani, hogi tüz altal tiztullianac az lelkec, kit mi s<z>em vittattunc felötteb, mert chiac az Isten tuggia mi modon kenzattassanac az lelkec Purgatoriumban, es pokolbais: chiac azt tuggiuc ugimond zent Agoston *quod miris sed ueris modis cruciantur*. Ezeken kiuül, nem iut essemben hogi az hit

elemzi.[414] Az *Öt szép levél*ben a házasság görög egyházi felfogásáról ír.[415] A *Kalauz*-ban több helyen is röviden kitér a görög és a protestáns, illetve a római felfogás közötti eltérésekre.[416] A *Kalauz* (1613) utáni művek közül a görög felfogás eltéréseit elsősorban a *Csepregi szégyenvallás*ban (1616) említi, de mindig a *Kalauz* szövegére való pontos utalásokkal.[417] *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* című 1626-ban megjelent könyvében főként a bibliafordítások kapcsán mint nyelvi kérdés kerül elő a „görög bötű".

A *Kalauz*-kiadásokban helyenként több helyen is fölvetődő problémakörről, az egyházszakadásról tehát külön értekezést is szerkesztett, melyet a *Kalauz* kiadásaiban a X. könyv utáni appendixként helyezett el mindhárom kiadásban, hasonlóképpen a *Mahomet vallásá*ról készített iratához. A *Kalauz* teljes struktúráját tekintve Pázmány indokolt és jól átgondolt döntéséről tanúskodik *A görögök szakadásárúl* elhelyezése a X. könyv után, egyedüli appendixként. Az ezt megelőző három rész ugyanis az Anyaszentegyházról és pápa főségéről szól: VIII. könyv: *Az anyaszentegyházrul*, IX. könyv: *Csak a római gyölekezet igaz anyaszentegyház*, X. könyv: *A római pápa nem antikrisztus*. A görög teológiai és dogmatikai felfogásnak a katolikus vallástól eltérő részleteit Pázmány hibáknak és tévedéseknek tartja, de nem indulattal és elutasító szembenállással tárgyalja azokat. A legfőbb problémát a pápa főségének el nem ismerése, a külön egyház működése jelenti. Ezért a *Kalauz*nak az egyház kialakulását és hivatását, a pápaság szerepének lényegi tulajdonságait tárgyalva a műben szerkezetileg logikusan következik az egyházszakadást felvállaló és kimondó görög egyházról szóló traktátus, melyben a későbbi hitújításokra csak nagy ritkán utal. „Végeredményben ez a fejtegetés a görögkeleti egyház sorsát az uniós törekvések jegyében illesztette a *Kalauz* által adott összképbe, a teljesség igényével íródott egyháztörténeti narrációba."[418]

A görögök szakadásárúl három kiadása[419] lényegében változatlan szöveggel jelent meg. Csak egészen apró módosításokat tartalmaz a második kiadás az elsőhöz képest és a harmadik a másodikhoz képest. Hivatkozásai is szinte teljesen azonosak a különböző kiadásokban. A számos bibliai citátum és az egyházatyákra való hivatkozáson kívül újabb szerzőkre való utalásokat csak Cesare Baronio, Gabriel Vasquez és Thomas Stapleton műveivel kapcsolatban találunk.[420] A margón szereplő folio szerinti

---

dolgaiban külömbözzenec valamiben töllünc az Görögöc, maga en eleget beszellettem velec, oluastamis eginhihany Patriarchanac irasit." PÁZMÁNY 1603/2000, 47.

[414] PPÖM II, 43, 44, 52, 106, 218, 221.

[415] PPÖM II, 559.

[416] PPÖM IV, 224, 252–253, 296–297, 340.

[417] PPÖM V, 142, 154, 163.

[418] BITSKEY 2015c, 92.

[419] PÁZMÁNY 1613, 676–682, PÁZMÁNY 1623, 803–811, PÁZMÁNY 1637/2000, 810–818.

[420] PÁZMÁNY 1637/2000, 812.

belső utalásokat a *Kalauz* szövegére gondosan kicserélték a két későbbi kiadásban, nyomatékosítva ezzel is, hogy *A görögök szakadásárúl* szerves része a teljes műnek még akkor is, ha csakis appendixként tagozódott az opusba. A helyenként előforduló szövegbeli locus-utalások a második és a harmadik kiadásban kikerültek a margóra. Ezekben a kiadásokban újabb utalások csak elvétve fordulnak elő. Például a Filioque-tannál csak az 1637-es kiadásban hívja fel Pázmány az olvasó figyelmét arra, hogy ez már előkerült az „újítokkal" kapcsolatban a mű 730. lapján, mégpedig alul, a marginális szerint: „Idem Novatores, sup. fo. 730. fin." S valóban, a *Kalauz*nak ezen a korábbi helyén, a IX. könyv 2. részében „Luther és Calvinus fiai"-ról van szó, arról, hogy „A' Helvéciai Confessió-is, a' Szent Léleknek Fiútúl-valo származását, nyilván taníttya."[421] Az értekezés végén, a házasságról szólva, ismét van egy olyan marginális, aminek második fele csak a második és a harmadik kiadásban szerepel, az első kiadásból elmarad a *Peniculus papporum*ra való utalás: „De Matrimonio, Logi alogi, ad c. 5. Penic. §. 5."

Magában a szövegben sincsenek lényeges változtatások, csupán többnyire stiláris és helyesírási módosítások. Helyenként újabb bekezdésekre osztja Pázmány a szövegét, de a teljes szöveghierarchia megmarad. Az apró szövegmódosításokra idézünk néhány példát, előrebocsátva azt, hogy néhány tendencia a modern helyesírás felé mutató újításokat valósít meg:

	PÁZMÁNY 1613	**PÁZMÁNY 1623**	**PÁZMÁNY 1637/2000**
1.	az Eggyességet magyarázván Sz. Pál Apostol azt irja: hogy, mint az emberi testben sok tagok vannak, de eggyik az másikkal egybe kötöztetett, és nem mondgya eggyik rész az másiknak, hogy ö-néki nem szükséges:	az Eggyességet magyarázván Sz. *Pál*, azt irja, hogy, mint az emberi testben sok tagok vannak, de eggyik a' másikkal egybe-kötöztetet; és ne[m] mondgya eggyik rész a' másiknak, hogy ö-néki nem szükséges; söt egy-másnak segétenek, és	az Eggyességet magyarázván Sz. *Pál*, azt írja; hogy, mint az Emberi Testben sok tagok vannak, de eggyik másikkal egybe-kötöztetett; és nem mongya eggyik a' másiknak, hogy ö-néki nem szükséges; söt egy-másnak segétenek, és szolgálnak:

[421] PÁZMÁNY 1637/2000, 730. Pázmány *Imádságos könyv*ében: „Hiszek az elevenítö Szent Lélek Urban; ki az Atyától, és Fiútul származik.", PÁZMÁNY 1631/2013, 60. „Et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem qui ex Patre *Filioque* procedit, qui cum Pater et Filio simul adoratur et conglorificatur." – „Hiszek a Szentlélekben Urunkban és éltetőnkben, aki az Atyától és a *Fiútól* származik; akit éppúgy imádunk és dicsőítünk, mint az Atyát és a Fiút." *Magyar Katolikus Lexikon*: http://lexikon.katolikus.hu/N/nicea-konstantin%C3%A1polyi%20hitvall%C3%A1s.html (2016.02.12.)

	PÁZMÁNY 1613	PÁZMÁNY 1623	PÁZMÁNY 1637/2000
	söt egymásnak segétenek 's szolgálnak: azon-képpen az Ecclésiábannis, az Eggyességnek és Szeretetnek enyve-által öszve kel foglaltatni minden tagoknak, hogy eggyik ne boszszonkodgyék az másik-ellen. (803)	szolgálnak: azon-képpen az *Ecclesiá*ban, az Eggyességnek és Szeretetnek enyve-által, öszve kel foglaltatni minden tagoknak, hogy eggyik ne boszonkodgyék a' másik-ellen. (803)	azon-képpen az *Ecclesiá*-ban, az Eggyesség és Szeretet enyve-által, öszve kell foglaltatni minden tagoknak, hogy eggyik ne boszszonkodgyék a' másik-ellen. (810)
2.	Az veszekedésnek füsti-alatt (678)	A' veszekedésnek füsti-alat (805)	A' Veszekedés füsti-alatt (812)
3.	De bizony ez igen tompa 's erötlen fegyver (679)	De ez igen tompa 's erötlen fegyver (806)	Ez igen tompa és erötlen fegyver (813)
4.	[Hiányzik a 680. p.-ról.]	[Hiányzik a 807. p.-ról.]	Idem Novatores, sup. fo. 730. fin. (814)
5.	A' ki bövebben akarja az Görög-országi Sz. Atyák tanitását látni, az Florencziában lött Gyöleközetnek folyását olvassa (681)	A' ki bövebben akarja a' *Görög* Atyák tanitását látni, a' *Florenczíai* Gyölekezetnek folyását olvassa (806)	A' ki bévebben akarja a' *Görög* Atyák tanitását látni, a' *Florenczíai* Gyölekezetet olvassa (816)
6.	*De Matrimonio, Logi alogi, fo. 111.* (682)	De Matrimonio, Logi alogi, ad c. 5. Penic. §. 5. (811)	De Matrimonio, Logi alogi, ad c. 5. Penic. §. 5. (817)

A fentiekhez hozzá kell tennünk, hogy az első idézet egy igen elterjedt magyarázatot alkalmaz a társadalmi megegyezés érdekében, ebben az esetben három Szent Pál-helyre hivatkozik: „Rom 12. v. 4, 1Cor 12. v. 12–16, Eph. 4. v. 16." Ez a toposz, a társadalomnak „politikus testként" való felfogása, ennek a párhuzamnak a részletesebb kifejtése vagy akár csak említése mind a magyar, mind az európai államelméleti

irodalom egyik igen elterjedt hasonlata volt.[422] Hivatkozásként gyakran Arisztotelész és Livius neve is szerepel.[423] A magyarországi irodalomban megvan Andreas Pannonius *De regiis virtutibus*ában, Milotai Nyilas Istvánnak a XX. zsoltárt magyarázó írásában, Tolnai F. Isvánnál, Weber János *Janus bifrons*ában, Balásfi Tamásnál a *De fidelitate subditorum erga principes*ben,[424] s Pázmánynál a *Prédikációk*ban is.[425]

Összefoglalóan megállapítható, hogy a *Kalauz*ban többször visszatérő kérdéskört foglalt össze Pázmány *A görögök szakadásáról* szóló értekezésében. Úgy látszik, fontosnak tartotta ezt, hiszen ugyan nem építette be szervesen a *Kalauz* szerkezetébe, mondanivalóját külön foglalta össze, de mindegyik kiadásban meghatározott, azonos és állandó helyet biztosított neki.

5.12. *Az calvinista prédikátorok tüköre* (1614) és a *Kalauz*

E munka Lethenyei István neve alatt jelent meg, aki Pázmány tanítványa volt, de éppen fiatal kora figyelembe vételével kétséges az ő szerzősége, túl azokon a tartalmi elemeken, melyek Pázmányhoz kötik az írást.[426] E munka egy aláírás nélküli előszóval ellátott, német mű fordítását tartalmazó névtelenül megjelent műre való válasz. Az Alvinczi Péternek tulajdonított munka a szentek tiszteletét és segítségül hívását igyekezett cáfolni, a műből azonban nem maradt fenn példány.[427] Pázmány Alvinczi Péterre gyanakodott, ezért őellene fogott tollat, szerzői anonimitásba burkolózva, mondván, hogy „azt csergetik, hogy az te Humanitásod vinnyéjéből költ ez írásocska."[428] Előszavában megemlíti, hogy „az király-kenéshez (tudod-é?) és az fejedelmek testamentumosságához nagyobb kedved vagyon, hogy-sem az hitnek igazgatásához és az bölcs

[422] ARCHAMBAULT 1967; FRÜHSORGE 1974. – Szent Tamás *Summá*jában öt helyen fordul elő: *Summa theologica*, VI, 47. György Lajos az egyiptomi eredeztetést fogadja el, s felsorol több későbbi előfordulást: GYÖRGY 1934, 163.

[423] Arisztotelésznél: *Politika*, IV. könyv, 4, 1290b., ARISZTOTELÉSZ 1969, 204–205; Livius római történetében a hivatkozott hely: II. 32., BORZSÁK 1979, 20.

[424] További adatok: HARGITTAY 2001a, 23–24, 87.

[425] PPÖM VI, 343 (*A keresztyén urak és szolgák tisztirűl*), PPÖM VII, 580 (*Mivel tartozunk fejedelmünknek*).

[426] *Az calvinista predikatorok igyenes erkeolcseu tekelletessegének tevkeore, mellyet az Felfeoldeon nyomtatot Lelki orvossagnak eleol járo beszedebeol szerzet Lethenyei István*. Becsben, MDCXIV. RMNy 1983, 1060. Szövegkiadása: PPÖM V, 27–45.

[427] *Lelki orvosság*. Kassa [?], 1614. RMNy, 1065.

[428] PPÖM V, 31.

írásokhoz."[429] Az Alvinczivel való kapcsolatához fontos még megemlíteni, hogy itt a köztük való „régi ismeretségre" is utal.[430]

Maga a kérdéskör Pázmány életművében – a Magyari elleni *Felelet* és a *Tíz bizonyság* vázlatos kifejtése után – a Gyarmathi Miklós elleni vitairatban (*Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirűl*) és a *Kalauz* XIII. könyvében kapott helyet. *A calvinista prédikátorok tüköre* mégsem a nagyobb témakör szakmai megvitatása miatt fontos, a mű szerzője ezt nem is tűzte célul, ehelyett Alvinczi *Kalauz*t támadó előszavára reagál elsősorban. A Pázmányt egyes szám harmadik személyben említő rövid írás nem mélyül el a kérdés teológiai vonatkozásaiban, a margón szinte csak bibliai locusok és a *Kalauz* fóliószámai állnak, ezen kívül Szent Ágoston és Kálvin egy helyen szerepel, továbbá utal az Alvinczi elleni *Öt levél*re is.[431] Alvinczi válasza nem késett sokáig,[432] ugyanis Pázmány – immár saját neve alatt – még szintén 1614-ben elkészítette az Alvinczi – példányból nem ismert – művére írt viszontválaszát, *Az igazságnak győzedelmé*t.

5.13. *Az igazságnak győzedelme* (1614) és a *Kalauz*

Pázmány e munkája[433] szoros összefüggésben áll az 1614-ben Lethenyei István neve alatt megjelent *Az calvinista prédikátorok*kal. Alvinczi erre adott válaszából nem maradt fenn példány,[434] *Az igazságnak győzedelme* alapján némileg rekonstruálható annak „nyaláb"-okra osztott tartalma. Bizonyosan durva hangvételű lehetett Alvinczi írása, amire Pázmány egyértelműen utalt,[435] s nem lehet véletlen, hogy műve végén

[429] PPÖM V, 31. Pázmány itt Bocskaira és Homonnai Bálintra utal, erre *Az igazságnak győzedelmé*ben részletesebben is kitért; PPÖM V, 58–59.

[430] „Mivelhogy azért ily derék okokból kételeníttettem ez írásocskának hozzád való igazítására, tudom az régi isméretségért kedvesen vészed ajándékomat. Légy egésségben." PPÖM V, 32.

[431] PPÖM V, 36.

[432] RMNy 1064.

[433] Teljes címe: PÁZMÁNY Péter, *Az igazsagnak gyeozedelme, mellyet az Alvinci Peter Tevkeoreben meg mutatot Pazmany Peter*. Posomban MDCXIV. RMNy 1078. Kiadása: PPÖM V, 47–114.

[434] RMNy 1064.

[435] „Vallyon Alvinczi, neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? kurvának? pelengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő-ártánynak? Genyetségnek? Hitetőnek? Bolondnak? Pokolból származottnak? Te pedig orczátlan nyelveskedéseddel (mint ha most-is az alvinczi pajkosok-közöt vólnál) mind ezeket és töb hozzád illendő rútságokat kérődöl reám; sőt ezeket (phui büdös szájú) islógoknak nevezed. Mégis az te Tűköröd keresztyéni szelídségben zabállott áll-orczában őltöztet tégedet." PPÖM V, 55.

egy Alvinczit gúnyoló latin nyelvű xénia-ciklus szerepel.[436] A mű megírásának körülményeiről magából a szövegből tájékozódhatunk. Pázmány Rómába sietett, ezért műve nyomdába adását és végső átnézését Balásfi Tamásra bízta.[437] Ebből az életrajzi körülményből érthető meg a mű szerkezete:

1) Balásfi latin nyelvű ajánlása Forgách Ferenc érseknek
2) Pázmány levele Balásfihoz a kinyomtatásról[438]
3) Pázmány Alvinczihez szóló elöljáró levele
4) I–IV. rész
5) Pázmány utószava: „Barátságos intésem Alvinczihoz"
6) Balásfi Tamás levele Alvinczihoz
7) Tíz latin xénia Alvinczi ellen különböző szerzőktől

Az calvinista prédikátorok szerzőségének kérdésére e műben is találunk reflexiókat. Pázmány itt is „lebegteti" a szerzőség problémáját.[439] Ugyan *Az igazságnak győzedelme* I. és II. részében teljes mértékben magára vállalja Lethenyei István szövegét, s Alvinczi állításait magára veszi, a későbbiekben, a III. és IV. részben viszont már „Lethenyei uram" írásaként aposztrofálja a védelmezett írást. Ez az ellentmondás fakadhat az utazás miatti sietség okozta kimunkálatlanságból vagy esetleg Balásfi beavatkozásából Pázmány szövegébe, de talán inkább egy kommunikációs játékról van szó. Az eljárás hasonlatos a *Csepregi mesterség* és a *Csepregi szégyenvallás* esetében tapasztaltakhoz. Ott is álnéven (Szyl Miklós) jelenik meg az első, rövidebb irat, majd – miután erre választ adtak a protestánsok – Pázmány saját nevével veszi kezébe a tollat és ad egy nagyobb terjedelmű, alaposabban kimunkált választ, lépten-nyomon hivatkozva *Kalauz*át mint a még bővebb kifejtés helyét.

Az álnévhasználat kérdéséhez fontos adalék, amit Balásfi paratextusaiban írt: utalt arra, hogy többen is vannak, akik képesek vitába szállni Alvinczi és a protestán-

[436] PPÖM V, 112–113.

[437] Pázmány 1614. december 15-én érkezett Rómába, ahol 1615. január 24-ig tartózkodott. Január 5-én V. Pál audiencián fogadta, akivel egyebek között „Forgách bíboros megbízásából a nagyszombati jezsuita kollégium alapításáról tárgyal, emellett szóba hozza a pápa előtt II. Mátyás utódlásának megoldatlanságát". TUSOR 2016, 392. *Az igazságnak győzedelme* Forgáchnak szóló ajánlólevele 1614 novemberében kelt. PPÖM V, 52.

[438] Ebben Pázmány azon sajnálkozik, hogy nem lehet jelen a munka korrektúrázásánál, s nem javítgathatja művét. PPÖM V, 54.

[439] „Minthogy pediglen enyimmé tészed az Lethenyei Uram munkáját-is, tellyék kedved benne; úgy adok választ az én-ellenem-való írásodra, mintha csak-ugyan magam írtam vólna az Calvinista Tűkört." PPÖM V, 56.

sok ellen. Erre a Pázmány oldalán álló csoportra utal a xénia-gyűjtemény is, ahol nyolc különböző szerzőtől szerepelnek versek.[440]

Ebben a vitában a szentek tiszteletének és segítségül hívásának kérdése áll a középpontban. A tematikai meghatározás, a vita oka Balásfi záró levelében fogalmazódik meg a legtömörebben: „te az Istennek szent annyát és mind a több megbódogúlt szenteket-is bálványokká tészed, mikoron minket a szenteknek való tisztesség-tételért, érettünk való esedezéseket és segítségeket kévánó könyörgésünkért bálványozóknak mondasz; melly mi tiszteletünk és ajtatos könyörgésünk minthogy nem bálványozás, a mint szádba vagyon rágva, te a ki azt bálványozásnak mondod, te tészed a te fejedben, mint eggy bálvány-formáló míhelyedben, bálványokká a szenteket."[441] A kérdést Pázmány már alaposan tárgyalta a Gyarmathi Miklós elleni *Keresztyéni feleleté*ben, erre találunk is utalást itt.[442] A *Kalauz*ban külön könyvet szentelt a kérdés tárgyalásának (XIII. könyv), ezért itt sokszor nem találunk részletes és teológiatörténeti kifejtést, a margón viszont számos esetben ott a *Kalauz* vonatkozó helyére való utalás. A bibliai locusokra való utalások innen sem hiányozhatnak, viszont a patrisztika, a skolasztika és a későbbi kontroverz irodalomra való hivatkozások száma a megszokottnál jóval kevesebb: néhány Szent Ágostonra, Ambrusra, Tamásra, Bellarminóra, Kálvinra, Bézára és Tremelliusra való utalás található a szövegben. A szakszerű értekezés beszédmódját itt felváltja a vitapartner tájékozottságát és logikáját lenéző és lekezelő magatartás. Alvinczi szillogizmusait, miként korábban Gyarmathiéit, Pázmány itt is többször helyreigazítja. Ez a beszédmód Balásfi retorikáját még fokozottabban jellemzi. A mű céljáról azt lehet mondani, hogy elsőrendűen a rábeszélő, meggyőzni akaró szándék a fontos itt. Az autoritásokra épülő szakszerű közlésmód helyett hivatkozások nélküli lapokon keresztül próbálja Pázmány meggyőzni Alvinczit, s ezeken a szövegeken tükröződik a türelmetlenség amiatt, hogy a sokszor elmondott érvek megértése miért nem sikerül vitapartnerének.

Ilyen módon sem Pázmány, sem Balásfi szövegeiből nem hiányzik a személyeskedés. E részletek alapján úgy látszik, hogy elég sokat tudnak a kassai prédikátor szerepéről és múltjáról. Pázmány utal Alvinczi (hiányos) ifjúkori tanulmányaira,[443] ezen

[440] „Csak azért, hogy tudja meg a rágalmazó prédikátor, hogy elment ugyan tőlünk kis időre Olaszországba ama nagy ember; de azért vannak mások is Magyarországon, kik Alvinczit oktassák, ha érteni akar; kik őt büntetlenül káromolni ne engedjék; kik őt ostorozzák, ha esztelenkedik; kik az ő gyermekes nyilait visszaverjék, összetörjék, szétmorzsolják." PPÖM V, 53, Rapaics Rajmond fordítása. Lásd még: PPÖM V, 57, továbbá: PPÖM V, 108; 112–113.

[441] PPÖM V, 95.

[442] PPÖM V, 90.

[443] Pázmány Alvinczi szillogizmusait bírálja: „Ebevér philosophussa, ki hegyesen argumentál! Nagy dolog, ha gyermek korodban Baroco, Bocardo formáját elmédben nem foglaltad vólt, oly szép argumentumokat csinálgacz." PPÖM V, 74.

kívül Balásfi a németországira is,[444] a Homonnai Bálintnak a bezárt kassai dómban „solenni ritu" Alvinczi általi fejedelemmé tételére.[445] Mindez megerősíti azt a korábbi vitairatokkal (*Öt szép levél*, *Öt levél*) kapcsolatban említett feltételezést, hogy Pázmány és Alvinczi ifjú korukban valamilyen személyes kapcsolatban is állhattak.

Mint a többi esetben, e vitában is Pázmányé volt az utolsó szó.[446] Stratégiája teljes tudatosságot mutat, művében leszögezi, hogy vitapartnerei írásait soha nem fogja válasz nélkül hagyni.[447] Balásfi záró levelében megerősíti ezt, mondván, hogy Pázmány eddig is „sokakat leűltetett", megemlíti Magyari, Gyarmathi és Esterházy Tamás esetét, s utal a zsolnai zsinatra.[448]

5.14. A *Csepregi mesterség* (1614) és a *Kalauz*

Bár a *Kalauz* egyik kiadására sem érkezett a hazai protestánsoktól a műhöz hasonló terjedelmű, mindenre kiterjedő, átfogó válasz, „összességében felépítettek a protestánsak [!] egy olyan kommunikációs teret, egy olyan nyilvánosságot, amely megfelelően kiegyensúlyozta a Kalauz hatását."[449] A *Csepregi mesterség*[450] előzményéül szolgált,

[444] „Gondolom azt-is, hogy vagy késén kezdtél az deáksághoz, vagy sok üdőt veszettél-el az alsó iskolákban, s a mikor osztánn a felsőkre bár ugyan Német-országban mentél-is, talám akkor immár nagy Domine vóltál, s a kit a Peti meg nem tanúlhatott, Péter sem tanúlhatta azt meg, mikor a friss és az ifiú elme megtompúlt s megostobásodott." PPÖM V, 106. Alvinczi az 1600 körüli években tanult Wittenbergben majd Heidelbergben. Lásd: HELTAI 1989, 23–235; SZABÓ A. 2017, 87–88.

[445] PPÖM V, 58–59. Hogy Alvinczi Bocskai testamentumosa volt, arról *Az calvinista prédikátorok tüköre* című művében tett említést Pázmány. Ugyanitt Alvinczival való „régi ismeretségét" is megemlíti, ami vonatkozhat az *Öt szép levél* óta meglevő irodalmi kapcsolatra is, de akár korábbi életrajzi kapcsolatra is utalhat; PPÖM V, 32.

[446] HELTAI 2008, 114.

[447] PPÖM V, 56.

[448] „Nem kártya az szent írás, nem, jácczó-társaid a szentek, a lelki dolgok között ne makktrónfoskoggyál; sőtt jobb tenéked, jobb Alvinczi, magadban bétérned, rövid lepled küvüll lábod nem nyújtanod, kutarczot mondanod vagy hogy falt vakarnod, hogy-sem újjot vonnod, avvagy Pázmány ellen fejedet falban verned. Tudod, hogy ez immár sokakat leűltetett: mert nem fövenyen, sem nem jégen tanulta az építést mint te, hanem az szent írásnak helyéből kimozdíthatatlan kőszikláján. […] Gyarmati Miklós mellett senki pennát nem foga, Magyari István mingyárt halgata, Eszterhas Tamás meg sem mére mocczanni ellene, az solnai gyülekezet nem hánkódék többet írásával Forghács Ferencz esztergomi érsek és cardinal ellen." PPÖM V, 106.

[449] HELTAI 2008, 116.

hogy Zvonarics Imrének, Nádasdy Pál csepregi lelkipásztorának fordításában 1614-ben megjelent Matthias Hafenreffer tübingai professzor 1601-ben Jénában első kiadásban publikált teológiai műve.[451] Ehhez Nagy Benedek kőszegi iskolamester írt *Praefatió*t, melyben az akkor frissen megjelent *Kalauz*t támadta.[452] Nem véletlen, hogy a lutheránus szerzők támadták a *Kalauz*t, hiszen abban Pázmány elmarasztalólag nyilatkozott Hafenreffer művéről a III. könyv XI. részében: „Egy Matthias Hafenreffer tübingai doctor *1603*. esztendőben nagy rosz otromba könyvet íra *De Locis Theologicis*. És jóllehet azt taníttya egy-felől, hogy az ember lelke halhatatlan; de más-felől néki kerűl és azt vítattya, hogy az ember lelke férfiu magból és anyától nemzetik".[453] Innen már csak egy lépésre van a Luther ördögi származásáról szóló gondolatmenet, amiről alább szó lesz.

Az evangélikus irat ajánlását maga Zvonarics írta Nádasdyhoz, ami Pázmány figyelmét különösen fölkeltette. A *Csepregi mesterség*ben ugyanaz az eljárása mint az 1603. évi, Magyari Istvánhoz szóló *Felelet* esetében: Magyari is ura, Nádasdy Ferenc támogatásával adta ki művét, hozzá szól ajánlása is, s ugyancsak hozzá írta Pázmány a *Felelet* dedikációját, sőt még egy latin nyelvű *Peroratió*t is. A *Felelet* paratextusaiból nyilvánvaló, hogy – leegyszerűsítve a kérdést – Nádasdy Ferencet Pázmány meg akarja győzni, át akarja állítani a katolikus oldalra, miután a maga részéről bebizonyította a katolikus fél igazát. Ugyanígy jár el a „fekete bég" fiával, Nádasdy Pállal is. Pázmány talán ráérzett a család visszatérési hajlamára, ugyanis később Pál fia, Ferenc országbíró 1643-ban katolikus vallásra tért.[454] Az, hogy Pázmány e műve Szyl Miklós álnéven jelent meg, a célzatos tendenciát nem gyengítette. Pázmány jól tudhatta, hogy hamaro-

---

[450] *Csepregi mesterség, az az Hafenreffernek magyarrá fordítot könyue eleiben függesztet leueleknek czegéres czigánysági és orczaszégyenyítö hazugsági, mellyet az igazságnak otalmára írt Szyl Miklos*. Becsben 1614. RMNy 1983, 1061. Kiadása: PPÖM V, 5–24.

[451] *Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi.*

[452] ZVONARICS Imre, *Az szent irasbeli hitvnk againak bizonyos moddal es rendel harom konyvekre valo osztasa, mellyek az szent irasbeli dolgoknak summaiat […] röuideden be foglallyak […] es az mi idönkbeli kiual keppen valo ellenkezö tudomanyokat is hyüsegessen magyarazzak. Irattattak es magyar nyelvre fordettattak Zvonarits Imre chepregi fö fö templomi praedicator altal az tubingai Hafenreffer Matheas irasabol*. Keresztvrat MDCXIV. RMNy 1983, 1072. A mű három része: *Az Istenről*, *Az angyalokról* és az igen terjedelmes *Az emberről* szóló rész.

[453] PPÖM III, 427. Ez a mondat a *Kalauz* mindhárom kiadásában megvan: PÁZMÁNY 1613, 274, PÁZMÁNY 1623, 311. PÁZMÁNY 1637/2000, 306. (Nyelvtörténeti adalék: az első két kiadásban „anyától nemzettetik", a harmadik kiadásban: „anyától nemzetik.")

[454] A fentiek alapján tehát a Nádasdyakkal való „kapcsolatteremtés", ahogy Heltai János írja (HELTAI 2008, 117.) még egy generációval korábbra is visszavezethető. – „A nagy horderejű döntést nyilvánosan Csepregen, az evangélikus zsinaton jelentette be Nádasdy 1643. november 25-én, akinek nem lehetett könnyű lelkészeinek, tanítóinak, familiárisainak szemébe nézve elmondani a változást." VISKOLCZ 2013, 45. – Esterházy Miklós szerepéről Nádasdy áttérésében: BITSKEY 1996c. – Lásd még VISKOLCZ 2013, 45–46. és VISKOLCZ.

san kiderül, ki áll a név mögött. Pázmány álnévhasználatának kérdése, az, hogy miért nem saját neve alatt jelentette meg egyes műveit, régóta téma a szakirodalomban, de a kérdés megválaszolása még nem tekinthető lezártnak.[455]

A *Csepregi mesterség* valójában nem kifejtett és kimunkált válasz az evangélikus műre, nem is akar az lenni, nem Hafenrefferrel akar vitázni, bár néhány alapkérdésre kitér Pázmány ebben a rövid terjedelmű vitairatában.[456] Pázmány számára ez esetben sokkal fontosabb a teológiai kérdések alapos kifejtésénél, hogy a lefordított mű paratextusaiban megfogalmazott, *Kalauz* elleni támadást visszaverje. Szövegein meglátszik a retorikailag jól kimunkált irónia, sőt szarkazmus megjelenése. Ez a jelenség már az ajánlásban feltűnik, amikor „az új predikátorok cselefendi habahurájá"-ról ír.[457] Ezt követően így kezdi a *Sommá*t: „E napokban egy csepregi predikátor valami csuda nevű Hat fél-réf ember írását magyarrá fordította."[458] A vitatott művet „taknyos tajték"-nak nevezi, szerzőjét így aposztrofálja: „Tök az agyad", hasonlónak tartja azokhoz, akik „midőn az eggyűgyű kösség-előt kérődnek és valami torkokra jő, bátran kiböffentik", a *Kalauz*ról pedig mint másvalaki (tehát nem Szyl Miklós) művéről beszél.[459]

Pázmány (Szyl Miklósként) tudatosan fókuszált a *Kalauz*ra a Hafenrefferfordítás helyett, meg is jegyezte műve *Sommájá*ban, hogy „Igyekezem pedig azon, hogy írásomat ne terjeszszem: sőt mentül rövidebben lehet, sommában foglallyam. Az kik bővebben akarnak értekezni, a Kalaúzra igazítom."[460] Talán itt kamatoztatja először, teljes egyérteműséggel az 1613-ban megjelent *Kalauz* hatalmas szellemi tőkéjét, azt, hogy abban már minden egyes kérdést alaposan megtárgyalt, ezért csak utalnia kell az ottani bővebb kifejtésekre. A margón jelzi is az utalásokat az 1613-as kiadásra. (A Pázmány-összkiadás használatát könnyíti, hogy az új kiadásban aktualitásukat vesztett, az 1613-as editióra utaló eredeti fólió-hivatkozásokat rendre átalakították a sorozat harmadik és negyedik kötetében megjelent lapszámokra.) Összességében több mint húsz margóra kiírt hivatkozása van Pázmánynak a *Csepregi mesterség*ben a *Kalauz*ra, a *Kalauz* egyik függelékeként megjelent *Logi alogi*ra pedig további három. Írását jellemzi egyfajta indulat és bizonyos lenézés hitbéli ellenfeleivel szemben, ami-

[455] Fraknói Vilmos felvetése: „talán azt akarta elhitetni, hogy nem áll elszigetelten a harctéren, és hatalmas szövetségesek vannak oldala mellett. Vagy elüljárói vélték ily módon elhárithatni rendjökről a gyülöletet, melyet heves támadásaival felidézett." Idézi: PPÖM V, 4. – A kérdés sokoldalú megközelítése: THIMÁR 1999.

[456] PPÖM V, 5–24. A vitairat alapos feldolgozása: AJKAY Alinka, *„Morgók nyelveskedése" – Pázmány és a nyugat-dunántúli evangélikusok;* elhangzott *A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)*, (Kolozsvár, 2018. május 3–5.) című konferencián. (Megjelenés alatt.)

[457] PPÖM V, 5.

[458] PPÖM V, 7.

[459] PPÖM V, 7, 23, 24.

[460] PPÖM V, 8.

kor nagyobb terjedelmű kifejtések helyett a korábbi műhöz utalja őket. Ilyen módon nem is mély teológiai értekezés a *Csepregi mesterség*, inkább publicisztikai alkotás, ami összefüggésben van azzal, hogy válasza gyorsan követte a lutheránus könyv megjelenését.

A hivatkozások legnagyobb része tehát a *Kalauz*ra vonatkozik, ezen kívül csupán néhány bibliai és az egyházatyákra való hivatkozás található a műben. Ez is a publicisztikai jellegét erősíti a *Csepregi mesterség*nek, továbbá az erőteljes szofisztika és látszólag fölösleges dolgokon való vitatkozás, még inkább zsörtölődés, pl. hogy helyes-e a *Kalauz*nak valamely citátumjelölésében a fóliószámra való utalás. Jellemző az is, hogyan kerül elő Luther ördögtől származásának kérdése. A *Csepregi mesterség*ben ez nem autoritásokkal alaposan megtámogatott felvetés, hanem egyszerűen a szavakon lovaglás. Mintha Pázmány visszavonná a *Kalauz*ban szuggerált állítást: „De hogy ne láttassék tellyességgel csak habozni, egy helyt nevez, melyből kitetczik, hogy az hová igazít az Kalaúz, ot nem találtatik, a mit említ.[461] *Azt mondgya az Kalaúz, hogy ördög bagzott lidércz módgyára Luther annyával, és annak csinálmánya. Sz. Ágostonra fogja, mintha azt vallotta vólna, hogy meglehet az ördögtűl az emberi természetnek alkotása, lib. 5. de Civit. Dei, cap. 23.* És it erőssen pöki markát, hogy ezt Sz. Ágoston nem írja. Nyalka sóczé, látczik, hogy tenállad-is kevesen laknak az felső várban. Nem igazán fogod az Kalaúzra, hogy Luthert ördög csinálmányának mondotta vólna. Nyisd-fel szemedet s olvasd meg az Kalaúzt, és meglátod, hogy magától semmit errűl nem mond, hanem csak azt írja, hogy ezt *olvassa Luther felől*: fel-is jegyzi, minémű túdós fő emberek írásában olvassa. Sokkal külömb pedig mi-nállunk, mikor valaki azt mongya, hogy ő ezt olvasta: és mikor azt maga-is valónak mondgya. Az ki eszén jár, csak anynyiban szól a dolghoz, a menyiben túdós. Azért az ki az Kalaúzt írta, bizonyos lévén, hogy sokan Luther életébennis írással hírdették, hogy ördögi munkával fajzatott Luther Márton: csak azt mondotta, hogy ő ezt olvasta. Errűl való ítéletet az értelmes olvasókra hatta."[462]

Már a Pázmány-korabeli hitvitákkal kapcsolatban fölmerült, hogy többnyire miért oly terjedelmesek. Új teológiai érv ugyanis már egyre kevésbé akad, ezeket sokszor fölösleges filologizálás és személyeskedés helyettesíti. Ezzel párhuzamosan a művek mérete válik jelentőssé: külső látszatra jelentős tudományos alkotások,[463] s ez még inkább igaz a Pázmány utáni vitairodalomra.

A *Kalauz* első kiadásának megjelenése tehát fordulatot hozott Pázmány módszerében: már nem a *Kalauz* számára gyűjti az anyagot, már nem a nagy, átfogó írásra készül (ezt a szándékot legjobban a *Felelet* és még inkább a *Tíz bizonyság* mutatták), hanem a nagy művet ért támadásokra felel és kamatoztatja annak szellemi tőkéjét,

[461] Praefatione.
[462] PPÖM V, 18–19.
[463] THIMÁR 2013.

még olyan áron is, hogy tudományos válasz helyett a publicisztikához közelebb álló vitairatot ad ki keze alól a Szyl Miklósként megjelenített szerző.

5.15. A *Csepregi szégyenvallás* (1616) és a *Kalauz*

Utaltunk arra, hogy Pázmány ugyan nem indulatok nélkül írta meg – Szyl Miklós álnéven – a *Csepregi mesterség*et, ám „szakmai szempontból" nem vette komolyan a lutheránus művet, s szándékoltan szinte csak a paratextusokra válaszolt, a bonyolultabb kérdésekben a *Kalauz*ra „igazítva" az olvasót. Zvonarics Imre és Nagy Benedek azonban továbbment, egy terjedelmesebb könyvvel válaszoltak Pázmánynak,[464] aki ezt már nagyobb figyelemre méltatta, maga is tollat ragadott, így született meg a *Csepregi szégyenvallás* 1616-ban,[465] melynek terjedelme mintegy hatszorosa a *Csepregi mesterség*nek. Zvonaricsék külön is foglalkoztak Pázmány Nádasdy Pálhoz szóló dedikációjával, utaltak a korábbi, Magyari elleni *Felelet*ben megjelent, Nádasdy Ferencnek címzett paratextusokra is. A *Felelet*et itt a „syrenes szavú de áspis mérgű" Pázmány „leg-első éretlen munkájának" nevezték, a *Csepregi mesterség* „uj Protheus tündér orczát" fölvett szerzőjének Nádasdy Pálhoz szóló ajánlását pedig ismételt „megkísértés"-nek.[466] Ha innen tekintjük, egyértelműnek látszik Pázmány térítő szándéka a Nádasdyakkal kapcsolatban. Már könyvük címéből is nyilvánvaló, hogy az 1615-ben megjelent vitairat szerzői tudták, hogy a *Csepregi mesterség* Szyl Miklósa mögött Pázmány Péter rejtőzik valódi szerzőként. Úgy látszik, a *Csepregi szégyenvallás*ban Pázmány belemegy abba a kommunikációs játékba, hogy a megvédett mű szerzője más lenne, ám a védelem felvállalása, stílusa, más műveivel azonos szöveghelyek feltűnése, a vitakérdésekkel kapcsolatos szakértelme, tényelegesen saját szövegeinek részletekbe menő, alapos ismerete, a fikcionált másik szerző „hallgatása" egyértelművé teszi Pázmány szerzőségét.

Nagy Benedek és Zvonarics Imre művének igen terjedelmes, érdemi második részében hat fejezet szerepel, s ehhez hasonlóan Pázmány írása is hat megszámozott

---

[464] ZVONARICS Imre, NAGY Benedek, *Pazman Peter pironsagi, az az azokra az szitkos karomlasokra es orczatlan pantolodasokra, mellyeket Szyl Miklos neue alatt Hafenreffer tudos doctornak könyue eleiben függesztett leuelek ellen all-orczassan ki-bocziatott vala, derek felelet*. Kereszturat, MDCXV. RMNy 1091.

[465] PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szegyenvallás, az az reovid felelet, melyben az csepregi hiusagoknak köszegi tóldalékit veröfényre hozza Pazmany Peter*. Pragaban MDCXVI. RMNy 1120. Kiadása: PPÖM V, 116–249.

[466] PPÖM V, 117–118. A Pázmány-sorozat e helyén megtalálható Nagy Benedek és Zvonarics Imre dedikációjának teljes szövege.

részből áll. Az ötödik rész kivételével a fejezetcímek összefoglalóak, ezért keveset árulnak el azok vegyes tartalmáról. Oka ennek az, hogy Pázmány az őt ért támadásokat sorra veszi, s egy-egy fejezetben részletesen válaszol rájuk, így az egyes részekben sok és sokféle kérdést tárgyal, részben tartalmi átfedésekkel. A hat rész tartalma vázlatosan így rekonstruálható:

Cím		**Téma**
I. rész	Az csepregi fondamentomokból igazán kifakad az luther vallásnak hamissága	– a halottakért való könyörgés – a szentek segítségül hívása – a római pápa fősége – a purgatórium – a böjt – Luther vallásának régisége[467] – a Credo hagyománya
II. rész	Hamis vádolással nem terheltem az Lutheristákat	– fajtalanság és házasság – a török elleni hadakozás tiltása
III. rész	Az írásokat meg nem hamisíttya az Kalaúz	– az ördög fajzása, Luther nemzése – a hibás citátumok, hivatkozások fölötti vita – a böjt – filológiai problémák (citátumok, pápák sorrendje stb.)
IV. rész	Veszedelmes tanítások nincsenek az Kalaúzban	– Krisztus személyéről
V. rész	Az mi lelkünknek eredetirűl	– A lélek teremtéséről, mibenlétéről, halhatatlanságáról
VI. rész	Az Morgóknak hivolkodó pántolódásirúl	– Bornemisza Péterről, Beythe Istvánról, Magyari Istvánról, Monoszlóy Andrásról, Telegdi Miklósról, további filológiai adatokról – „Igaz-é, hogy Pázmány Péter nem pápista?”

[467] A bővebb kifejtés érdekében itt ismét a *Kalauz*hoz utalja az olvasót: „Nincs it helye, hogy ezeket bő beszéddel erőssícsem, hanem a ki akarja, tanuságot vehet ezekrűl az Kalaúzból.” PPÖM V, 150.

A fentiekből látható, hogy az ötödik részben csak egyetlen kérdést tárgyal Pázmány, ami a Nagy Benedek által írt második rész negyedik fejezetének felel meg. Ezzel a kiemeléssel Pázmány hangsúlyt ad a kérdésnek, ami már a Hafenrefferfordításban is jelentős terjedelemben szerepelt.

A *Csepregi szégyenvallás* Pázmánynak azon vitairatai közé tartozik, melyekben szoros szövegkövetéssel, kiélezett logikával pontról-pontra meg kíván felelni ellenfelei állításainak. Újabb érveket általában nem hoz, hanem igen sűrűn a *Kalauz*hoz utalja az olvasót, hiszen ott az argumentációját alátámasztó, erősítő idézetek és utalások összessége szerepelt már. (A margón megjelenő számos *Kalauz*-fólióra való utalást a PPÖM sajtó alá rendezője átírta az összkiadás lapszámaira a könnyebb követhetőség érdekében.) Mivel e módszerével kapcsolatban Pázmányt vád is érte, ezért megmagyarázta eljárását: „nem igazán írják a Morgók, hogy a Kalaúzra, mint egy bibliára úgy igazítom az keresztyéneket. Mert az kik az régi sz. atyáknak tulajdon szavait akarják olvasni, vagy némely bizonyságoknak mélyebb magyarázattyát bőségesben kívánnyák érteni, azokat a Kalaúzra igazítom, hogy az feljegyzett helyen bővebb tanúságot keressenek. Én pedig ezzel írásomat rövidítem és akárhová mit nem elegyítek."[468] Ehhez képest számos kérdés megválaszolását itt is megteszi a *Kalauz* hivatkozásai alapján, de a részletesebb kifejtés általában mégis az 1613-as összefoglalásra marad. Amivel bővül itt a szöveg, az a vita, a logikai meggyőzés szándéka, továbbá egyes szöveghelyek, locusjelölések pontosítása. Ezért itt már kevesebb autoritás szerepel. Pl. az ördög fajzásának, Luther származásának kérdésében már nem idézi újra a citált szerzőket, csupán utal arra Pázmány, hogy tizenegy szerzőre, „fő tudós emberek"-re hivatkozott már a *Kalauz*ban ezzel kapcsolatban, s ő maga az állásfoglalást az olvasóra bízta, mondván, hogy „Nem-is alítottam szükségesnek az én sententiámat ez dologban, hanem az olvasónak itíletire hattam".[469] Hasonlóan érvel ebben a kérdésben, ahogy már a *Csepregi mesterség*ben is láthattuk. Sok helyen árnyaltan fogalmaz, pl. a pápa tévedhetetlenségének kérdésében is, így próbál meggyőzőbb lenni:[470] „Hamisság az-is, hogy az mi hitünk szerént az pápa eltévelyedhetetlen. Mert noha az pápa eggyüt az közönséges gyölekezettel nem tévelyeghet; sőt az én itíletem-szerént (noha egyebek külömben vélekednek)[471] magán sem tévelyeghet oly módon, hogy az ő tévelygésére kötelezze az híveket: mindazon-által a mi illeti az maga személyét, megeshetik és hitibennis eltántorodhatik."[472] A csepregiek több helyen is belekötöttek Pázmány némely hivatkozásának pontatlan voltába, s az ezek elleni védekezés, pl. más kiadás, más beosztású szöveg használata, egyszerű sajtóhiba tisztázása fontos és jel-

[468] PPÖM V, 128.
[469] *Uo*., 175.
[470] *Uo*., 146.
[471] Vide Kalaúz II. f. 136.
[472] Kalaúz II. f. 335.

lemző részei ennek a vitának.[473] Pázmány a legaprólékosabb módon, igazi filológusi erények birtokában igyekszik tisztázni minden jegyzetelési tévedést, s összegzően így fogalmaz: „ily nagy igyekezettel csak egy példát sem találtok az Kalaúzban az régiek írásainak megvesztegetésére. Hiszem Istent, hogy ez-után sem találtok. Mert jóllehet magam-is níhúlt vettem eszemben és fel is jegyzettem, hogy az nyomtatás közben esett változtatás a számokban, mivelhogy semmi szorgalmatossággal ezt tellyességgel el nem távoztathattam: de valamint élek, úgy tudom, hogy az mit elő-hoztam, magam olvastam."[474] Úgy látszik, a két lutheránus szerző Pázmányt a saját, a filológiában verhetetlennek látszó területén igyekeznek sarokba szorítani, s ennek érdekében más munkáit is alaposan tanulmányozták. Pázmány egy helyen az ellen a vád ellen védekezik, hogy az *Imádságos könyv*e első kiadása átdolgozásakor (Graz, 1606) a második kiadásból (Pozsony, 1610) – többek között – kihagyott három szót.[475] Ugyanígy szóba hozzák ellenfelei a Magyari elleni vitairat utalásainak vélt pontatlanságait is.[476] Pázmány viszont több helyen a Calepinus-szótár használatának hiányát, a latin kifejezések helytelen értelmezését veti vitapartnerei szemére.[477]

Pázmány hangvétele ebben a műben komolyabb, mint a *Csepregi mesterség*ben. Az ironikus-gúnyoldódó hang inkább csak az *Elöl-járó level*ben jelenik meg.[478] E művében kifejezetten a *Kalauz*t védi Pázmány, legtöbb margináliája is egy kommunikációs háromszögben zajlik: saját műve, a *Kalauz* valamint a Zvonarics és Nagy Benedek által szerzett vitairat, sőt inkább annak szerzői, akiket következetesen „Morgók"

---

[473] Pl. PPÖM V, 174–179.

[474] *Uo.*, 179.

[475] „Végezetre gyermeki balgatagság az-is, hogy én az magam írásit-is megmarczongom. Mert az imádságos könyüben, mellyet Geréczben nyomtattam, azt írom, hogy Luther és Calvinus gyűlölik az Szent Háromságnak még csak nevét-is: azon könyvet Posonban nyomtatván, csak azt írom, hogy gyűlölik az Szent Háromságnak nevét, és kihattam amaz szókat MÉG, CSAK, IS. Hiszem igyefogyott embereknek kel azoknak lenni, kik ily aprólékon akadoznak és ezt oly derék dolognak vélik, mint ha ezért az tavalyi Pázmány nem vólna ez idei Pázmány." PPÖM V, 182. Az *Imádságos könyv* kritikai kiadásának szövegkritikai jegyzeteiből látszik, hogy Zvonaricsék pontos megfigyelést tettek. Az *Imádságos könyv* későbbi kiadásai (1625, 1631) a második kiadás szövegmódosítását követték (PÁZMÁNY 1631/2013, 231). Más kérdés, hogy a három szónak az elhagyása tartalmilag valóban nem jelent eltérést, esetleg Pázmány korábbi (az 1606-os kiadásban levő) állításának élét tompítja az átdolgozott változat.

[476] PPÖM V, 184.

[477] *Uo.*, 137, 138, 152. Más vitairataiban is szemére vetette ellenfeleinek, hogy „új Calepinust szereznek", de a *Kalauz*ban mindössze egyetlen ilyen méltatlankodó, helyesbítő Calepinus-hivatkozás van, az sem személyre szóló utalással, csak általában az „ellenkezők" említésével: PPÖM IV, 521.

[478] A *Csepregi szégyenvallás*ban ritkák az ilyen kitételek: „csak merő balgatagság, szelesség, tudatlanság, hamissan költött enyelgés, csélcsapás, trágárság, valamit az Morgók ellenem böfögtek." PPÖM V, 157.

néven említ. Más, korábbi műveit csak korlátozottan vonja be érvelésébe, így több utalás található még a *Csepregi mesterség*re és a *Logi alogi*ra,[479] egy az *Öt levél*re.[480] A Magyari-elleni *Felelet* csupán a neki felrótt adatbeli tévedések miatt kerül elő a szövegben.

Pázmány Forgách érsek halála (1615. október 16.) után 1615 december elejétől Prágában tartózkodott, s az 1616. év legnagyobb részét ott töltötte, e könyve is Prágában jelent meg. Mozgalmas időszak volt ez számára, ismertek érsekké való neveztetésének bonyodalmai.[481] E műve utolsó soraiban mégis viszontválaszra hívta fel vitapartnereit: „Akarnám-is, ha az Morgók, elhagyván morgásokat, megfelelnének ez rövid írásra. Örömest látnám, mint takargathatnák ennyi sok száz gazságokat, hamisságokat.”[482]

Ami a *Csepregi szégyenvallás*nak a *Kalauz*-kiadásokban való utóéletét illeti, a műben röviden tárgyalt és vitatott kérdések természetesen előkerülnek a *Kalauz* több pontján, viszont magára a műre mindössze két helyen hivatkozik Pázmány, a *Csepregi mesterség*re; Zvonaricsra és Nagy Benedekre név szerint egyszer sem. A *Csepregi szégyenvallás* mindkét hivatkozása a *Credó*val kapcsolatos fejtegetésekben található. Az egyik hivatkozás csak az utolsó, 1637. évi *Kalauz*-kiadásban szerepel, egy ide újonnan betoldott fejezetben, az V. könyv 9. részének zárásaként.[483] A másik hivatkozás megvan az 1623-as kiadásban is. Az itt alkalmazott „paraszt példa” viszont már a *Csepregi mesterség*ben is megtalálható. Mivel pedig a *Kalauz* V. könyve tartalmazza *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istené*ről írt 1609-es művet, azaz annak újraírását, ezért nem meglepő, hogy a példázat már itt is szerepel, annak első előfordulásaként.

A szövegalakítás szempontjából nem érdektelen ennek a többszörösen átalakított részletnek a felidézése.

Az nagy Calvinus (1609) PPÖM II, 728.	***Kalauz*** (1613) PÁZMÁNY 1613, 396.	***Csepregi mesterség*** (1614) PPÖM V, 22.	***Csepregi szégyenvallás*** (1616) PÖM V, 187–188.	***Kalauz*** (1623) PÁZMÁNY 1623, 492.	***Kalauz*** (1637) PPÖM III, 670.
Miképpen (hogy paraszt példával éllyek) ha azon egy ember jó	ugy vagyon, hogy, sem az Isteni természetnek tulaj-	mondhattyuk az egy személyrűl, hogy ez az ember	Tehát az egy személyben igazán mondatnak	Ugy vagyon, hogy sem az Isteni természetnek tulaj-	Úgy vagyon, hogy sem az isteni természet tulajdonsági az

[479] *Uo.*, 138, 146 (kétszer), 150, 158, 159, 162 (kétszer), 169, 170, 185 (kétszer), 225, 238 (négyszer).
[480] *Uo.*, 238.
[481] TUSOR 2016, 394–399. (A kronológiai rész 1616-ról szóló lapjai.)
[482] PPÖM V, 247.
[483] PPÖM III, 705. („4. A romai Ecclesia semmiben a Credót nem bontogattya”, ez a rövid fejezet tehát nem szerepel az 1623-as kiadás 520. lapján a 9. rész végén.)

Az nagy Calvinus (1609) PPÖM II, 728.	***Kalauz*** (1613) PÁZMÁNY 1613, 396.	***Csepregi mesterség*** (1614) PPÖM V, 22.	***Csepregi szégyenvallás*** (1616) PÖM V, 187–188.	***Kalauz*** (1623) PÁZMÁNY 1623, 492.	***Kalauz*** (1637) PPÖM III, 670.
szabó, jó doctor és jó énekes vólna, noha azt nem mondhatnók, hogy az szabó mesterség énekesség légyen, de azért azon egy személyrűl tulajdon és igaz értelembe mondhatnók, hogy ez az szabó jó énekes és jó doctor. Ha pedig *synechdoche* esnék beszédünkbe, mikor azt mondgyuk, hogy az Istennek fia született szűz Máriától: ennek az mondásnak oly értelme vólna, hogy az emberi	donsági, az Emberi természetnek; sem az Emberi természeté, az Isteni természetnek nem tulajdonittatnak: De azért, azon-egy Személyrül mondatnak mind a' két természetnek tulajdonsági. Miképpen (hogy paraszt példával éllyek), ha azon egy személy, jó szabó, jó orvos, jó énekes vólna; noha azt nem	lsten, az mint szoktuk mondani azon egy emberről, a kiben sok mesterségek vannak, hogy ez az orvos jó szabó: ez az csiszár jó bodnár; mely tudomány nem hasonlíttya Christus Urunkat az szabókhoz vagy bodnárokhoz, hanem csak két rnondást hasonlít részszerént egymáshoz. Végezetre, bár ugyan hasonlította vólna-is	egymásrúl az két természetnek tulajdonsági. Efféle szóllásnak pedig valami hasonlatosságát akarván adni az Kalaúzban,[485] hoztam azt elő, hogy midőn azon egy ember különböző tudományokkal felékesíttetett, szoktuk mondani, hogy ez az orvos jó szabó, de nem mondhattyuk, hogy az orvosság szabóság: *quia nomina in concreto significant id, quod habet*	donsági az emberi természetnek, sem az emberi természete az Isteni természetnek nem tulajdonittatnak: de azért azon egy személyrül mondatnak mind a' két természetnek tulajdonsági.[487] Miképpen (hogy paraszt példával éllyek), ha azon egy személy; jo szabó, jo orvos, jo énekes; noha nem mondhattyuk azt, hogy a' szabó mesterség orvos doctorság; mindazáltal	emberi természetnek, sem az emberi természete az isteni természetnek nem tulajdonittatnak: de azért azon-egy személyrűl mondatnak mind a két természet tulajdonsági. [488] Miképpen (hogy paraszt példával éllyek), ha azon-egy személy jó szabó, jó orvos, jó énekes; noha nem mondhattyuk, hogy a szabó mesterség orvos doctorság: mindazáltal

[484] „Omnis similitudo claudicat."

[485] Itt a *Kalauz*ra hivatkozik az életműkiadás: PPÖM IV, 424, ami a *Kalauz* XI. könyvének III. része: „Miképpen azért, midőn azon emberben külömböző mesterségek vannak, igazán mondhatod, hogy ez az orvos jó szabó, ez a csiszár jó bodnár, *etc.;* de nem mondhatod, hogy az orvosság szabó mesterség: hasonló-képpen itt sem mondhatod, hogy az istenség meghólt, az emberség öröktűlfogva vólt; de igazán mondhatod, hogy ez az ember igaz Isten; öröktűlfogva-való, *etc.*"

[486] „D. Thom. 3. part. q. 16. art. 5. Valentia ibid."

[487] „Vide Csepregi Szégyenvallás, c. 4. § 1."

[488] „Vide Csepregi Szégyenvallás, c. 4. 1."

Az nagy Calvinus (1609) PPÖM II, 728.	***Kalauz*** (1613) PÁZMÁNY 1613, 396.	***Csepregi mesterség*** (1614) PPÖM V, 22.	***Csepregi szégyenvallás*** (1616) PÖM V, 187–188.	***Kalauz*** (1623) PÁZMÁNY 1623, 492.	***Kalauz*** (1637) PPÖM III, 670.
természet születtetett szűz Máriától, mely mondás jól nem eshetnék semmi formán; mert nem az emberi természet ő magán, hanem ez az ember az Christus születtetett, a ki igaz Isten, és annakokáért szűz Mária igazán mondatik Istennek annyának.	mondhattyuk, hogy a' szabó mesterség orvos doctorság légyen: mindazáltal igazán azt mondhattyuk, hogy ez a' szabó, jó énekes, jó Doctor, és ebben az mondásban, semmi *Synecdoche* nincsen.	az Kalaúz Urunkat szabóhoz vagy császárhoz, bolondúl hoznád-ki abbúl, hogy Urunk meggyaláztatik.[484]	*formam per tale nomen significatum, hoc est suppositum.*[486]	igazán mondhattyuk, hogy ez a' szabo, jo énekes, jo Doctor; és ebben a' mondásban semmi *Synecdoche* nincsen.	igazán mondhattyuk, hogy ez a szabó jó énekes, jó doctor; és ebben a mondásban semmi synecdoche nincsen.

5.16. A *Rövid felelet* (1620) és a *Kalauz*

Az e művel[489] kapcsolatos filológiai, könyvészeti problémák fokozatosan tisztázódtak. Pázmány e szerzői név és nyomtatási hely megjelölése nélkül kiadott munkája Bécsben (és nem Pozsonyban) jelent meg,[490] Pázmány szerzősége nyilvánvaló, elsősorban azáltal, hogy írását beillesztette a *Kalauz* 1623-as és 1637-es kiadásának függelékébe.

[489] *Reovid felelet ket calvinista keonyvecskere, mellyeknek eggyke okát adgya, miért nem felelnek az calvinista praedikatorok az Kalauzra, masika Itinerarium catholicumnak neveztetik*, [Bécs], MDCXX. RMNy, 1203. Kiadása: PPÖM V, 251–302.

[490] A betűtípusok használata alapján az RMNy nyomtatási helyként határozta meg a bécsi Gregor Gelbhaar-nyomdát (RMNy 1203). Hozzá kell tennünk, hogy Bethlen támadásai elől Pázmány 1619. szeptember 7-én Bécsbe menekült (ŐRY–SZABÓ 1983, I, 105) s még 1620-ban is csak innen keltezte leveleit (PPÖL II, 220–232).

Minthogy ezúttal két különálló vitairatra válaszolt Pázmány, válaszában is elkülönítette a két művet, indokolt, hogy ezekről külön-külön tegyünk említést.

Az első mű, amire Pázmány válaszolt, Milotai Nyilas István írása lehet, azonban ebből nem maradt fenn példány, s tartalma, szerzője is csak Pázmány válaszából ismerhető meg.[491] Pázmány a margókon mindjárt műve első lapjain kétszer is megemlítette Milotai Nyilas István nevét,[492] azonban a mű *Kalauz*-appendixként megjelent későbbi kiadásaiból már hiányoznak ezek az utalások.[493] Az a tény, hogy Pázmány 1623-ban és 1637-ben már nem említette meg a szerző nevét, két dolgot jelenthet: vagy nem tartotta fontosnak, vagy bizonytalan volt a szerzőség kérdésében, abban, hogy a cáfolt művet Milotai írta volna. Mindenesetre van egy hagyomány (Zilahi János zsibói lelkipásztortól ered, 1672-ből), ami ennek az 1618-as műnek egy szövegrészét Alvinczi Péternek tulajdonítja: „Csak ez volt penig Alvinczi Pétertöl az motskolás, hogy kis munkácskájában mellyet *Pázmány* Uram ellen irt volna azt irta volt: *Soha ollyan könyvet nem láttam kinek az* margo*ján annyi sok* vide infra*t*, vide supra*t irtanak volna mint a Calauzban. Ezt igy* Concluda*lta vala Alvinczi:* De talam dicsiretet akart volt vadászni, hogy tenyészésének szöri szalat medve modra ugy megnyalogathattya. Ismét (az mi illetlenb volt) Igen meg-tanulta tapogatni mind az *Infraj*át s' mind az *Supraj*át".[494] Nos, az eredetileg Milotainak tulajdonított mű tartalmazza a Zilahi János által felemlegetett részt, ahogyan Pázmány említi *Rövid feleleté*ben, mindig dőlt betűvel jelezve idézeteit az eredeti műből: „Második okát, mellyért nem méltó feleletre az Kalaúz, azt adgyák, mert *soha szem ollyan könyvet semmi-féle nyelven nem látott, kinek az margóján annyi vide supra, vide infra, lásd oda fellyeb, lásd oda aláb volna, mint az Kalaúzba. Ezer kétszáz hatvan háromszor igazít oda fellyeb* s *oda aláb, annyira megtanúlta tapogatni az felit és az allyát, Efféle vide supra-val* s *vide infra-val ki veszekednék*? Kérlek, valaki vagy, ály-meg it egy kevessé és vedd eszedbe az calvinista predikátorok tudatlan gondolatlanságát, fajtalanságát és esztelenségét. Tudatlan gondolatlanság az, hogy *soha szem nem látott oly könyvet, kinek az margóján annyiszor vólna írva supra et infra, mint az Kalaúzban*" […] Fajtalanság az, hogy ezekből az szókbol *supra, infra* nem tudom micsoda feli és allya tapogatasrúl gondolkodást vesznek az predikátorok. A ki miben túdós, abban gyanós; és az szűnek tellyes-voltabol szol az nyelv-is."[495] A részlet megtalálható a *Kalauz* második és harmadik kiadásában függelékként kiadott *Rövid felelet* szövegében is, azon-

[491] RMNy 1163. Újabban Heltai János foglalkozott vele részletesen: HELTAI 1993.
[492] PPÖM V, 255: „Stephanus Milotai"; PPÖM V, 259: „Milotai, szégyen ám ez az szakálnak."
[493] Ezeken a helyeken kellene szerepelniük: PÁZMÁNY 1623, 1041, 1043; PÁZMÁNY 1637/2000, 1049, 1051.
[494] GÁBOR 2007, 119 (az idézet kiemelései innen származnak), ahol Gábor Csilla megjegyzi: „A szöveg sajnos nem ad további információt az Alvinczitól vett hivatkozás lelőhelyére."
[495] PPÖM V, 259–260.

ban a protestáns vád e későbbi kiadásokban már nincs személyhez kötve.[496] Figyelemre méltó, hogy Pázmány ironikusan hozzáteszi a margón: „Fejedelem prédikátorához illendő glossa!”[497] amely kijelentés (hasonlóan Milotai nevéhez), elmarad az 1623-as és 37-es kiadásokból.

Ha Pázmánynak az eljárása, hogy Milotai nevét csak az első kiadásban említi, továbbá a Zilahi-féle adat nem is dönti el a szerzőség kérdését, mégis a fenti idézet igen jellemző a két műben mindvégig tapasztalható vitatkozási módszerre. A protestáns munka elsősorban *Kalauz* vitázó módszerét kifogásolta, s – ahogy Pázmány válaszából látszik – apróságokon akadt fenn. A *Rövid felelet* idézett részletére úgy felel meg Pázmány, hogy Szenci Molnár oppenheimi bibliakiadásában is fölleli a *super* és *infra* konkordancia-jelzéseket, s összeszámolja, hogy „Moyses könyveinek karéján” 332 ilyen hivatkozást van.[498] Más alkalommal az a vita tárgya, hogy Thomas Martonus nevét Pázmány szerint helyesen „o”-val, Mortonus-nak kell írni.[499] Pázmány szerint pontatlanul idéznek a *Kalauz*ból,[500] így sok helyen egy-egy szótévesztés a vita okozója.[501] Sorolhatnánk tovább a részletkérdésekbe menő vitapontokat, a Milotai elleni választételben azonban két helyen is már az Alvinczi-féle *Magyarország panasz*ából ismert hangütést idéz Pázmány: „Az Jesuitákrúl pedig azt feszegetik, hogy azok *nem szeretik az békeséget; nem igaz haza fiai; nem* böcsűllik *az urakat, nem igaz atyafi* szeretők, *megbeszélhetetlen lelki ellenkezésben vannak az Calvinistákhoz; azoknak az föld* szinerűl *való eltörléseknél egyeb hátra nincsen az Jesuiták értelme szerént.*[502]

A *Rövid felelet* második nagyobb egységében az 1616-ban megjelent *Itinerarium catholicum*ra[503] válaszol Pázmány. Néhány éve tisztázta Heltai János, hogy az *Itinerarium* szerzője nem Alvinczi Péter, hanem Szegedi Dániel.[504] Az írásban tárgyalt

---

[496] Lásd PÁZMÁNY 1623, 1043; PÁZMÁNY 1637/2000, 1050–1051; továbbá VÁSÁRHELYI 2001, 300 és VÁSÁRHELYI 2006, 148.

[497] PPÖM V, 260.

[498] *Uo*., 259.

[499] *Uo*., 259.

[500] *Uo*., 264.

[501] Pázmány vitairata saját magáról egyes szám harmadik személyben beszél: „Nem igaz az-is, hogy egy-általlyába disznó alomba mondaná, hogy predikálnak. Hanem azt mongya, hogy *csak nem disznó alomban.* Nem az Kalaúz szavai azért azok, mellyekben ennyi változás vagyon.” PPÖM V, 268.

[502] PPÖM V, 271, hasonlóan: 274.

[503] RMNy 1104.

[504] HELTAI 2001. Pázmány a *Rövid felelet*ben ugyan megemlíti Alvinczit, de nem úgy, mint az *Itinerarium* szerzőjét, hanem mint a hozzá írt levelek egykori címzettjét. Ahogy az *Itinerarium* szerzőjéről írja Pázmány: „ugyan kitetczik hogy ő majom, ugy ez-is az Alvinczihez írt levelek formáját akarván követni, majmoskodását czégérezi.” PPÖM V, 276. A szerzőség megállapításához az vezette el Heltai Jánost, hogy a marosvásárhelyi Teleki Téka *Itinerarium*-példányában rátalált egy 17. század második feléből származó bejegyzésre,

legfontosabb vitakérdés a protestáns vallás régiségének bizonyítása/cáfolata. Mivel ez a kérdés már a Magyari István elleni *Felelet*ben is fölmerült, úgy látszik, mintha az *Itinerarium* szerzője Magyarit venné védelmébe. Ez azonban csak ürügy a sokszor előtérbe helyezett katolikus-protestáns vitatétel megtárgyalására.[505] Pázmány válasza elején hosszan értekezik arról, hogy vajon lutheránus vagy kálvinista-e az *Itinerarium* szerzője. Itt emlékeztetünk arra, hogy Szegedi Dániel Wittenbergben és Heidelbergben is folytatott tanulmányokat.[506]

Mint említettük, a *Rövid felelet*et Pázmány még kétszer, 1623-ban és 1637-ben is megjelentette a *Kalauz* függelékeként, s mindkét redakciónál hajtott végre változtatásokat a szövegén. Várakozással tekintettünk az életműkiadásnak arra az eljárására, mely szerint „Jelen kiadásban az eredeti és teljes l620-diki kiadás szövegét követtük, melyhez jegyzetek alakjában hozzáadtuk a Kalaúz II. és III. kiadásának függelékéből a bővítéseket s a tartalmi vagy nyelvtörténeti szempontból figyelemre méltó eltéréseket."[507] Azt kellett azonban tapasztalnunk, hogy nem minden eltérés szerepel a lapalji jegyzetekben, így pl. Milotai Nyilas említésének elmaradását a későbbi kiadásokból sem rögzíti az életműsorozat.[508]

Pázmány a *Rövid felelet*tel igen erőteljes és konzekvens cáfolatot hozott létre, figyelmét nem kerülték el az apróságok sem. A *Kalauz*t, a reá készült protestáns válaszokat és Pázmány 1620-as viszontválaszát tekintve talán e művében a legerősebb a négy írást (*Kalauz*, Milotai és Szegedi irata, valamint a *Rövid felelet*) tartalmilag összetartó és egymásra vonatkoztató kohézió. Látszik ez olyan megfogalmazásokban, melyeket a *Kalauz*ból vagy máshonnan már jól ismerünk: a pók–méh hasonlat az írói alkotásmód sajátosságairól, a „nincs oly rosz könyv, melyben valami jó nem találtatnék" párhuzama,[509] stb., ezek itt ismét előkerülnek, s megint számos utalás található a *Kalauz*ra. De nemcsak fő művére, hanem további Pázmány-írásokra is: a Magyari elleni *Felelet*re, a *Logi alogi*ra, a *Peniculus papporum*ra, s egy helyen az *Öt levél*re.

---

amely Szegedi Dánielt jelölte meg szerzőként (HELTAI 2001, 238). Bod Péterre hivatkozva állítja Alvinczi szerzőségét az a kéziratos bejegyzés, ami a piliscsabai kari könyvtár 1623-as *Kalauz* példányának 1052. lapján olvasható: „Author Itinerarij fuit Petrus Alvinczi teste Petro Bod." E példány kéziratos bejegyzéseiről lásd a 4.7. fejezetet.

505 HELTAI 2005, 121.

506 HELTAI 2001, 238.

507 PPÖM V, 253.

508 Mindazonáltal nincs akkora különbség a *Rövid felelet* három kiadása között, hogy azokat új szövegeknek tekinthetnénk, mint az *Öt szép levél* és az *Öt levél* esetében. A kritikai kiadásban az 1637-es kiadás szövegét kell majd főszövegnek tekinteni, ehhez képest a két korábbi kiadás eltérései szövegkritikai jegyzetekben közölhetők lesznek.

509 PPÖM V, 258.

5.17. *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* (1626) és a *Kalauz*

1626-ban Bécsben jelent meg *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék*,[510] és ugyanebben az évben az első teljes katolikus bibliafordítás Káldi György kiadásában. Mindjárt felmerül a kérdés, hogy a Káldi-féle bibliafordítás megjelenése szolgált-e alapvető indítékul Pázmány e vitairata elkészítéséhez? A trentói zsinat a *Biblia* kiadására vonatkozóan is hozott határozatokat. Ezekben az „ősi Vulgata kiadást" engedélyezték, hangsúlyozva, hogy csakis az Egyház tiszte megítélni a szent iratok igazi értelmét. (Ezt Pázmány is sok helyen hangsúlyozta vitairataiban.) A *Vulgata* kiadásai csakis a főpásztor jóváhagyásával jelenhettek meg. A zsinat kanonizálta a *Biblia* könyveit, felsorolva azokat, s kiközösítést helyezett kilátásba az ezt el nem fogadók számára.[511] Az 1590–1592-ben Rómában megjelent *Vulgata* hosszú időre mintája lett a további *Vulgata*-kiadásoknak.[512] A *Biblia* népnyelvi fordításait csak igen korlátozott keretek között engedélyezte a zsinat. „Az *Ószövetség* könyveinek fordításait azonban csak a püspökök ítélete szerint tanult és jámbor férfiaknak lehet megengedni, de az ilyen fordításokat csak mint a *Vulgata* kiadás magyarázatait használják a Szentírás megértése végett, nem pedig mint egészséges [!] szöveget."[513] Az 1564. március 24-én kelt 3. szabály pedig az *Újszövetség* nemzeti nyelvű fordítását kifejezetten megtiltotta. Sőt, az ilyen fordítások olvasása is tilalom alá esett.[514] Az elkészült népnyelvi bibliafordításokat, fordításkísérleteket erőteljes kritika alá vetették.[515] Messzeható és fontos rendelkezések ezek, melyek teljes mértékben szemben álltak Luther elveivel és bibliafordító tevékenységével, sőt még az Erasmus-féle bibliakritikát is hallgatólagosan elítélik az „ősi" *Vulgáta* egyedül való elfogadhatóságának kodifikálásával. Innen is érthető, milyen jelentős és hatásában nagy teljesítmény volt a református Károlyi-*Biblia* megjelentetése (1590), s milyen problematikus az idézett ha-

[510] Teljes címe: *Az Sz. Irasrvl, es az Anyaszentegyházrul, két rövid könyvecskék, mellyeket írt Pazmany Peter, esztergami ersek*, RMNy, 1351. A mű újabb kiadása az életműsorozatban: PPÖM V, 343–469. Példányból nem ismert az az 1661–1662-ben *Két szárny* címen Bécsben megjelent kiadás, amely címe szerint a mű első könyvének VII. és VIII. részét tartalmazza, RMNy 2012, 2961. Lásd még: GARADNAI 2018, 88, 163.

[511] DENZINGER – HÜNERMANN 2004, 371–374. *Decretum de editione et usu sacrorum librorum*, 225–226. http://books.google.hu/books?id=OS08AQAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Denzinger+Enchiridion&source=bl&ots=ZbamMuZlfW&sig=IqMqzHRylRIN2899x8sUDtIr558&hl=hu&sa=X&ei=0Y9gUMP2LcjetAbrv4GQCQ&ved=0CFUQuwUwBw#v=onepage&q=Denzinger%20Enchiridion&f=false (2015.09.18) Lásd még: BITSKEY 2017.

[512] TRE 1977–2004, Bd. 6, 75.

[513] DENZINGER, HÜNERMANN, *i. m.*, 429.

[514] *Uo*., 429.

[515] VENARD, 305.

tározatok ellenében egyébként Pázmány által is animált és támogatott Káldi-*Biblia* kiadása 1626-ban. Káldi Györgynek Bethlen Gábor is juttatott egy összeget, ami lehetséges, hogy a kiadás elősegítésére szolgált.[516]

Az időbeli egybeesés (1626) ellenére sem állíthatjuk, hogy a Káldi-*Biblia* kiadása volt a legfontosabb oka *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* című könyv megjelenésének. Maga Pázmány szubjektív és vallomásszerű, „Az böcsülletes Bihar vármegyének" szóló ajánlásában szülőhelyének való hálaadással magyarázza műve kiadását.[517] Úgy gondoljuk azonban, hogy a valódi ok általánosabb: az 1626-ig zajló hitviták elvi tapasztalatainak leszűrése, továbbá egy nem sokkal korábbi esemény, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása, mely 1624-ben jelent meg. Ezekről az okokról szólunk részletesebben az alábbiakban.

Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl kiemelt jelentőségű Pázmány vitairói és teológusi életművében. „A XVII. század elejére ugyanis két sarkalatos pont körül sűrűsödtek össze a katolikusok és protestánsok közötti vitás kérdések a Szentírás tekintélye és értelmezésének keretei, illetve az egyház tekintélye és a Szentírás értelmezési folyamatában elfoglalt helye."[518] Pázmány három és fél évtizedes, kiterjedt vitairói működése során a kontroverz irodalom minden kérdését érintette, sőt számos vitapontra több alkalommal is visszatért, s azokat különböző argumentációs alapról, céllal és eltérő mélységben, mindig újra fogalmazott fejezetekben tárgyalta. A funkció elsődlegessége és meghatározó volta egész írói tevékenységére rányomta bélyegét. Láttuk, számos alkalommal, számos művében írt a bálványimádásról, a régi és az új hit viszonyáról, az egyháziak életviteléről, a cölibátusról, az ország romlása és a vallási kérdés összefüggéseiről, a szentek tiszteletéről, az oltáriszentségről és egyéb teológiai kérdésekről. Az argumentációs alap, az autoritásokra való hivatkozás mindig a funkció szerint változott és követte a műfajspecifikus sajátosságokat. Így például grazi teológiai előadásaiban a hivatkozások között a jezsuita szerzők nagyobb számban fordulnak elő,

[516] A kérdés bonyolultságát mutatja be Molnár Antal tanulmánya, az újabb nemzetközi szakirodalom eredményeire is támaszkodva: MOLNÁR 2002; HARGITTAY 2014.

[517] „Negyven egész esztendeje lészen, mikor az Ur Isten engemet honnyomból, az-az, őseimnek örökségéből, ismerőimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszóllíta és egyházi állapatra választa. Soha az-ólta, *Édes nevelő Hazám,* feledékenségben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam és kerestem abban módot, hogy velem-való dajkálkodásidat hálá-adó szolgálattal valami részből megköszönnyem, és benned-lakozó atyámfiainak csekély értékem-szerént kedveskedgyern. De mód nem adatván élő nyelvem tanításával hozzád-való kötelességemnek terjesztésébe, hogy tellyességgel háládatlanúl meg ne hallyak; vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, ismértetni akarom hálá-adó igyekezésemet: és, ha tehetségem megfelelhet kívánságomnak, azon lészek, hogy lelkednek szolgállyak és írásommal ösvényecskét irtogassak üdvösségedre.", PPÖM V, 349. A „vénség" emlegetéséhez: Pázmány a mű megjelentetésekor 56 esztendős volt.

[518] HELTAI 2001, 239–240.

a prédikációs könyvben ugyanők csak elvétve, *Imádságos könyv*ében Szent Ágoston szerepel a leggyakrabban az egyházatyák közül, korai vitairataiban a patrisztika jelenti a legszélesebb forrásbázist, ugyanitt gyakran tűnnek fel az ellenkező álláspontot képviselő protestáns szerzők művei, a *Biblia* pedig mint citációs és argumentatív bázis minden műfajban az első helyen áll. Az is látható, hogy Pázmánynak a Szentírásról és az Anyaszentegyházról vallott felfogása, a katolikus álláspont kifejtése a vitairatokban sokáig csupán *egy* a többi (vita)kérdés kifejtése között, 1626-ig nem játszik különleges szerepet. (A Bellarminót védő disputációs füzet, a *Diatriba theologica de visibili Christi in terris Ecclesia* 1605-ből csak egyháztant adott.) A *Kalauz*ban mint egységes teológiai rendszerben természetesen szerepelnek ezek a nagy témák is: a III. és a VII. könyvet a Szentírásról, a VIII. és IX. könyvet pedig az Anyaszentegyházról vallott katolikus felfogás kifejtésének szentelte,[519] a VI. könyv második része pedig a Szentíráson kívüli egyházi tradíciók fontosságáról és szerepéről szól.[520] A *Kalauz* 1623-as kiadására a szükségesnek gondolt helyeken hivatkozott is 1626-os írásában: „Néhult, bővebb tanúságnak okáért, az én Kalaúzomnak utólso nyomtatására igazítván a keresztyén olvasót."[521] Pázmány 1626-ban már önálló műben tárgyalja az „ikerkérdést",[522] s itt egyetértőleg idézhető az éles szemű Fraknói véleménye, mely szerint a Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló „fejtegetések mintegy kivonatát képezték a Kalauz megfelelő fejezeteinek, melyeket világosság és bizonyitó erő tekintetében talán fölülmulnak".[523] Figyelemre méltó ugyanakkor már a *Kalauz* első kiadásában, 1613-ban annak megfogalmazása, hogy minden vita alapja két kérdésre vezethető vissza: 1. egyedül a *Biblia* hit forrása?, 2. ki magyarázhatja híven a *Bibliá*t? Konklúziója szerint „minden Ellenkezésnek Gyökere a' Sz. Irásnak külömbözö magyarazásából árad."[524] Sőt, Pázmány már pályája elején, az 1606. évi *Imádságos könyv*vel egy kötetben kiadott *Rövid tanúság*ban a középpontba állította annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „Mibe legyen gyökere minden visszavonásnak"?[525] Pázmány számára tehát kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy minden egyéb kérdésről fölöslegessé válik a vita, ha a Szentírás és az Anyaszentegyház alapkérdésében egyeznek a vélemények. Mindezzel együtt is csak 1626-ban szentelt önálló művet a kérdésnek: követve

[519] PPÖM III, 443–531 és PPÖM IV, 71–308. E részletek helyének meghatározása: PPÖM V, 346., a 2. jegyzetben.

[520] „*Tartozvnk sok dolgokat hinni, es cselekedni, mellyekrül magán világos tanuság nincsen a' Sz. Irásban*": PÁZMÁNY 1623, 558–581.

[521] PPÖM V, 354.

[522] Ez Pázmány kifejezése, PPÖM V, 349.

[523] FRANKL 1869, 418.

[524] A vonatkozó teljes idézet a 110. jegyzettel jelölve már korábban szerepelt. Ugyanez a szöveg megvan a *Kalauz* mindhárom kiadásában: PÁZMÁNY 1613, 456–457; PÁZMÁNY 1623, 556–557; PÁZMÁNY, 1637/2000, 552.

[525] PÁZMÁNY 1606/1993, 234.

az „okos Erdős embert”: „ki, mikor egy állo-fát ki akar irtani mezejéből, nem kopácsol ág-bogain, hanem a’ gyökerét rombollya és azon egy munkával ágait-is le-dőjti”.[526] Az 1626-ban megjelent mű motivációjaként a didaktikus célzat mellett nem hanyagolható el az a tény, hogy éppen 1626-ban jelent meg Káldi György bibliafordítása is Pázmány erkölcsi és anyagi támogatásával, s így a *Biblia* szerepe, használata aktuális kérdés volt. Még fontosabbnak látszik azonban a két évvel korábban napvilágot látott Szenci-féle *Institutio*-fordítás.[527] Úgy látszik, a Szenci-fordítás nem volt a birtokában,[528] esetleg nem akart a magyar fordításra hivatkozni, mindenesetre az *Institutio*-hivatkozások mind latin nyelvű kiadásból valók. Okkal gondolhatunk arra, hogy a Szenci-fordítás hírére határozta el Pázmány, hogy az egyébként is fundamentális problémakört önálló műben világítsa meg, Kálvinnal szembeszállva. Innen érthető, hogy a műben legtöbbet hivatkozott szerző Kálvin, továbbá saját *Kalauz*a, ahol a részleteket korábban még alaposabban kidolgozta. A Pázmány szülőhelyének „az Böcsülletes Bihar vár-megyének”, „Szerelmes nevelőmnek”, „Édes nevelő Hazám”-nak szóló ajánlás ugyancsak megfogalmazza a már idézetteket: „minden visszavonás csak e kis könyvben foglalt iker kérdésen fordúl, mint valami sarkon, és azokban megegyesődvén, a több dolgok-is eligazodnak”.[529] Ezzel a művel jutott a vitaíró életművének gondolati csúcsára, e művével törekedett a problémák lényegének egyetlen, *önálló* írásban való kifejtésére, s ezért ezt a mintegy másfélszáz lapos iratot a kontroverz irodalom szempontjából Pázmány legfontosabb művének tarthatjuk. Szokás Pázmány egyes műveit különböző szempontok szerint aposztrofálni: elsőnek eltervezett magyar műve (a latin idézeteket is magyarul közlő vitairata), a *Kalauz*ban oly fontos szerepet játszó *Tíz nyilvánvaló bizonyság*, az első nyomtatott magyar nyelvű vitairata a *Felelet* Magyari ellen, legnagyobb hatású, mert legtöbbször megjelent műve *Imádságos könyv*e, a leginkább irodalmi igényű az *Öt szép levél*, a legtámadóbb hangú *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene*, a legnagyobb egységes gondolatépítmény a *Kalauz*, a *Prédikációk* jelentősége enciklopédikus voltában van, azonban teológiai és hitvédelmi szempontból *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék* a legfontosabb. Az irodalomtörténet és a Pázmány-kutatás adóssága, hogy meglehetősen elhanyagolták, Fraknói és Sík Sándor is csak néhány sorban emlékezik meg a műről, igaz, Sík az „egyik legérdekesebb” Pázmány-műnek tartja.[530]

---

[526] *Kalauz*: PÁZMÁNY 1637/2000, 552. Ugyanez csaknem azonos szövegezéssel a *Rövid tanúság*ban: PÁZMÁNY 1606/1993, 234.

[527] RMNy 1983, 1308.

[528] Az *Institutió*ról írja az ajánló levélben: „ezt minap magyarrá-is fordították, úgy hallom”, PPÖM V, 352.

[529] *Uo*., 349.

[530] FRANKL 1869, 417–418; SÍK 1939, 140. Fontos megfigyeléseket tett az argumentációra és a retorikára vonatkozóan: GYŐRI 2001.

A mű gondolatmenete nem tartogat meglepetést a Pázmány műveit és a katolikus felfogást ismerők számára. Az élő hagyománytól (tradíciótól), melyet az egyház képvisel, a Szentírás elszigetelt magyarázata nem lehetséges. Az isteni kinyilatkoztatás, Isten szava a Szentírásba van foglalva, melynek alapján a megszilárdult hit az Isten által az egyházra bízott hagyományt (apostoli hagyomány, kánonképződés, egyetemes zsinatok, egyházatyák tanítása, egyházi tanítóhivatal tanítása) is elfogadja. Pázmány munkájában részletesen ismerteti a „látható" egyház jeleit és attribútumait.[531]

A mű – amellett, hogy az ikerkérdések rendszeres teológiai kifejtését adja – mindenekelőtt Kálvin tételeivel száll szembe. Már az ajánlásban leszögezi Pázmány, hogy „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és díszes elmével bővelkedőbbet nem ismérek vezérid-közzűl *Calvinus Jánosnál*".[532] Ennek megfelelően a mű legtöbbet idézett szerzője – mint említettük – maga Kálvin, akinek okfejtéseit helyenként a szövegben is elismeréssel méltatja Pázmány.[533] Jellemző, hogy Kálvin tételeivel leggyakrabban nem más szerzők műveit, hanem bibliai idézeteket ütköztet és *Kalauz*ának második, 1623. évi kiadására hivatkozik, nemcsak az ott bővebben kifejtett két témakör lapszámaira, hanem a mű számos egyéb részletére.

Az életműkiadásban, a Pázmány 1626-os művének második redakcióját sajtó alá rendező Demkó György gondosan átjavította ezeket a hivatkozott lapszámokat az ugyanebben a sorozatban megjelent *Kalauz* újabb lapszámaira, noha ez a *Kalauz* későbbi, 1637. évi kiadásának szövegét tartalmazza. Ez mutatja, hogy ezek a részek megmaradtak a *Kalauz* utolsó kiadásában is. Alighanem az lett volna a legegyszerűbb Pázmány számára, ha a *Kalauz*ban mintegy kétszeres terjedelemben kifejtett kérdéskört hosszabb részek szó szerinti átvételével kompilálja, vagy akár a már a *Diatribá*ban latinul megfogalmazottak fordítását adja. (Megjegyzedő, hogy a grazi *Theologia scholastica* fennmaradt szövegében nem szerepelnek a Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló részek.) Például az egyház négy ismérvéről (una, sancta, catholica, apostolica) írottak természetesen negyedszázaddal később is érvényesek voltak. A legfontosabb hivatkozott bibliai helyek azonosak mindkét műben. A *Diatriba* Withakerus ellenében védte Bellarminót, a *Kalauz* széleskörű apologetikát nyújtott, itt pedig a rendszeres okfejtés mellett Kálvin cáfolata a fő cél, ezért Pázmány nem a könnyebb utat választja, nem vesz át hosszabb összefüggő részeket, nem kompilál, hanem ugyanazt a témát részben eltérő forrásbázis alapján *újraírja*. Pázmány a különböző hangnemek és stílusok mestere, akár egyetlen művön belül is képes a stílusvál-

[531] A Pázmány által hangoztatott elveknek és a II. vatikáni zsinat rendelkezéseinek kapcsolatáról: ŐRY–SZABÓ 1983, I, 71–72.
[532] PPÖM, V, 351.
[533] *Uo.*, 363, 382, 428, 430, 434, 439, 442, 443, 447, 456, 457, 459.

tásra, aminek oka a már említett funkcionalitás.[534] E mű hangneme rendkívül egységes, alapvetően higgadt, racionális okfejtésekkel találkozunk, s csak ritkán esik szó pl. Kálvin „csavargásairól".[535] A jól ismert pázmányi gúny és irónia csak ritkán mutatkozik meg, pl. amikor azt javasolja, ha az Afrikát feldúló Scipiót „Africanusnak" nevezték, méltán nevezhetik magukat a lutheránusok, kálvinisták, protestánsok, nemcsak evangélikusoknak, hanem epistolikusoknak, apocaliptikusoknak, biblikusoknak.[536] Egy helyen Kálvint és Bézát állítja szembe, mondván, hogy a Jézus szavainak („Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába", Mt 19,24) Kálvin-féle értelmezését (a teve helyett hajókötél) Béza „porcogósan neveti és név nélkül nyakazza". Ez a Pázmány-hely egyébként – figyelembe véve *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* javaslatait – megoldani látszik Balassi „porcogós Annóká"-jának milyenségét, szemben a korábbi értelmezésekkel. Nos, Annóka (mint Béza is) kuncog, Béza „kuncogva nevet", Annóka pedig „kuncogós". A szónak ezt az értelmezését erősíti meg a *Kalauz* (1637) egy helye is.[537]

A különböző hangnemek kipróbálására a mű megjelenését követően alkalma nyílott Pázmánynak. A vitapartnerek mintha megsejtették volna a mű didaxisában rejlő erőt, s Pécsváradi Péter váradi református lelkész 1629-ben mintegy 900 lapon vála-

[534] Ennek különböző megvalósulásaira és rétegeire hozott példákat: THIMÁR 1999; THIMÁR 2001.

[535] PPÖM, V, 410.

[536] *Uo.*, 387.

[537] A bibliai idézet helye: GÁL–KOSZTOLÁNYI 1982, 1116. A szövegrészhez fűzött kommentár szerint „Nem valószínű Alexandriai Szent Cirill véleménye, aki a teve (kamelos) helyett kamilost (horgonykötél) olvas; valószínűtlen az a vélemény is, amely a városba vezető szűk kaput érti a tű fokán, ahol a tevét előbb le kellett málházni s csak azután mehetett be a városba, ha a nagy kaput már zárva találták." *Uo.*, 1135. A további hasonló locusok: Mk 10,25; Lk 18,25. Bár csak egyetlen hangzó cseréjéről van szó, a κάμηλος-t fogadja el a legújabb kutatás is: BALÁZS K. 1998, 319. – Béza említése Pázmánynál: PPÖM V, 388. – Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy Jókai Mór *Kárpáthy Zoltán* című regényében is problémát okoz a bibliai szöveg autentikus értelmezése, l. SZENTMÁRTONI SZABÓ 2003. Ugyanitt a szerző értelmezése szerint Balassi *Az cortigianáról, Hannuska Budowkionskáról szerzett latrikánus vers*ében a „porcogós Annóka" „ropogós húsú Annácskát" jelentene. Ez az értelmezés, bár ellentmond a korábbinak („*Porcogós* – Valószínűleg nem 'kemény húsú'. A korban a szó még elsősorban hangutánzó jellegű, így talán a csörgős vagy valamilyen ütőhangszeren játszó leányzóról lehet szó." BALASSI 1986, 302), nem oldja meg a kérdést, melyet az idézett Pázmány-hely bizonyára véglegesen megválaszol. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá*nak ugyanis erre az értelmezésére támaszkodhatunk Béza és Annóka esetében is: „kuncogó hangot ad", BENKŐ 1976, 255. Lásd még: HARGITTAY 2006c. – „Porczogósan nevetik az újítók, hogy Úrunk születése-után 853. esztendő-tájban a negyedik Leo-után Jancsi aszszony vólt pápa." PPÖM IV, 303.

szolt Pázmánynak, gyakran hivatkozva a *Kalauz*ra is. Ez és a Sallai István néven közölt viszontválasz már a vita elmérgesedését mutatja.[538]

Végül *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék* egy nevezetes példányáról kell még szót ejtenünk. Immár közismert a Pázmány-szakirodalomban, hogy a *Kalauz* egy korábban elveszett példányán kívül (Szabó Károly szerint Lugossy Józsefnek megvolt a *Kalauz* 1623-as kiadása „Pázmány sajátkezű beírásával") öt olyan Pázmány-műről van tudomásunk, melyet szerzője saját kezűleg különböző mértékben átdolgozott.[539] A kritikai kiadás készítői most sorra feldolgozzák/feldolgozták azokat a munkapéldányokat, melyek különböző gyűjteményekben fennmaradtak: a *Feleleté* magángyűjteményben, a *Tíz bizonyság*é az MTA könyvtárában, a Balduinusnak írt válasz (*A setet haynal-csillag-után budoso luteristak vezetöje*) a budapesti Egyetemi Könyvtárban van, ahogyan erről a következő fejezetben részletesebben szó lesz.

A negyedik munkapéldány a *Peniculus papporum* 1610. évi kiadásának az MTA könyvtárában őrzött példánya.[540] E munkapéldány egyes javításai bekerültek a *Kalauz* 1613-as kiadásába.

Az ötödik ilyen, átdolgozásokat tartalmazó munkapéldány lenne *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék* Pázmány által saját kezűleg átjavított, kiegészített példánya, legalábbis a szakirodalom több helyen megfogalmazott állítása szerint. Demkó György, aki a száz évvel ezelőtti Pázmány-életműkiadás számára sajtó alá rendezte a művet, a kiadáshoz 1900-ban írt bevezetésében azt írta, hogy „A példány, melyből az átirást eszközöltem, a magyar herczegprimási könyvtár tulajdona, az 1626-ki bécsi kiadás azon egyetlen példánya, melyről Fraknói is emlékezik, s melyet a második kiadás czéljából Pázmány – már mint kardinális – élete végső éveiben sajátkezűleg szorgalmasan átdolgozott, sűrűn javítván minden lapon a nyomtatott szövegen, itt-ott pedig teleírt papírdarabokat ostyával ragasztott a megfelelő lapokhoz. Az ostya kellemes táplálékát képezvén a molyoknak, ezek, majdnem 300 év alatt, több helyen az ostyával együtt a papírost is megrágták; de azért a kézirást egy-két hely ki-

[538] RMNy 1983, 1427 és 1485. Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban őrzik Pécsváradi könyvének azt a példányát, mely tartalmazza I. Rákóczi György dedikáló sorait Bocskai István Zemplén vármegyei viceispánnak, akinek a példányt ajándékozta 1630. szeptember 7-én. (Jelzete: RMK I, 579. A könyv további kéziratos bejegyzéseket is tartalmaz, melyeket érdemes lenne alaposabban megvizsgálni.)

[539] RMK I, 532. E példányról nem tudjuk, hogy Pázmánynak csak possessorbejegyzését, vagy javításait is tartalmazta-e?

[540] A példányt, amelynek nyolc lapján találhatók meg Pázmány saját kezű bejegyzései, Báthory Orsolya találta meg, jelzete RM II. 613. Ismertetésére *A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)*, (Kolozsvár, 2018. május 3–5.) című konferencián került sor: Báthory Orsolya: *Egy széljegyzet margójára – Pázmány javítása és annak utóélete a* Peniculus papporum*ban, avagy a szerző dialógusa önmagával*.

vételével sikerült elolvasnom."[541] Demkó nemcsak elolvasta a kiegészítéseket, hanem azokat figyelembe véve adta ki a művet az életmű-sorozatban, a „fontosabb eltérések"[542] feltüntetésével. Sajnos a „fontosabb eltérések" fogalma filológiailag nem értelmezhető, a kiadó összesen kilenc alkalommal jegyzetelte meg kiadását, jelezvén az 1626. évi nyomtatványhoz képest az eltérést.[543] Ezen kívül megemlíti Demkó, hogy a címlapon Pázmány saját neve elé a „Cardinal"-t írta, ami arra utalhat, hogy a javítások 1629 utániak, Pázmány ugyanis 1629. november 18-án lett bíboros.[544] A mű későbbi említői közül szintén utaltak arra, hogy Esztergomban létezik *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* munkapéldánya: így Clauser Mihály 1936-ban és Büky Béla 1962-ben Fraknóira hivatkozva.[545] Utoljára 1983-ból olvasható, hogy „Az Esztergomi Főegyházmegye könyvtárában található a Szentírásról és az Anyaszentegyházról írt ikerkönyv egy javított példánya".[546] Az átjavított nyomtatvány után kutatva bizonyossá vált előttem, hogy a példányt a mű 1900. évi kiadója, Demkó György látta utoljára. Az RMNy készítőinek nyilvántartása egyetlen esztergomi (üres karikával jelzett, tehát autopsziával nem ellenőrzött) példányt említ (jelzete: II. 48.), ezért először az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban próbáltam szerencsét. Ez a példány meg is van, van is benne néhány bejegyzés, de nem azonos a keresett munkapéldánnyal.[547] Következő utam a Simor Könyvtárba vezetett, melynek 1887-ben megjelent nyomtatott katalógusa[548] tartalmazza a mű egy példányának leírását, további három, helyben használható katalógusa azonban már nem. Feltűnő, hogy az a 19. századi, dobozokban őrzött cédulakatalógus, amely alapján a nyomtatott katalógus is készülhetett, pontosan ezen a helyen hiányos: sorszámozott, kiemelhető lapokon írták le Pázmány műveit, s a 308–313. lapokon szereplő cédulák közül a 309. lap hiányzik. 1887-ben még megvolt, ugyanis a nyomtatott katalógus szerint ezen a lapon volt leírva *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* 1626. évi kiadása. Demkó György az egri egyházmegyéhez tartozott, hagyatéka oda kerülhetett. Az egri érseki könyvtárból annyit tudtam meg, hogy a szóban forgó kiadvány csak olim volt meg.[549] Szabó Károlynál még szerepelt 1879-

[541] PPÖM V, 346–347.
[542] *Uo.*, 347.
[543] Az eltéréseket Demkó a következő lapokon jelezte: PPÖM V, 354, 361, 363, 365, 371, 442, 447, 455, 456. A Pázmány kritikai kiadás különleges feladata lesz, hogy az immár kézbe nem vehető Pázmány-féle munkapéldány hiánya miatt a szerzői javítások hogyan rekonstruálhatók Demkó szövegkiadása alapján.
[544] ŐRY–SZABÓ 1983, I, 106.
[545] CLAUSER 1936, 148; BÜKY 1962, 356; FRANKL 1872, 240.
[546] ŐRY–SZABÓ, I, 97.
[547] Ez az RMK I, 552. sz. példány címlapján Hunyadi László possessori bejegyzését tartalmazza 1698-ból.
[548] SIMOR 1887, 1031.
[549] Pozsgay Lászlóné szíves közlése szerint a Szabó Károly által még regisztrált példányt az állományból törölték. – Köszönöm Hegedűs Andrásnak a Simor Könyvtárban, P. Vásárhelyi

ben, tehát ez a példány nem lehetett azonos az egykori Simor Könyvtár-beli bejegyzett példánnyal. Így tehát Pázmány jelenleg meglevő saját kézzel bejegyzett és meglevő, ismert munkapéldányainak számát négyre kell csökkentenünk.

5.18. A *Setét hajnalcsillag* (1627) és a *Kalauz*

Érdemes idéznünk Pázmány önreflexióját a *Setét hajnalcsillag* előszavából, amely rávilágít műve keletkezésére: „Anno 1613, nyomtatásban kibocsátottam vala egy könyvemet, *Igazságra vezérlő Kalaúz* neve alat. Az-ólta, mind sibogtak, és őrlődve kígyó-követ fújtak a' *Luteristák,* hogy erre valamit felellyenek: de, mivel az Igazságnak hatalmas ereje zabolán hordozta őket, ez-ideig halgattak: hanem, a' mint *Balduinus* irja, a' szegény Thurzó Györgyné, *a' Kalaúzt, az egész Vittebergai Academiának küldvén nagy költséggel szorgalmaztatta, hogy valamit irjanak ellene.* […] a' *Balduinus* pennáját megélesíté a' Magyar arany, és a' *Collegium Theologicum* erszénye telvén, közönséges czimborával irának valamit a' *Kalaúz-ellen* […] sommaszerént a' *Balduinus* könyve Három részre oszlott: Eggyikben, Szitok; Másikban, Hazugság; Harmadikban, Tudatlan balgatagság foglaltatik. Csiríppeltek ez előtt is imezamaz tudatlan *Sóczek* a' *Kalaúz* némely czikkelyin, aprólékos papirossacskákban: De most immár, a' Luter *Succeressora* avagy Hely-tartója, *Balduinus*; a' Luterista Romának, az-az, *Vittebergának* tellyes *Academiás,* az-az, minden túdós bölcseinek sokasága, nyúlt a' dologhoz, és hoszszú Irással igyekezett a' *Kalaúz* rontására. […] a' *Vittebergai* felelet, nem egyéb, hanem a' *Kalaúzban* írt Igazság vastagitása, az Uj tudományok […] győzedelmes rontása. Azért, magamrúl bizonyoson írom, hogy, ha *Luterista* vólnék, megolvasván a' *Balduinus* könyvét, *Catholicussá* lennék. Annyira kitetczik a' *Balduinus* mentegetéséből a' *Luterista* hamisság."[550]

Ami a dolog filológiai részét, a fenti idézet bizonyítható valóságtartalmát illeti: a *Kalauz* első kiadása tehát 1613-ban félrét formátumban mintegy ezer oldalon jelent meg. Erre a wittenbergi Fridericus Balduinus lutheránus professzor negyedrétű kiadványban – a paratextusokat leszámítva – 1242 oldalas latin nyelvű választ írt, amely a *Kalauz* megjelenését követően tizenhárom évvel később, 1626-ban látott napvilágot.[551]

Juditnak az Országos Széchényi Könyvtárban és Knapp Évának a Budapesti Egyetemi Könyvtárban nyújtott segítségét.

[550] PPÖM V, 477–478.

[551] BALDUINUS 1626. A könyv 1626 januárjában jelent meg. A Czobor Erzsébetnek szóló dedikáció végén dátum áll: „Dabam Wittebergae, ipsis Cal. Januarii, anni ineuntis millesimi sexcentesimi vigesimi sexti" (b1v). Ezt követi a „Praefatio" melynek dátuma: „Wittebergae 28. Decembr. Anno Domini M DC XXV." (c4r).

Pázmány erre szintén negyedrétű könyvben 488 oldalon válaszolt magyarul, mely a wittenbergi válaszra mindjárt a következő évben, 1627-ben jelent meg Bécsben. Ez a vitairat a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője*.[552] Pázmány válasziratának címe utal Balduinus vitairatának címére: *Phosphorus veri catholicismi* („az igaz katolikusság hajnalcsillaga"). Az lapszámok megemlítését azért tartottam fontosnak, mert látható már ebből is, hogy mindkét szerző „komolyan vette" a disputációt. Balduinus egy, a *Kalauz* terjedelméhez közelítő méretű választ írt latinul, s Pázmány válasza sem kicsiny: az életműsorozatban 346 oldal, ami azt jelenti, hogy a Balduinus elleni vitairat Pázmány életművének harmadik legterjedelmesebb nyomtatványa, aminek méretét csak a *Prédikációk* és maga a *Kalauz* múlja felül.

A *Setét hajnalcsillag*ról – bár több szempontból is sajátos helyet foglal el Pázmány írói munkásságában – mindeddig nem született átfogó elemző tanulmány. A róla szóló adatok szétszórtan találhatók meg a kézikönyvekben. Két írás van, ami közvetve kapcsolódik e munkához: mindkettőnek központi témája a *Kalauz* latinra való fordításának körülményeit tárgyalja.[553]

A mű pozicionálása, az életműben való, említett „sajátos helye" kapcsán három szempontot kell különösen figyelembe vennünk. Az első: a *Setét hajnalcsillag*gal Pázmány a teljes *Kalauz* „cáfolatára"[554] kellett, hogy válaszoljon, s erre korábban vitapartnerei nem késztették. Már a mű első kiadását követően több támadás is érte hazai környezetben (kiemelten Zvonarics Imre és Nagy Benedek, továbbá Milotai Nyilas István, Kecskeméti C. János, részben Szegedi Dániel[555]), Balduinus viszont az egész mű ellen írt módszeres vitairatot. E támadások azt jelezték, hogy a protestánsok vitairatnak tekintik a *Kalauz*t, s ebben a minősítésben Balduinusé lett a vezérszerep.

A második szempont: a hitvitázó Pázmány interaktív szerepvállalása a nemzetközi kontroverzia küzdőterén, ahol már 1605-ban hallatta hangját: ekkor jelent meg a *Diatriba theologica* Grazban. Pázmány ebben a 86 lapos latin nyelvű munkájában Krisztus látható egyházáról értekezett, mégpedig Bellarmino védelmében, akinek *Disputationes*e ellen William Whitaker anglikán teológus írt vitairatot. Részben ide kapcsolódik Matthias Hafenreffer tübingeni professzor első redakcióban 1601-ben Jénában megjelent *Loci theologici* című művének Zvonarics Imrétől származó magyar

---

[552] Teljes címe*: A setet haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetöje, mely utba igazíttya a vittebergai academiának Fridericus Balduinus-által ki-bocsátott feleletit a Kalaúzra Pazmany Peter esztergami ersek írta*, Bécs, 1627. (A továbbiakban: PÁZMÁNY 1627.) RMNy 1983, 1376. Kiadása: PPÖM V, 471–823.

[553] GYURÁS 1987 és BARTA 2001. Trócsányi Zoltán a munkapéldány címlapját vizsgálta: TRÓCSÁNYI 1959.

[554] „Ebben a vonatkozásban természetesen se pro se kontra nem lehet a cáfolat szót használni.", írja Heltai János. Ezzel és ennek indoklásával teljes mértékben egyet lehet érteni; HELTAI 2008, 116.

[555] Az említett viták rövid összefoglalása: HELTAI 2008, 116–119.

fordítása, mely a csepregi iskola más lutheránus szerzői, Nagy Benedek, Klaszekovics István és további protestáns szerzők által jegyzett kísérő írásaival látott napvilágot 1614-ben,[556] melyre Pázmány Szyl Miklós álnéven válaszolt. Fontosnak és jellemzőnek kell tartanunk, hogy a fölényes anyagismerettel s kiváló latin tudással rendelkező Pázmány szándékosan magyar nyelvi közegbe terelte ezt a korábbi vitát (amelynek nem is Hafenreffer és műve került a középpontjába, hanem a csepregi „Morgók"), de a Balduinus elleni választ is. Ez a tudatos döntés[557] jellemző egész vitairói működésére, sőt a legfontosabb döntés már a *Kalauz* első kiadása előtt megszületett, hogy ezt a szintetizáló, egyszerre polemizáló, apologetikus és teológiai összefoglalást magyar nyelven tette közzé. Szándékát és koncepcióját jól megvilágítja, amit a *Setét hajnalcsillag* bevezetőjében írt: „És jóllehet Deákúl-is tudok, de mivel a' *Kalaúzt* a' Magyarokért Magyarúl írtam, annak óltalmát-is Magyarúl akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a' Magyar könyvre Deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarúl ne írjak a' Deák könyvre."[558] A művet záró rövid utószóban hasonló célzattal szól magyar olvasóihoz, „Édes Magyarim"-hoz.[559] Balduinus egyébként nem tartozott a korábban Pázmány által gyakran idézett szerzők közé. A *Felelet*ben nem fordul elő a neve, a *Tíz bizonyság*ban (ahol egy helyen Bolondinusnak nevezi Pázmány) többször is hivatkozik egy 1603-ban megjelent művére.[560] A *Kalauz* első kiadásában nem szerepel, a másodikban egyszer fordul elő a III. könyv VI. részében, ahol az új tudományok ördögi eredetéről van szó, de művet nem jelöl meg konkrétan.[561]

A harmadik szempont, ami sajátos helyet biztosít s mű számára az életműben: a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetőjé*nek fennmaradt a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött munkapéldánya, Pázmány számos kéziratos kiegészítésével. Alábbi elemzésünkben erre a körülményre folyamatosan tekintettel leszünk.

Az az út, amely Pázmány válaszáig elvezetett, az alábbiakban foglalható össze röviden. Miután a *Kalauz* első kiadása 1613-ban megjelent, protestáns oldalról – mint említettük – több ellenirat is készült, de mindig csak egyes részeit bírálva. Ezekre az iratokra Pázmány azonnal válaszolt, s ha viszontválaszt kapott, azt sem hagyta szó nélkül, úgy, hogy mindig az övé lett az utolsó szó. A rövid terjedelmű és részleges támadások azonban nem jelentettek átfogó cáfolatot, a *Kalauz* teljes körű bírálata, még

[556] RMNy 1983, 1072.
[557] Hasonlóképpen látja HELTAI 2008, 122.
[558] PPÖM V, 480.
[559] *Uo*., 819.
[560] Balduinus a *Tíz bizonyság*ban: PÁZMÁNY 1605/2001, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56; PÁZMÁNY 1605/2012, 41, 45, 183, 197, 448. A *Tíz bizonyság*ban hivatkozott Balduinus-mű: *Hyperaspistes Lutheri adversus maledicam orationem Nicolai Serarii Esauiticae factionis monachi nuper editam*, Lipsiae, 1603.
[561] PÁZMÁNY 1623, 214. Ugyanez a részlet megvan az 1637-es *Kalauz*ban is: PPÖM III, 298.

ha a kisebb vitairatokat összesítésben, a támadott cikkelyeket egymás mellé helyezve szemléljük is, nem állt össze egyetlen átütő cáfolattá. A protestáns oldal megérezvén a visszás helyzetet 1618-ban egyenesen arról jelentetett meg iratot, hogy miért nem felelnek a *Kalauz*ra.[562] A vitázásnak e sajátos módszerével szemben volt egy másik álláspont: mégpedig annak fenntartása, hogy a nagy opusra mégiscsak átfogó választ kellene adni. Erre utal az az – egyébként eredménytelen – elgondolás, hogy a *Kalauz* könyveit osszák szét megyénként, s ilyen módon készüljenek el a válaszok részenként, az ország különböző helyeiről. A *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásában a XIII. könyv bevezetőjében Pázmány megemlíti, hogy *„A' Magyar-országban-lévö Tanítók, a' Kalauzt feleletre el-osztották; és a' Szentek segétsegérül-valo feleletet, Ungvár-megyére rendelték.* Ebben az Irásban, paraszt szitkoknál, hiuságos nyelveskedéseknél, tudatlan habozásoknál egyéb semmi nincsen: úgy, hogy olvasást sem érdemel, nem hogy feleletet."[563] Ez az említett „ungvári" vitairat fenn is maradt.[564] Láthatólag nagyobb eredményt ért el a másik kezdeményezés, ami igaz, csak tizenhárom évvel később ért be, amikor megjelent Balduinus latin válasza a *Kalauz*ra. A kezdeményezés Thurzó György nádor nevéhez kapcsolódik, aki a méltó válasz megírása ügyében közbenjárt a szász fejedelmi udvarnál, illetve a wittenbergi egyetem teológiai karánál.[565] A külföldi válasz elkészítéséhez azonban szükség volt a *Kalauz* egészének, vagy legalább fontosabb részeinek latinra fordítására. Válaszadóként először a szintén wittenbergi Balthasar Meisner neve merült fel, aki 1616. október 17-i levelében az ellenirat elkészítéséhez feltételként fogalmazta meg, hogy „Pázmány munkája lényeges részének legalább latin fordítását neki megküldik".[566] Ezek szerint a *Kalauz* megjelenését követő harmadik évben még nem készült el a *Kalauz* latin fordítása, egészében legalábbis

[562] Milotai Nyilas István ma már példányból nem ismert művéről: HELTAI 2008, 118; HELTAI 1993. Miskolczi Csulyak István egy 1629-ben Szepsi Laczkó Máténak írt levele szerint a prédikátorokat még mindig a *Kalauz* cáfolata, annak módszertana foglalkoztatja, talán egy átfogó magyar nyelvű változat érdekében. HARGITTAY 1981b, I, 595–596. (A latin levél Heltai János fordítása.) Lásd még: HARGITTAY 2018, 276–278.

[563] PÁZMÁNY 1637/2000, 954. 1623-ban hasonlóképpen: PÁZMÁNY 1623, 946.

[564] KECSKEMÉTI C. János, *Pazmany Peter Kalavzzanak tizen harmadik könyvére való felelet*, Bártfa, 1622. Az RMNy szerint a feladatok szétosztása után csak ez az egy rövidebb vitairat jelent meg, kilenc évvel a *Kalauz* első kiadása után, RMNy 1983, 1257.

[565] A fordítás létrejöttének körülményeiről: GYURÁS 1987.

[566] Idézi GYURÁS 1987, 391 IPOLYI 1875, 476 alapján. Balásfi Tamás 1616-ban megjelent *Epinicia Benedicto Nagi, alias Soce lvdi Köszeghiensis, svi nescio, sibimet nocenti, vetulo, sed nimium rudi, ignaro, et diobolari paedotribae, cantata*, Pozsony, 1616 (RMNy 1983, 1118) című művében már hírt adott a fordítási szándékról: AJKAY Alinka, *„Morgók nyelveskedése" – Pázmány és a nyugat-dunántúli evangélikusok*; elhangzott *A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)*, (Kolozsvár, 2018. május 3–5.) című konferencián. (Megjelenés alatt.)

nem. Thurzó György néhány hónappal később meghalt,[567] s kezdeményezését fia, Thurzó Imre és felesége, Czobor Erzsébet vette át.[568] A fordítók személye nem ismert, csak feltételezhető, hogy a csepregi iskola prédikátorairól (Zvonarics, Nagy Benedek, Klaszekovics István, esetleg mások) lehet szó. Czobor Erzsébet 1620. február 4-én kelt levele Klaszekovics Istvánnak arról tudósít, hogy a fordításból már csak „hátramaradott rész" van, s a nádor özvegye 40 forintot küld a prédikátornak.[569] A fordítás támogatásának teljes összege nem ismert, de bizonyára jelentős összeget kaptak a fordítók és a válasz elkészítője is a wittenbergi egyetem közvetítésével.

Az sem bizonyos, hogy a *Kalauz* teljes szövegét ültették át latinra, vagy csupán kivonatolták. Balduinus részletes válaszát tekintve azonban inkább az első megoldás, a teljes fordítás elkészítése feltételezhető, leszámítva az appendixek fordítását. A fordítók által elkészített kéziratra talán wittenbergi levéltári-kézirattári kutatásokkal, illetve Balduinus írói hagyatékának vizsgálatával rá lehetne bukkanni. Balduinus *Phosphorus*ának és Pázmány válaszának vizsgálata alapján feltételezhető, hogy teljes fordítás készült a *Kalauz* 1613-as kiadásáról. Minthogy Balduinus nem tért ki a *Kalauz*ban elhelyezett appendixekre, feltételezhető, hogy ezek fordítása nem, csak a *Kalauz* tizennégy könyvének tolmácsolása készült el. Magát a fordítást Nádasdy Pál peregrinusai vitték el Wittenbergbe 1620 júniusában, amint erről Thurzó Imre levele tudósít.[570] A cáfoló irat elkészítésének ügyében a wittenbergi egyetem teológiai fakultása döntött. Miután Meisner egészségügyi okokra hivatkozva elhárította a megbízatást (1626. december 29-én halt meg), a teológiai fakultás dékánja, a kontroverz kérdésekkel foglalkozó tanszék oktatója, a nagy tekintélyű generalsuperintendens, Fridericus Balduinus vállalta magára a feladatot.[571] Ezt bizonyítja a biccsei Thurzó-udvar lutheránus prédikátorának, Hodik Jánosnak a levele, melyet Balduinushoz, egykori wittenbergi tanárához írt 1622. szeptember 9-én.[572] Ebből kiderül, hogy a wittenbergi professzor már megkezdte a Pázmány művével való foglalkozást, és szó esik benne Czobor Erzsébet anyagi támogatásáról is.[573] Balduinus mintegy öt esztendeig dolgozott a *Kalauz* cáfolatán.[574] Czobor Erzsébethez szóló epistola dedicatoriájában meg is

[567] 1616. december 24-én: *Magyarország történeti kronológiája II*, 444. Gyurás István 1617-re tette Thurzó György halálozási idejét: GYURÁS 1987, 392.
[568] Thurzó Imre 1622-ben, Czobor Erzsébet 1626-ban halt meg.
[569] HARGITTAY 1981b, I, 525–527; PAYR 1906.
[570] GYURÁS 1987, 392–393. Gyurás Fraknói korábbi elgondolását helyesbíti, mely szerint maga Thurzó Imre vitte volna el a fordítást még 1617-ben.
[571] *Uo*., 394. Erre utal Balduinus ajánlásában is.
[572] A levél kiadása: SZELESTEI N. 1998, 144–145, értelmezése: BARTA 2001, 269–271.
[573] 1621-ben jelent meg Balduinus *Brevis institutio* című műve, melynek a *Kalauz*zal való tematikai összefüggéseit valószínűsíti BARTA 2001, 271–273. Az első kiadást 1622-ben és 23-ban követte a második és harmadik kiadás. GYURÁS 1987, 396–397.
[574] GYURÁS 1987, 395.

nevezte a munkáját nehezítő körülményeket. Balduinus munkáját több körülmény is hátráltatta: a harmincéves háború miatti veszélyeztetettség, az 1625-ben kitört pestisjárvány, a wittenbergi oktatók fizetésének rendszertelen folyósítása, ami miatt 1623-ban Balduinus el is akarta hagyni Wittenberget, a tanári kar és a szász választófejedelem, I. Johann Georg közötti ellentétek. Mindeközben Balduinus igen kiterjedt tudományos életművet hagyott maga után, több mint kilencven publikációja jelent meg. (Főleg az egyetemi disputatiók miatt ez a szám ennek többszörösére is fölmegy.) A válaszirat készítésének éveiben a wittenbergi oktatók és hallgatók körében is szakmai téma volt a *Kalauz* cáfolatának ügye. A IV. könyv cáfolata ünnepélyes disputa tárgya volt Wittenbergben.[575] A *Phosphorus* tehát 1626-ben megjelent, amire Pázmány magyar nyelvű válasza a következő évben látott napvilágot. Ezt már bizonyára nem vehette kézbe Balduinus, mivel 1627. május 1-jén meghalt.

Azt kell mondanunk, hogy a wittenbergi professzor formailag méltó választ adott a *Kalauz*ra. A kihívást komolyan véve, jól szerkesztett kiadványt készített. A Czobor Erzsébethez szóló dedikáció után további praeliminariák következnek, majd szerkezetileg pontosan a *Kalauz* tizennégy könyvének fejezeteit veszi sorra. Ezt a hivatkozott bibliai locusokról való jegyzék követi, majd – ilyen nem szerepelt a *Kalauz*ban – tárgymutató és errata-jegyzék zárja a művet.[576] A lutheránus professzor igyekezett részletes választ adni a *Kalauz*ra, csupán annak a kálvinizmusról szóló V. könyvét hanyagolta el, melyet mindössze másfél lapon tárgyalt. Pázmánynak erről az volt a véleménye, hogy „*Balduinus* sem menti a *Calvinistá*kat", s maga is csak mindössze fél lapot szánt a viszontválaszra.[577] (A *Kalauz* első kiadásában az V. könyv 65 oldal volt.) Feltűnő, hogy a *Phosphorus*nak egyetlen könyve, a III. könyv az egész műnek több mint egyharmadát foglalja el, azonban ebben a terjedelmi bőségben a *Kalauz*t követi,

---

[575] *Uo.*, 395–396.

[576] A *Phosphorus* részletes felépítése: a címlap után Czobor Erzsébetnek szóló dedikáció (fejléc szerint „Epistola dedicatoria"). Utána: „Praefatio" (fejléc szerint), majd: „Praefatio ad lectorem", ami „De Praefatione Pazmanni" szól, címe szerint. Ezt követi egy részletes tartalomjegyzék. A *Kalauz* tizennégy könyve szerinti lapszámok: 1. 1–4; 2. 4–62; 3. 64–492; 4. 493–585; 5. 585–586; 6. 587–669; 7. 670–736; 8. 737–812; 9. 813–897; 10. 898–971; 11. 972–1075; 12. 1076–1148; 13. 1149–1194; 14. 1195–1241. A könyv végén szentírási helyek lapszám szerinti előfordulási mutatója található a könyvek sorrendjében. („Index primus"), majd „Index secundus verborum et rerum", végül egy oldalnyi errata jegyzék a sajtóhibákról, ez a könyv utolsó lapja. A *Phosphorus*nak két példánya található meg az esztergomi Simor Könyvtárban. A berlini Staatsbibliothek példánya a világhálón is olvasható. Bogár Juditnak köszönöm a források felkutatásában nyújtott segítségét. A *Phosphorus* digitális elérhetősége:
http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=605487839&PHYSID=PHYS_0001
A Simor Könyvtárban található példányok jelzetei: 2-10-5/2092, 2-24-2/4490. Imre Mihály hívta fel a figyelmemet arra, hogy Debrecenben és Sárospatakon is van példány a műből.

[577] BALDUINUS 1626, 585–586; PÁZMÁNY 1627, 213–214. Az idézet helye: PPÖM V, 628.

amelynek leghosszabb könyve a *Tíz bizonyság*ot is magába foglaló III. könyv. Rövid, Balduinusnál a teremtésről szóló első könyvre írt válasz, mindössze három oldal, mivel itt lényegében nem volt vitatni valója. A Balduinussal való vita tárgyszerűbb, mint a Pázmányhoz kapcsolódó hazai vitairatok legnagyobb része. Pázmány persze nem kímélte híres vitapartnerét, de az ironikus vagy éppen gyalázkodó kijelentések jóval kisebb számban fordulnak elő a *Setét hajnalcsilla*gban, mint más vitáiban. Ahogy Pázmány írja: „Istállóba való síros hazugság; hogy *A' Pápistaság eggyez a' Pogány és Török vallással*";[578] „a' *Balduinus* feleleti hamisságból, káromkodásból, hiuságból tóldozott rongy, melyben sem okosság, sem igasság, sem szemérmetesség nem találtatik.";[579] „Nem tudom, haragtúl-e, vagy sertül, de bizonyos hogy részeg vólt *Balduinus* mikor ezt írta";[580] „Mennél tovább mégyen *Balduinus* a' feleletben, annál töb, és nagyob balgatagságokat beszél.";[581] „Szokott fegyverét kapja, és rút hazugságokban mocskolódik.";[582] „Káromkodik itt sokképpen *Balduinus.*"[583] „kitetczik belőllök a' *Balduinus* czigánysága";[584] „Éktelen szókkal pirongattya az én tudatlanságomat;"[585] „künyü a' farkast körmérül megismérni",[586] „Nem szükség *Balduinusnak* sok gaz beszédit rázogatnom";[587] „megmutattya *Balduinus,* hogy Ő *Asinus ad lyram,* annyit túd a' *TheoIogiá*hoz, mint a' szamár a' hegedűhöz."[588]

Néhány helyen azonban Balduinusnál megjelennek a *Kalauz*t értékelő szavak is. Az első könyvben a teremtésről és annak eredményeiről van szó Pázmánynál, amiről „Azt írja Balduinus; hogy, *Első könyve a' Kalaúznak, igen tiszta ; és valamit tanít, abban ők semmit nem elleneznek.*"[589] Máshol, a fejedelmeknek való engedelmességről szóló rész elején megjegyzi Pázmány, hogy „Itt *Balduinus* merő Pápista módon szól".[590] Ismét máshol, ahol a *Biblia* tekintélyéről esik szó, azt írja Pázmány: „Ha ezekben maradna *Balduinus,* nem kellene vetekednünk."[591] Ez még távol áll valamiféle ökumenizmustól, ám a magyarországi protestáns hitvitázóknál ilyen hanggal nem találkozunk.

---

[578] PPÖM V, 494.
[579] *Uo.*, 502.
[580] *Uo.*, 547.
[581] *Uo.*, 570.
[582] *Uo.*, 601.
[583] *Uo.*, 637.
[584] *Uo.*, 637.
[585] *Uo.*, 704.
[586] *Uo.*, 493.
[587] *Uo.*, 789.
[588] *Uo.*, 745.
[589] *Uo.*, 489.
[590] *Uo.*, 641.
[591] *Uo.*, 657.

Pázmány válaszán nem érződik a sietség, vagy valamiféle kapkodás, az, hogy írását mindössze néhány hónap alatt hozta létre. Szerkezetileg pontosan követi a *Phosphorus*ét, azaz könyvenként haladva válaszol. Megmarad a tizennégy résznél, válaszában nem kap helyet a *Kalauz* időközben elkészített bővített második kiadásában megjelent XV. könyve. Pázmány válaszában már felhasználta saját átdolgozott változatát, sőt a harmadik, 1637-es kiadásra is utalt általánosságban. Maga Pázmány segít annak meghatározásában, hogy a *Kalauz*-kiadások eltérő szövegei milyen szerepet kaptak a vitában. „Akarnám – írja –, ha a' *Kalaúz*nak Második nyomtatását tekíntette vólna *Balduinus:* mert abban, nem csak sok dolgokat bővebben és világosban erőssítettem; de, a' hol eszembe vehettem, hogy a' gonosság, vagy tudatlanság megütközhetnék igaz mondásomban, nyilvábban igyekeztem magyarázni értelmemet. Azért, ebben az Írásban-is, mikor a' *Kalaúzra* mutatok, ezt a' Második nyomtatást említem."[592] Pázmány munkamódszere a fentiek alapján nyilvánvaló: mivel Balduinus a *Kalauz* első kiadásra válaszolt, Pázmány cáfolata is ennek struktúrája szerint halad, de már figyelembe veszi az 1623-as kiadásban tett bővítéseit, s locusjelöléseiben ezt a kiadást követi.[593] Ugyanakkor előfordul, hogy az 1627-es nyomtatványban az 1613-as kiadásra is utal, ekkor azonban odaírja ennek tényét.[594] Pázmány sajnálkozása érthető is, hogy Balduinus nem az 1623-as kiadást vette (vehette) figyelembe, hiszen a második kiadás nemcsak kiegészítéseket, hanem helyesbítéseket is tartalmaz az első kiadáshoz képest.[595]

A magyar nyelvűséget következetesen végigviszi: lépten nyomon idézi Balduinust, a tőle származó idézeteket szinte kivétel nélkül magyarra fordítja, kurzív betűkkel emeli ki, s előfordulásukat a *Phosphorus* lapszámával jelzi a margón.

A hivatkozásokat tekintve a legtöbbjük Balduinus művére és a *Kalauz* 1623-as kiadására vonatkoznak. Az ókeresztény írók csak néhány helyen szerepelnek, annál inkább a 16–17. századi kontroverz művek katolikus szerzői: Adam Contzen, Gregorius de Valentia, Bellarmino, és a legtöbbször Jacob Gretser.[596] A trentói határozatokra való hivatkozásokat is többször megtaláljuk. Pázmány saját korábbi műveire

---

[592] *Uo.*, 486.

[593] Például az 1627-es kiadás 59. lapján a két szín alatti úrvacsora-vétel kérdésében a *Kalauz* 1623. évi kiadásának 865. lapjára utal, s az utalt szövegrész ott megtalálható. Hasonlóképpen a margón „Kalaúz, fo. 204" Luther ördögi fogantatásáról pontosan ezen a lapszámon megtalálható az 1623-as kiadásban.

[594] Pl. „Kalaúz Edit. Prim. Fol." PPÖM V, 486. Rögtön utána az 1623-as kiadásra való utalás: „Edit. Secunda". PÁZMÁNY 1627, 13.

[595] Például egy helyen elismeri Pázmány, hogy „a' magam pennájának futamattyából" hibásan „*Judit* helyébe *Susannát* nyomtattak. De a' Más nyomtatásban ezt megjobbították, minekelőtte Balduinus errül íntett vólna", máshol pedig Józsue helyett Gedeon áll az 1613-as kiadásban. PPÖM V, 487–488.

[596] A Whitaker ellen írt, Bellarminót védő *Controversiarum Roberti Bellarmini […] amplissima defensio* című, 1607–1609-ben megjelent műről van szó.

(a *Kalauz*on kívül) a nyomtatványban nem hivatkozik, ami azt mutatja, hogy a számos vitatémára vonatkozóan a legjobban sikerült művének a *Kalauz*t tartja, pedig olyan, a *Setét hajnalcsillag*ban is előforduló vitakérdéseket korábban más műveiben is kifejtett, mint az egyháztant a *Diatribá*ban valamint *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* című művében, vagy a szentek tiszteletének kérdését a *Keresztyéni feleletben*. A saját művek közül csak egyet említ meg, azt viszont háromszor, és mindig a kéziratos bejegyzésekben, ez pedig a Sallai István néven kiadott *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vitairat, melyet „Contra Farkas" néven emleget.[597]

Balduinus tehát minden bizonnyal nem érhette meg Pázmány válaszát, Pázmány viszont tovább dolgozott a *Setét hajnalcsillag*on. Ennek bizonyítéka a Budapesti Egyetemi Könyvtárban fennmaradt munkapéldány.

A *Setét hajnalcsillag* Pázmány bejegyzéseit tartalmazó munkapéldányában a címlaptól az errata-jegyzékig minden lapon találhatók kéziratos bejegyzések, javítások, kiegészítések, számuk összességében több ezerre tehető. A *Setét hajnalcsillag* munkapéldányának címlapján levő possessorbejegyzés szerint 1709-ben a pozsonyi jezsuita kollégium tulajdona volt.[598] Ugyanez a bejegyzés, azonos kézzel írva megtalálható a *Tíz bizonyság* munkapéldányának címlapján is. Még az erratát követő lapon is van bejegyzés, ami arról tudósít, hogy a munka 700 példányban jelent meg, egy árkus papír ára 5 tallér volt, és az összesen 62 árkus ára 310 tallérba került. A *Régi magyarországi nyomtatványok* nyilvántartása szerint mára 30 könyvtárban összesen 43 példány maradt fenn a műből.[599] A nyomtatott szövegbe tett javításokon és marginális bejegyzéseken kívül mintegy húsz helyen a könyvbe ragasztott papírlapokon találhatók bejegyzések, amelyek csaknem mindegyike Pázmány kézírását tartalmazza. A technikát illetően Pázmány e harmadik munkapéldányában tehát nem úgy járt el mint a *Feleletben* és a *Tíz bizonyság*ban, hogy bekötött pótlapokra írta kiegészítéseit, hanem a megfelelő szöveghelyekhez ragasztotta. A munkapéldányok közül a legaprólékosabban a *Setét hajnalcsillag* van átjavítva. Ilyen következetes betűjavítások, amelyek e munkapéldányban megfigyelhetők, nincsenek sem a *Feleletben*, sem a *Tíz bizonyság*ban. Az életműsorozatban a *Setét hajnalcsillag* kiadója, Kiss János alaposan végignézte a Pázmány által javított munkapéldányt, s szövegközlésében számos helyen érvényesítette is az ultima manus elvét. Véleménye szerint Pázmány egy második kiadás számára javította át a példányt a címlaptól kezdve a mű végéig. Ezeket a javításokat a mű második, másfél évszázaddal később, 1774-ben Egerben megjelent második kiadása

[597] A „Contra Farkas" hivatkozások: PPÖM V., 759, 793, 808. Ezek a hivatkozások mind a kézzel utólag betoldott részekben vannak, sőt van egy olyan kéziratos utalás is a Sallai neve alatt megjelent műre (PÁZMÁNY 1627, 448), amelynek jelölése hiányzik az életműkiadásból.

[598] A címlapot lásd: *12. képmelléklet*.

[599] RMNy 1983, 1376.

nem tartalmazza.[600] Kiss János azonban nem tért ki arra, hogy több kéz írását tartalmaznák a bejegyzések, mindent Pázmány kiegészítésének és javításának tartott. Kiadásában (ami nem kritikai kiadás) figyelembe vette a bejegyzéseket,[601] de nem következetesen. A „jelentős változtatásokat" szögletes zárójelben közölte, lapalji jegyzetbe téve az eredetileg kinyomtatott szöveget. Van tehát sok olyan kéziratos szövegrész, amit közöl, de külön jelzés nélkül, és van olyan is, amit egyáltalán nem közöl.[602] Természetesen nehéz elkülöníteni a „jelentős változtatásokat" a nem jelentősektől. Kiadása így – minden jó szándéka ellenére – textológiai szempontból erős revízióra szorul.

Büky Béla 1962-ben helyesírási szempontból vizsgálta Pázmány munkapéldányait (részletesebben a *Tíz bizonyság*ét és a *Setét hajnalcsilla*gét), s arra a megállapításra jutott, hogy a *Setét hajnalcsillag* munkapéldánya két kéz javításait tartalmazza: Pázmányéit és egy későbbi kézét, amely esetenként Pázmányéit is javította.[603] Pázmány helyesírásának alakulása szempontjából arra a következtetésre jutott, hogy a *Setét hajnalcsillag* javításai „1629 utániak, viszont 1631-nél sokkal későbbiek nemigen lehetnek", és a műnek egy újabb kiadása érdekében készültek el.[604] A javítások időpontjának meghatározásában is Pázmány kézírásos bejegyzései nyújtanak segítséget. Egyik

[600] A mű utóéletével kapcsolatban megemlítendő, hogy 1775 után a mű szlovák fordítása is elkészült: DANCZI 1941, 281. A *Kalauz* első szlovák („közszlovák") fordítására 1634-ben került sor, az ismeretlen fordító az 1623. évi második kiadást tolmácsolta. Pontosan száz esztendővel később, 1734-ben elkészült egy némileg átdolgozott változata, ez a kézirat ma a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található. 1791–92-ben pedig Antonín Benčič készített újabb fordítást a *Kalauz* első, 1613. évi kiadásából. Hogy a Pázmány korában készült fordítás animálásában milyen szerep jutott az érseknek, kérdéses. Käfer István úgy fogalmaz, hogy Pázmány „lefordíttatta" *Kalauz*át, bár erre csak következtetni lehet. KÄFER 1959, 179–180, KÄFER 1991, 11–20.

[601] Ahogy írja: „a szöveget azokkal a módosításokkal és betoldásokkal, valamint kihagyásokkal közlöm, a melyeket Pázmány tett, de vonal alatt megjegyzem a jelentős változtatásokat és a csatolt toldalékokat s az első kiadás kihagyott és változtatott helyeit ugyanott közlöm"; PPÖM V, 474.

[602] Például Kiss János minden külön jelzés nélkül közli a munkapéldány egy lapalji bejegyzését: „Bizonyos, hogy a'mely Eb csonton rágódik, húst nem kaphat. Azért *Balduinus* sem kapdosna efféle aprólékon, ha nagyobb fogyatkozást találna írásomban." PPÖM V, 487; PÁZMÁNY 1627, 14. Egyáltalán nem közli például a kinyomtatott „Epilogus" megváltoztatott címét: az 1627-es és 1900. évi kiadásban: „Ez Írásocskának bé-fejezése". Ehhez a kéziratos bejegyzés: „Es az uj tanitok Harom csalard mestersege" PÁZMÁNY 1627, 480.

[603] „Ha valaki az eredeti példányt nézi meg, könnyen meg tudja különböztetni Pázmány világosbarna tintáját és markáns tollvonásait, a másik kéz sötétebb árnyalatú tintájától és vékonyabb vonalvezetésétől." Szerinte a szövegkiadó Kiss János tévedett, amikor mindkét kéz javításait Pázmánynak tulajdonítva az idegen kéz javításait is felvette kiadásába. BÜKY 1962, 353. A *Setét hajnalcsillag* munkapéldányáról néhány sorban Clauser Mihály is megemlékezett: CLAUSER 1936, 148.

[604] BÜKY 1962, 355–356.

kiegészítése szerint, amely mindjárt a mű elején a 11. lapon található, a javítások – legalább részben – 1629 utániak: „Irtam ezt a könyvet 1627. esztendőben. Cardinállá lettem 1629-ben."[605] Mivel Pázmány kéziratos bejegyzéseiben a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című művére való hivatkozások is megtalálhatók („Contra Farkas" említéssel), arra gondolhatunk, hogy a *Setét hajnalcsillag* nyomtatott szövegébe a kézírásos javítások, kiegészítések 1630 után és talán még 1634 után is kerültek, de lehetséges, hogy az 1634-es dátum még későbbre tehető. Pázmány egyik kéziratos bejegyzése a *Kalauz* harmadik változatára is utal: nézzék meg a *Kalauz* második kiadását, „Most a harmadikat." – áll a margón a kinyomtatott NB. mellett a saját kezű bejegyzés, ami arra utal, hogy a *Kalauz* utolsó változatának készítése közben került a bejegyzés a munkapéldányba. A *Kalauz* harmadik kiadásán „1632–1634 között dolgozott Pázmány", ahogy a *Régi magyarországi nyomtatványok*ban olvassuk,[606] hiszen az opusnak a pozsonyi nyomdában való kinyomtatásához két-három évre volt szükség, miként a hasonlóan terjedelmes prédikációs kötetet is három esztendeig nyomtatták, 1634-től 1636-ig.[607] A harmadik *Kalauz*-kiadás megjelenését nem is érte meg Pázmány, s ez látszik az egyszerű kivitelezésű címlapon.[608] Nem látom nyomát, hogy a munkapéldány szövegszerű módosításai bekerültek volna a *Kalauz* harmadik kiadásába.

Trócsányi Zoltán 1959-ben csak a címlap kézírásos javításait vette vizsgálat alá, s azt állapította meg, hogy ezek a javítások nem Pázmánytól származnak, pl. a 'cs' betű átjavítása 'ch'-vá miatt, ami nem Pázmányra vall.[609] Azt sem tartotta valószínűnek, hogy 1626–27-ben igen rövid idő alatt maga Pázmány írta volna meg egyedül a választ, talán valamelyik segítője. Az igen rövid idők alatt készített Pázmány-művek nyomán arra is utal Trócsányi, hogy Pázmány korábban álnéven megjelent művei valójában az álnevek viselőitől, Pázmány munkatársaitól eredhetnek.[610]

Ugyan az életműsorozatban a szöveget közlő Kiss János minden bejegyzést Pázmánynak tulajdonított, a helyesírási elemzéseket figyelembe véve igazat adhatunk Trócsányinak és Büky Bélának, hogy a kötet két kéz írását tartalmazza. Egy véko-

[605] PÁZMÁNY 1627, 11; PPÖM V, 485. Pázmány saját magát is javítja több helyen, pl. a most idézett bejegyzés a margón más formában szerepel áthúzva. Itt jól látszik, hogy a világos barna színű bejegyzés Pázmánytól való.

[606] RMNy 1983, 1485. (*Jó nemes Váradnak*)

[607] RMNY 2000, 1659.

[608] A *Kalauz*-címlapokról: GALAVICS 1973, 114; további szakirodalommal: SZILÁGYI, 2013.

[609] TRÓCSÁNYI 1959. Ezt megerősíti Kovács Gergely elemzése: KOVÁCS G. 2003. Jól látható, hogy a munkapéldány első néhány lapján még találunk cs-ről ch-ra való javításokat, később már nem. (Ezeket a másik, „fekete kéz" javításainak tulajdonítom, mely hamar felhagyott ezzel a változtatással.) A *Felelet* nyomtatott részében még sok a chi = cs, de a kézzel írt betoldásokban a cs = cs.

[610] TRÓCSÁNYI 1959, 78.

nyabb tollú fekete írás a címlap felső részét és a kötet további részét helyenként javította, Pázmány pedig – bizonyára korábban – a kötet egészét szélesebb vonalvezetésű barna tintával. Ezzel a kézírással a kötet előzéklapján fel van sorolva az alkalmazott abc. Helyenként saját magát is javította.[611] Az nem látszik, hogy Pázmány javításain kívül a másik kéz tartalmilag belenyúlt volna a szövegbe, miközben az élőfej szövegeit a fekete tintát használó kéz javította.

Áttekintve a munkapéldány javításait, egyértelmű, hogy ezek a *Setét hajnalcsillag* egy új kiadása számára készültek. A Pázmánynak tulajdonítható első kéz javításait helyenként a másik kéz javította később. Ennek a később javító kéznek a munkája lehet a címlap tetején álló szöveg: „Secundi Tomi titulus. POLEMICA. Hit dolgairólvaló Harczolások: Mellyeket a' szükseg: és alkalmatosság be-hozása-szerént, írt Cardinal Pazmán Péter Esztergomi Érsek. Nyomtatták Posonban", ami egy Pázmány kiadássorozat második kötetére vonatkozhatott, amely a polémikus írásokat tartalmazta volna.[612]

5.19. A *Jó nemes Váradnak* (1630) és a *Kalauz*

Az 1626-ban megjelent *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* című értekezésre nem maradt el a válasz, ezt Pécsváradi Péter váradi református lelkész 1629-ben adta ki több, mint 900 oldalon.[613] A viszontválasz *Jó nemes Váradnak* gyenge orvoslása címen Sallai István neve alatt látott napvilágot.[614] A mű 17. század óta változó attribúciója Stripsky Hiador, majd az RMNy leírása szerint egyértelműen tisztázódott: a szerző Pázmány.[615] Ugyanakkor pontosításra szorul az a megállapítás, hogy „Az

[611] Egy lapon a kétféle írás például: PÁZMÁNY 1627, 279, 287, 315, 325, 337. A Pázmány-bejegyzések is javítva saját maga által például: PÁZMÁNY 1627, 8, 9, 11, 62, 194, 292, 364, 399, 401.

[612] ŐRY–SZABÓ 1983, I, 98. szerint ez egy öt kötetre tervezett sorozat második kötete lehetett. Lehetséges, hogy közvetlen munkatársai próbálták megvalósítani az érsek szándékát, amint erre van is egy általánosságban mozgó utalás Dobronoki György naplójában.

[613] PÉCSVÁRADI Péter, *Pecs-Varadi Peternek, varadi lelki pasztornak feleleti Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, mellyeket az Szent Irasrol es az Anyaszentegyhazrol irt, es Bihar var-megyenek dedicálván MDCXXVI esztendöben kibocsatott*, Debrecen, 1629. RMNy 1983, 1427.

[614] Teljes címe: *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyogyitgattya farkasmarásból esett sebeit Bihar vármegyének, es óltalmazza a Szent Irásrúl és ecclesiárúl írt könyvét az esztergami erseknek*, Pozsony, 1630. = PÁZMÁNY 1630. RMNy 1983, 1485.

[615] PÁZMÁNY 1631/1937, 13–14; RMNy 1983, 1485.

esztergomi érsek és bíboros szívesen rejtőzött költött név mögé, ha támadóját nem látta magához méltó ellenfélnek", hiszen Pázmány már érseksége (1616) előtt is jelentetett meg álnévvel jelzett művet, melyek „szerzői" között találunk élő személyeket.[616] Ilyen lehetett Sallai István is. Fukári Valéria adatai szerint Sallai István azonos lehet a jezsuita rendből korábban elbocsátott Szalay Istvánnal, így jezsuita alapokon nyugvó műveltsége feltételezhető.[617] A korábbi, Sallai pozsonypüspöki plébános szerzősége ellen szóló érvek egy részét a feltételezhetően szerényebb műveltségre alapozták.[618] Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a *Jó nemes Váradnak* szerzője nemcsak Bellarminóra hivatkozott, hanem más, szintén nagyobb olvasottságot feltételező művekre is: igen sok bibliai citátum található a műben, Kálvinra is sokat hivatkozik, továbbá Szent Ágostonra, Costerusra, Riberára, Maldonatusra, Soariusra, Gratianusra, Contzenre, Gretserre, Valentiára és a trentói zsinat végzéseire. Mint azt alább látni fogjuk, a *Jó nemes Váradnak* szerzője igen jól ismerte Pázmány műveit, különösen a *Kalauz* 1623-as kiadását, sőt hivatkozik a *Kalauz*t védő *Setét hajnalcsilla*gra is, „Contra Balduin" megnevezéssel.[619] Ilyen módon Pázmány nem egy korábban kisebb műveltségűnek gondolt plébános neve mögé rejtőzött. A szerzőség 19. század végi bizonytalan megítélése miatt Pázmánynak ez a műve nem szerepel az *Összes Művek* sorozatban. A vitairat tanulmányozását az Országos Széchényi Könyvtárban található két példány tette lehetővé számomra.[620]

A mű három praeliminarikus szövege közül az első meglehetősen durva hangon szól a „Farkas"-nak nevezett Pécsváradi Péterhez. Pázmány kissé gúnyosan állapítja meg: „a' Kösség ne gondollya, hogy mind eszes a' ki könyvet írogat".[621] Pázmány szerzőségét támasztja alá az az utalás, mely szerint Váradot három dolog miatt szereti: „Mert szólatlan kisdedségének tejét, ő-benne szopta: fel-serdült gyermekségét kebelében töltötte: és sok vér-szerént-való Atyafiságának zálaga most-is benne vagyon.", amivel egyértelműen utal a *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* ajánlására és saját életrajzára.[622]

A Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló tematikát Pázmány önálló szövegegységként, koherens módon a *Kalauz*ban, *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* írt 1626-os művében és a *Jó nemes Váradnak* című művében fejtette ki. A szövegek

---

616 Pázmány álnévhasználatáról részletesen: PÁZMÁNY 1631/1937, 13–21; THIMÁR 1999.
617 FUKÁRI 2001.
618 RMNy 1983, 1485.
619 Az alábbi lapokon: PÁZMÁNY 1630, 30, 86, 96, 196, 199, 281.
620 Jelzet: RMK I. 595/1. és RMK I. 595/3. (A kapott tájékoztatás szerint a mű 3. példánya már nem található meg a könyvtárban, mivel cserepéldányként értékesítették.) Az RMNy említi a Pázmáneum 1681-es katalógusát, mely szerint ott három példány lehet(ett); RMNy 1983, 1485.
621 *Uo.*, A2r–v.
622 *Uo.*, 3.

újraírását tekintve sajátos, de jellemző eredményre jutunk. A *Jó nemes Váradnak* című műve (amelyben a *Kalauz*zal ellentétben a mű elején álló *Rövid intés*t leszámítva alig van latin citátum) a védelmezett 1626-os írásnak a tartalomjegyzékét és beosztását híven követi. Mindkét műben ugyanannyi fejezetben szól a két alapkérdésről: a Szentírásról nyolc-nyolc fejezetben, az Anyaszentegyházról pedig hat-hat fejezetben. Eltérés alig van a két mű szerkezete között, mint pl. az egyházról szóló V. rész utolsó fejezete („Esztelenül bizonyíttya a' Farkas, hogy nem igaz a' Romai Gyölekezet"), ami nem szerepel, nem is szerepelhet a korábbi műben. A *Kalauz*ban, annak is második kiadásában (1623) az ikerkérdést a III., VI. és a VII., illetve a VIII. és IX. könyvben tárgyalja,[623] mégpedig a későbbieknél némileg részletesebben és jobban tagolt elrendezésben. A *Kalauz* utáni művekben viszont még koncentráltabban jelenik meg a két alapkérdés tárgyalása. Ugyanakkor a *Kalauz* részletezőbb, a latin nyelvű citátumok pontos közlése az oka annak, hogy a *Jó nemes Váradnak* lapszéli hivatkozásai elsősorban nem a megvédett 1626-os vitairat, hanem a *Kalauz* 1623-as kiadásának lapszámait tüntetik föl. A *Jó nemes Váradnak* abszolút értelemben legtöbb hivatkozása a *Kalauz* 1623-as kiadását jelöli meg olyan szöveghelyként, ahol az olvasó további részletekről tájékozódhat.[624] Helyenként előfordul, hogy a *Kalauz*nak olyan részletére hivatkozik, amely kívül esik az ikerkérdést tematikusan tárgyaló III., VI., VII., VIII. és IX. könyvén, fő művét tehát sokoldalúan kiaknázza akkor, amikor későbbi vitairatában érveit ismételten kifejti.[625] Ehhez képest elenyésző számú a megvédett, *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* szóló műre való hivatkozás,[626] ugyanis a szélesebb forrásbázist megjelölte és az argumentációt alaposabban kifejtette a korábban megjelent *Kalauz*ban. A cáfolt műre, mint említettük, „Farkas" megjelöléssel hivatkozik, szintén sokszor, saját magát pedig egyes szám harmadik személyben említi „Érsek"-nek titulálva a szerzőt (önmagát).

---

[623] III. könyv, XII. rész (Tizenegyedik bizonysága az új tudományok hamisságának: Mert a Szent Írást rútul megmarcongják); VI. könyv, II. rész (Tartozvnk sok dolgokat hinni, es cselekedni, mellyekrül magán világos tanuság nincsen a' Sz. Irásban); VII. könyv teljes egésze (Honnan kell venni a Sz. Írásnak igaz értelmét és a vetekedéseknek magva szakasztását?); VIII. (Az anyaszentegyházrul) és IX. könyv (Csak a római gyölekezet igaz Anyaszentegyház) teljes egésze.

[624] A *Jó nemes Váradnak* a következő lapszámain találhatók a *Kalauz* 1623-as kiadására való hivatkozások: 12, 16, 26, 32, 48, 51, 60, 67, 73, 74, 79–83, 89, 91, 107, 114, 123, 124, 135–137, 149, 151, 161, 174, 178, 186, 194, 195, 197, 198, 201, 204, 209, 213, 214, 218–222, 225, 230, 255, 262, 263, 265, 268, 270, 274, 277, 279, 287, 289, 292, 296, 302, 308, 309.

[625] Például a purgatóriumról írván a további tájékozódást elősegítendő a *Jó nemes Váradnak* 79. lapján a *Kalauz* 1623-as kiadásának 983. lapjára hivatkozik, ami a XIV. könyvre való utalást jelenti.

[626] A *Jó nemes Váradnak* a következő lapszámain találhatók *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl*ra való hivatkozások, általában „Bihar vármeg" megjelöléssel, tehát a mű ajánlásával utalva a műre: 58, 62, 166, 173, 182, 271, 276.

Az alábbi táblázat szemlélteti a három mű terjedelmi különbségeit, pontosabban a *Kalauz* nagyobb terjedelmű okfejtését, s mindez azt mutatja, hogy főleg a *Kalauz* III., erőteljesen vitázó könyve tartalmaz jelentősebb bővítéseket. (A lapszám szerinti terjedelmi jelölések hozzávetőlegesek.)

	***Kalauz* (1623)**	***Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* (1626), a PPÖM-kiadásban**	***Jó nemes Váradnak* (1630)**
A Szentírásról	115 lap (III. könyv XII. rész és VII. könyv)	40 oldal	107 oldal
Az Anyaszentegyházról	140 lap (VI. könyv, II. rész, VIII. és IX. könyv)	100 oldal	204 oldal

5.20. A *Dissertatio* (1631) és a *Kalauz*

E negyven oldalnyi latin nyelvű munka dedikációja a lutheránus Illésházy Gáspárnak szól, keltezése szerint 1630. december 27-én, amiből arra lehet következtetni, hogy a *Dissertatio* 1631 elején jelent meg, de mindenképpen még augusztus előtt. Még 1631-ben írt rá választ Ján Hodik (Hadik) evangélikus lelkész. Válaszának dedikációja 1631. augusztus 1-jén kelt.[627] A címlapon Pázmány neve ugyan nem szerepel, de az Illésházynak szóló dedikáció alapján a szakirodalom nem vonja kétségbe szerzőségét.[628] Fraknói és az RMNy után Heltai János foglalta össze a viták során kialakult hitvitabokor filológiai adatait: „A *Dissertatio* nem előzmények nélkül hagyta el a nyomdát. Valójában egy már régebb óta tartó, feltehetően kézírásos formában folytatott hitvita része volt, amelyet Ján Hodik 1631-ben írt válasza, a *Statera dissertationis*

[627] *Dissertatio, an vnvm aliquid ex omnibus Lvtheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptvra Sacra contineat*, Pozsony, 1631. RMNy 1983, 1512. – Kiadása: PPOO VI, 673–697. Hodik válasza: RMNy 1983, 1520.

[628] Ez következik Hodik 1632-ben megjelent viszontválaszából is: Jan HODÍK, *Statera dissertationis cvivsdam papisticae, quam […] Petrvs […] Pazmanny etc. invulgari curavit; exhibens ocvlatam demonstrationem aeqvivocationum et sophismatum in dicta dissertatione adhibitarum et oppositarum* […], Bártfa, 1632., RMNy 1983, 1520.

(Bártfa, 1632) alapján a következőképpen lehet rekonstruálni. A katolikusok 1630. január 23-án provokatív szándékkal átküldtek Trencsénbe egy latin nyelvű vitairatot, amely szerint Luther tanítása a Szentírásból nem igazolható. Erre Hodik gyors választ adott, és gyors névtelen feleletet kapott, amelynek már valószínűleg maga Pázmány volt a szerzője, Hodik újabb viszontválaszára felelt az érseknek már nyomtatásból is ismert *Dissertatió*ja."[629]

Figyelemre méltó, hogy az ajánlás címzettje protestáns főúr, akihez Pázmány nem ellenfélként, hanem „lehetséges szövetségesként" beszél, hasonlóképpen Nádasdy Ferenchez, Nádasdy Pálhoz és Batthyány Ferencné Poppel Évához. A dialógus végül is eredményhez vezetett Batthyány Ádám, és Pázmány halála után Nádasdy Pál valamint Illésházy Gáspár gyermekei esetében.[630] Illésházyval kapcsolatban utal harminc-éves ismeretségükre, iránta való szeretetére: „Triginta prope anni sunt, Vir Nobilissime, ex quo ego te, et amavi semper et colui: nec ullam de te bene merendi occasionem intermittere, constitutum habui."[631]

A *Dissertatio* négy fejezetében három vitatott kérdést tárgyal, melyek Pázmány szerint nem találhatók meg a *Biblia* szövegében: 1) egyedül a hit üdvözít, 2) minden hívő biztos lehet örök üdvössége felől, 3) a pápa nem feje az egyháznak. Pázmány igaza tudatában, magabiztosan szerkesztette meg írását, fejezte ki véleményét, mivel azt látta, hogy vitapartnere nem tudott közvetlenül bibliai locusokra hivatkozni, csak utólagos következtetésekre.[632]

Pázmány érvelésében elsősorban bibliai locusokra hivatkozik, de utal Bellarminóra és a trentói zsinatra is.[633] Feltűnő, bár aktualitásánál fogva érthető, hogy utal Balduinusra és ellene írott válaszára, amely nem sokkal korábban, 1627-ben jelent meg.[634] A *Kalauz* mindössze egy helyen szerepel a margón „Hodegus fol. 919" utalással, a „sola fide" vitatásával kapcsolatos részben. A lapszámutalásról megállapítható, hogy a *Kalauz* 1623-as kiadásáról van szó e helyen.[635] A *Dissertatió*ban tárgyalt há-

[629] HELTAI 2008, 123. A kéziratos vita előzményeiről: FRANKL 1872, 374–377; HELTAI 2005, 130–131 és SZELESTEI N. 1998, 152–165.

[630] HELTAI 2008, 173; HELTAI 2005, 130. Ezt az egyértelműen térítő szándékot mutatja a *Feleletb*en, hogy az ajánláson kívül egy, a művet záró *Peroratió*t is szerkesztett Pázmány Nádasdy Ferenchez: PÁZMÁNY 1603/2000, 17–20, 249–256.

[631] PPOO VI, 677.

[632] Ezért „Pázmánynak könnyü volt tagadó feleletét bebizonyitani.", FRANKL 1869, 422.

[633] PÁZMÁNY 1631, 11–12, 24. Itt jegyzem meg, hogy az OSzK-ban meglevő, két teljes, újrakötött példány egyikében sincsenek kéziratos bejegyzések, csak a „2. példány" 20. lapján két félsoros aláhúzás.

[634] PÁZMÁNY 1631, 7, 26.

[635] PÁZMÁNY 1623, 919, az itt található alfejezet címe: „*§. 6. Csak magán a' Hit, nem elégséges az Igazuláshoz*" (915–920), ez pedig a *Kalauz* XII. könyve első részében van. A XII. könyv (címe: „*Az ember igazvlasarvl*") egésze taglalja részletesen a megigazulás kérdéseit, együtt a hit, a jó cselekedetek érdemszerző erejével, valamint az újítók felfogásának cáfolatával.

rom teológiai kérdés a *Kalauz* XII. könyvében („sola fide", megigazulás) és a X. könyvben („A római pápa nem antikrisztus", a pápa mint az egyház feje) találhatók részletesebben kifejtve.

5.21. A *Bizonyos okok* (1631) és a *Kalauz*

A *Bizonyos okok* címlapján nem szerepel a szerző neve,[636] a szakirodalom azonban egyértelműen Pázmány nevéhez köti részben a Pázmány által aláírt dedikáció, részben ismert életrajzi események következtében.[637] Az ajánlás Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évához szól. Ebben Pázmány a lutheránus nemesasszonyt nem tekinti hitbeli ellenfélnek, sőt nyíltan és szelíden a vallásváltoztatásra bíztatja: „Elhiszem, ha figyelmetessen olvassa, nem csudálkozik ez-után, ha az értelmes emberek ki-mosdanak a' *Luther* és *Calvinus* mételyéből. Kire, hogy a' Szent' Lélek Kegyelmedet segítse, alázatosan kérem Istenemet."[638] Az ajánlólevél 1631. február 2-án kelt, nem sokkal Poppel Éva fiának, Batthyány Ádámnak a katolizálását (1629. szeptember 15.[639]) követően. A kis könyv egészében Pázmány alkotása, azzal együtt, hogy szerzője – az *Öt szép levél*re emlékeztetően – egy áttért „fö ember" válasziratát közli egyes szám első személyben előadva egy, a vallásváltoztatásán csodálkozó ismerősétől kapott levélre. Az ajánlásban azt írja Pázmány, hogy a címzettől kapott levélre, annak nevében, őt magát mintegy „tehermentesítve" írta meg válaszát, amibe „a' sok ezer közzül, csak Nyolcz Okot foglalék Irásocskában".[640] Az ajánlás pedig Poppel Éva esetleges vallásváltoztatását célozza meg, legalábbis a nemesasszony türelmére számít áttért fia ügyében. Fikció és valóság keveredik itt: mivel az ajánlás Poppel Évához szól, akár annak frissen áttért fia, Batthyány Ádám is írhatta volna ezt a könyvet, de

[636] Teljes címe: *Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fö ember az uj vallasok töreböl kifeslet, es az romai ecclesianak kebelebe szállot*, Pozsony, 1631. RMNy 1983, 1511. Kiadása: PPÖM V, 303–342.

[637] FRANKL 1869, 423–425; FRAKNÓI 1876, 275–276.

[638] PPÖM V, 307.

[639] G. ETÉNYI 2001, 185. Batthyány Ádám katolizálását néhány hónapig igyekezett titokban tartani még édesanyja előtt is, ugyanis ez a frissen kialakult vallási különbségek miatt megnehezítette tervezett házasságát Illésházy Katával. Poppel Éva mindvégig neheztelt rá, s végül a házassági terv is meghiúsult. E bonyodalmak teszik érthetővé, hogy Pázmány Poppel Évának ajánlva írta meg a *Bizonyos okok*at. KOLTAI 2002a, 26–35, 275; KOLTAI 2002b, 29–38, 284. – Pázmánnyal való kapcsolatáról lásd még a *A* Rövid tanúság *(1606) és a* Kalauz című korábbi fejezetben írottakat. A legfontosabb adatok összefoglalása: KOLTAI 2008, 11–27.

[640] PPÖM V, 307.

név szerint sehol nincs megemlítve. Ez a kommunikációs játék egyáltalán nem idegen Pázmánytól, ezért és stiláris-retorikai sajátosságai, valamint az eseménytörténet folytán is teljes egyértelműséggel Pázmányt jelöli meg szerzőként a szakirodalom. Batthyány Ádámmal való levelezéséből jól ismert kapcsolata a főúrral, akinek első gyóntatója volt, s áttérése után is figyelemmel kísérte életútját. A lelkiatya szerepét jól megvilágítja az az 1629. október 15-én kelt[641] levél, amelyben – egy hónappal az áttérés után – igyekszik lebeszélni a részegeskedésről a fiatal főurat. Ez a prédikációs hang jelenik meg a *Bizonyos okok* végén, a mű lezárását jelentő „Epilógus"-ban is.

Az egész írásművet jellemzi az értelemre hatni szándékozó logika, de itt a mű végén (melyet „Amen"-nel zár le Pázmány) felerősödik az érzelmi hatáskeltés. Az „Epilogus" két lapnyi szövege leginkább imához vagy prédikációhoz hasonló: „Azért tévelyedtünk el az igazság útáról és az igazság világossága nem fénlet nékünk és az értelem Napja fel nem támadott nékünk. Isten a' ki bir az emberek szivével, világositcsa elméd sötétségét, lágyítcsa keménységét, hogy a'hoz a' Valláshoz ragaszkodgyál éltedben, a' mellyet halálod óraján akarnád, hogy tartottad volna, és a' melynek igaz okát adhatod, mikor a' Christus Itélő széki előtt fogsz állani. Amen." [642]

Az alábbiakban érdemes idéznünk a fentiekben említett, Batthyány Ádámhoz szóló levelet, amely jól megvilágítja a főpapnak a főúrral való bensőséges kapcsolatát. A kis levél retorikai remeklés: benne megtalálhatók a szónoki beszéd fő részei. Pázmány térítéseiről, a „lelkiatya"-szerepről nem áll rendelkezésre kellő számú rendszerezett adat, ez megnöveli az ilyen megnyilatkozások értékét. Ez a levél ennek a gondoskodásnak a bizonyítéka: Pázmány egy rövid kis *prédikáció* keretében próbálja a helyes úton tartani az ifjút. A levél ennek megfelelően közvetlen és bizalmas hangú, teljesen magyar nyelvű: a *salutatio* és a *conclusio* egyaránt az. Pázmány a gazdagon alkalmazott biblikus terminológia és utalások segítségével szól Batthyányhoz. A levéltől természetesen nem várható el, hogy valóságos prédikáció módjára egy, a szöveg elején álló bibliai textus kifejtése legyen, viszont saját mondandójához alaposan felhasználja a bibliai utalásokat. A *captatio benevolentiae* itt annak közlése, hogy a levél írója imáiba foglalja a címzettet: „az Úr Istent kérem, hogy kegyelmedet szent lelkével vastagítsa és vezérelje". A *narratió*s részben válik konkrétabbá az előző bekezdésben megalapozott mondanivaló: Pázmány rátér Batthyány személyére, itt van szó a „kegyelmednek [...] ostromi"-ról. A *propositió*ban Pázmány még közvetlenebbül fogalmaz, itt már a „bünben merülés" veszélyeiről van szó. Ebből következnek a kérések (*petitio* 1–2), a mindennapi imádságra való kérés (buzdítás) és a válasz kérése. Külön összefoglalásra itt már nincs szükség, a levél *conclusió*jában a prédikációs búcsúzó formát, az áldáskérést fogalmazza meg Pázmány.

[641] PPÖL II, 71–72.
[642] PPÖM V, 342.

[SALUTATIO] Szolgálok kegyelmednek, mint szerelmes fiam uramnak, és az Istentül szüből kivánok kegyelmednek minden mennyei és földi áldomásokat.
[CAPTATIO BENEVOLENTIAE] Távoly létemben egyébbel nem szolgálhatván kegyelmednek, az Úr Istent kérem, hogy kegyelmedet szent lelkével vastagítsa és vezérelje, hogy ez világi sok veszedelmek között úgy menjen által, hogy az örök boldogságra jusson. Mert ugyanis minden világi állapat csakugyan egy kis árnyék és egy semmi, mely hamar elmúlik.[643] Előttünk sok nagy urak és fejedelmek éltek, kiknek csak emlékezetek fennmaradt, hanem a mint éltek, a szerént jutalmaztatnak, mind örökké![644] Azért bizony igen méltó, hogy ez világi jókat csak úgy nézzük, mint álmunkat, és azon igyekezzünk, hogy az örök jókat elnyerjük. Mivel pedig az igaz Hit fundamentoma az örök életnek, azt mindennél inkább őrizzük.[645]
[NARRATIO] Nem kétlem édes fiam uram, hogy kegyelmednek elég sok ostromi vannak, de az igaz Hitért embernek nem csak szót kell szenvedni, hanem Martyromságot is,[646] minthogy számtalan sok szentek azt is szenvedtek.
[PROPOSITIO] De édes fiam azt jól eszedben tartsad, hogy Isteni félelemmel és tekélletes élettel kell az igaz Hitnek kertét béárkolni, mert a szent Irás szava az, hogy a mely ember elveszti a jó lelkiismeretet, és bünben merül, az hitből is könnyen kiesik.[647]
[PETITIO 1] Azért kegyelmedet, mint szerelmes fiam uramat, kérem, hogy mindennapi ájtatos imádságokkal és tekélletes jó erkölcsökkel gyökereztesse magában az Istennek igaz ismeretit. És mihent valami terhét érzi lelkének, a szent gyónás által attúl menekedjék meg.
[PETITIO 2] Kérem kegyelmedet, irjon nekem állapatjárúl, mert tagadhatatlan, hogy szorgalmatos vagyok az kegyelmed jó állapatjának értésében.
[CONCLUSIO] Áldja és tartsa meg Isten kegyelmedet minden jókkal.
[DATUM] Sellyén, 15. Octobr[is] 1629.
Kegyelmednek szeretettel szolgál
[SUBSCRIPTIO] Esztergami Érsek m[anu] p[ropria]
[INTITULATIO] Sp[ectabi]li ac Mag[nifi]co d[omi]no Adamo de Battyán etc. Domino ut filio chariss[i]mo.[648]

E levélszöveg méltán tekinthető a genus deliberativum (morális argumentáció) megvalósulásának.

---

643 „Napjaink elfogynak a földön, mint az árnyék...” (1Krón 29,15)
644 Pl. Péld 12,14; Zsolt 28,4; 2Tim 4,14.
645 Pl. Róm 3,21–31; Gal 3,8.
646 Pl. ApCsel 7,54–60.
647 1Tim 1,19.
648 „Tekintetes és nagyságos Batthyány Ádám úrnak stb. Uramnak miként legkedvesebb fiamnak.” További példa a misszilisre mint genus deliberativumra: HARGITTAY 2000, 29–31.

Pázmány a *Bizonyos okok*ban felhasznált hivatkozások, locusok vonatkozásában mértéktartó volt, erőteljes tudományossággal nem akarta megakasztani a logikával, érzelmi ráhatással és szintetizáló képességgel összeállított könyvet. A bibliai hivatkozásokon túli utalások: az *Augustai Confessio Apologiá*ja, Balduinus *Phosphorus*a, a *Confessio Helvetica*, Szent Ágoston, Szent Ambrus, Chrysostomus és Cyprianus egyké műve, két helyen a trentói zsinat végzései és a mű végén, az „Epilogus" előtti sorokban a *Kalauz*. E helyen az úrvacsora kétszín alatti vételéről ír, s a marginális hivatkozás – „fol. 875" – az 1623. évi kiadás lapszámára utal.[649]

A műnek a *Kalauz*hoz való viszonya szempontjából láttuk, hogy ugyan csupán egyetlen locusjelölés található benne a nagy műre, mégis nyilvánvaló az azzal való tematikus összefüggés, különösen ha a *Bizonyos okok*ban felvetett fő kérdések *Kalauz*beli részletes tárgyalásának helyét tekintjük. Az alapkérdés természetesen ismét csak az, hogy Pázmány álláspontja szerint a *Szentírás*ból nem bizonyíthatók az új vallások, amit ugyanekkor, az 1631-ben megjelent *Dissertatió*jában már kifejtett. A *Kalauz* szövege mint szintézis felől tekintve a vitakérdéseket, ezek természetesen számos korábbi művében megtalálhatók, leginkább a III. könyvben újraírt *Tíz bizonyság*ban.

Bizonyos okok	***Kalauz* (1637)**[650]
Első ok: Mert a' Lutherista és Calvinista Vallások közzül semmi sincs a' Szent Irásban.	III. könyv, II. rész, 4. A' Romai Ecclesia Tudomanyától külömbözö Vallások, semmit Sz. Irásból ellenünk nem bizonyíthatnak. (95)
Második ok: Mert bátorságos, hogy a' Pápista Hitben üdvözülhetünk.	III. könyv. I–II. rész. Közönséges jelenségek, mellyekből kitetczik, hogy a' Romai Hittűl szakadot Vallások, igazak nem lehetnek. (79, 89)
Harmadik ok: Mert a' Hit dolgairúl bizonyost nem tudhatni a' Luther és Calvinus táborában.	III. könyv, II. rész, 3. Az Ujítók fondamentomából a' Sz. Irás könyveinek méltósága fel-bontatik: mellyel az egész Keresztyén Hit bizonytalanná tétetik. (93)
Negyedik ok: Mert a' Luther és Calvinista gyölekezet nem igaz Ecclesia.	IX. könyv: Csak a' Romai gyölekezet igaz Anyaszentegyház. (712) I. rész. Huszon-hét bizonysaggal meg-

[649] PPÖM V, 340; PÁZMÁNY 1623, 875: „§. 9. Egy-nehány Kérdéssel, meg-óltatik a' Kétszineseknek Pohár szomjuhozása."

[650] Pázmány nyilván a *Kalauz* 1623. évi kiadását tartotta szem előtt műve összeállításakor, mivel azonban ez strukturálisan megegyezik az 1637. évi kiadással, a második oszlopban a *Kalauz* harmadik kiadásának lapszámaira utalunk, mégpedig az egyes szövegrészek kezdő lapszámára (PÁZMÁNY 1637/2000).

Bizonyos okok	***Kalauz* (1637)**[650]
	mutatom, hogy az Uj Szakadások nem igaz Ecclesiák. (712) 1. Az Anyaszentegyház első Ieléből Három Bizonysággal rontatnak az Ellenkező Gyölekezetek. (712) 2. Az Anyaszentegyház masodik Ieléből, Tizenöt Bizonysággal mutattatik-meg az el-szakadott Gyölekezetek hamissága. (714)
Ötödik ok: Mert a' Romai Ecclesiának igazsága tagadhatatlan.	IX. könyv: II. rész, Tizen-nyolcz bizonysaggal meg-mutatom, hogy egyedűl a Romai Ecclesia, Chrisztus Iegyese és igaz Anyaszentegyháza. (728)
Hatodik ok: Mert a' Lutherista és Calvinista Hitnek hamissága nyilván való.	III. könyv, IV. rész: Harmadik bizonysaga az Uj tudomanyok hamisságának: Mert Ujak és Mostaniak. (150)
Hetedik ok: Mert a' Luther és Calvinus követői hamis költésekkel gyűlöltetik a' Római Ecclesiát.	XV. könyv: Az Ujítoknak harom gyalazatos szidalmazási meg-rontatnak. (999)
Nyolcadik ok: Az Ur-vacsorának Két szin-alatt vételét ok nélkül állattyák a' Szakadozok.	XI. könyv: Az oltari szentsegrül. (818)

Feltűnő, hogy a *Bizonyos okok*nak 1631 után még számos kiadása jelent meg. Többnyire *Nyolc okok* címmel összesen tíz kiadása ismert az 1640 és 1772 közötti időszakból.[651] Heltai János azt írja, hogy „a Kalauzon kívül a *Bizonyos okok* az egyetlen vitairata, amely több kiadásban is napvilágot látott".[652] Bár ezt az állítást árnyalni szükséges, ugyanis más vitairatai is megjelentek egynél több kiadásban, kétségtelen, hogy a kiadások tekintetében a listavezető a *Bizonyos okok*.[653] Az sem véletlen ezek

[651] ADONYI–MACZÁK 2005, 101., 108., 122., 124–126., 129., 133., 138., 145. sz.

[652] HELTAI 2008, 124.

[653] *Öt szép levél*, *Öt levél*: 1609, 1613, 1741, 1761, 1769 (ADONYI–MACZÁK 2005, 53., 65., 130., 137., 141. sz.); *Rövid felelet*: 1620, 1674 (ADONYI–MACZÁK 2005, 77., 111. sz.); *Setét hajnalcsillag*: 1627, 1774, 1775 (ADONYI–MACZÁK 2005, 88, 146, 147. sz.). A két 18. századi kiadás feltehetőleg ugyannak a kiadásnak megváltoztatott címlappal való editiója (Szelestei N. László és Bitskey István észrevétele). Pázmány életében többször is megjelent a *Peniculus papporum*, az *Anonymi sicophantae*, a *Logi alogi*, *A görögök szakadásárúl* és a *Mahomet vallása*.

után és a mű hatását bizonyítja hogy a *Bizonyos okok* körül kialakult egy hitvitabokor, amely még évtizedekkel később is mutatja a mű recepcióját.[654]

A *Bizonyos okok* hatását, az 1640. és 1671. évi pozsonyi megjelenés vallási-politikai erőterét elemezte nemrég Heltai János még meg nem jelent előadásában. Sok lényeges megfigyelést tett a mű fikciós elemeire, irodalmi jellegére vonatkozóan, pótolva azt a hiányt, hogy a *Bizonyos okok*ról még nem született elemzés. Heltai szerint Pázmánynak ez az írása „mestermű", „a Kalauz mellett a Bizonyos Okok Pázmány hitvitázói életművének legnagyobb hatású alkotása".[655]

5.22. Az *Okok, nem okok* (1631) és a *Kalauz*

1631 Pázmány utolsó időszakának írói szempontból egyik legaktívabb éve volt, ekkor négy műve is megjelent: az *Okok, nem okok*on kívül a *Bizonyos okok*, a *Dissertatio* és *Imádságos könyv*ének negyedik kiadása.[656] Utolsó éveiben sem csökkent aktivitása, mutatja ezt a több hónapos távollétet igénylő követi útja VIII. Orbán pápánál 1632-ben, az egyetemalapítás 1635-ben, a prédikációs kötet megírása majd kiadása 1636-ban és a *Kalauz* harmadik kiadásának sajtó alá rendezése. Erre az időre eshet grazi egyetemi előadásainak javítgatása is. Kései időszakának levelezése azt mutatja, hogy szinte napi kapcsolatban állt I. Rákóczi Györggyel és élénken érdekelte Erdély ekkori válságos időszaka.

Az *Okok, nem okok* – nem számítva most ide a *Kalauz* 1637. évi kiadását – Pázmány három és fél évtizedes hitvitázó működésének feltételezhetően utolsó darabja,[657]

---

654 HELTAI 2008, 123–124. Mindjárt az első válasz nem sokkal a *Bizonyos okok* után jelent meg: KISMARJAI VESZELIN Pál, *Kegyes és istenes beszélgetések*, Debrecen, 1633. RMNy 1983, 1562. Úgy látszik ez az egyetlen olyan (egyébként több mint 300 lapos) vitairat, amire Pázmány nem válaszolt. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Kismarjai Veszelin – hasonlóan Pécsváradi Péter vitairatához *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* ellen – a közvetlenül megtámadott írás mellett a *Kalauz* számos helyét is bevonja a vitába. Eljárásukkal mindketten (Kismarjai Veszelin és Pécsváradi) érzékeltetik, hogy bővebb és kimunkáltabb érvrendszerével, tartalmilag a *Kalauz* áll a Pázmány-művek hátterében, s azzal kell fölvenni a küzdelmet.

655 E helyen is köszönöm Heltai Jánosnak, hogy 2014 márciusában az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elmondott *A* Bizonyos Okok *1671. évi pozsonyi kiadása és más vitairatok 1671-ből című* előadásának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

656 RMNy 1983, 1514, 1511, 1512, 1513.

657 A pontos datálás, azaz, hogy megállapítsuk, az 1631. év mely időszakában, melyik hónapjában jelent meg a nyomtatvány, nem lehetséges. A datálásra vonatkozóan: RMNy 1983,

egyben a Pécsváradi Péterrel folytatott hitvitáknak is lezárása, melyben – mint a hasonló esetekben – itt is Pázmányé volt az utolsó szó. Az *Okok, nem okok*at a mai ismert egyetlen, Pannonhalmán található példány alapján Stripsky Hiador 1937-ben publikálta hasonmás kiadásban, ezért (hasonlóan a *Jó nemes Váradnak* című műhöz) ez sem szerepel az összkiadásban.[658] Közvetlen előzménye Pécsváradi Péternek az említett Pázmány-műre adott válasza, mely ma példányból nem ismert,[659] csupán a rövid terjedelmű, 15 számozott lapból álló *Okok, nem okok*ból következtethetünk egyes részeire, mivel Pázmány sűrűn idézi Pécsváradi írását, mégpedig kurzív szedéssel elkülönítve, sőt a szerző azonosítására (Sallai=Pázmány) is lehet következtetni belőle.[660] E munkája is Sallai István neve alatt jelent meg, hiszen a védelmezett mű (*Jó nemes Váradnak*) is Sallait vallotta szerzőjének címlapján. Az 1626-ban megjelent *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* után kibontakozó vita állomásait már röviden ismertettük.

Az *Okok, nem okok* az ajánlás után öt részben felel Pécsváradi munkájára, a kilenc okra, az alábbiak szerint:

Keresztyen olvasomnak, Isten aladasat kivanom
Num. I. Az I. II. III. Oknak roszszaságárúl
Num. II. Az IV. Oknak gazsagarul
Num. III. Az V. Oknak oktalanságárúl
Num. IV. Az VI. VII. VIII. Oknak kábaságárúl
Num. V. Az IX. Oknak fergessége

Látható, hogy Pázmány formálisan végigmegy vitapartnere érvein, az ott felhozottakra pontról-pontra válaszol. Gyakran idézi is Pécsváradit, mindazonáltal nem teológiai vita ez, hanem sokkal inkább személyeskedés és szofisztika. A tematizált kérdések közül az első az álnévhasználat. Pázmány soha nem nevezi néven Pécsváradit, csak „Váradi Farkas"-nak, vagy egyszerűen csak „Farkas"-nak titulálja. Az „Érsek" személye: Pázmány itt nem cáfolja, hogy ő lenne a *Jó nemes Váradnak* szerzője, amiből arra következtethetünk, hogy ő maga a szerző. A vitairat további témái: a durva hangnemről (lásd alább), a vita tárgyától (a Szentírásról és az Anyaszentegyházról) való eltérés hibája, az autoritásokra való utalások jogossága, az egyház

1460, mely szerint Pécsváradi műve 1630-ban vagy 1631-ben jelent meg. Ha 1631-ben, akkor az *Okok, nem okok* Pázmány utolsó, életében kiadott vitairata.

658 PÁZMÁNY 1631/1937, teljes címén: Pázmány *Péter ismeretlen magyar könyve: Okok nem okok*, kiad. STRIPSKY Hiador, Bp., 1937. – [PÁZMÁNY Péter:] *Okok nem okok, mellyekert iria a' varadi farkas, hogy nem meltóztatik továb az én irasom-ellen tusakodni. Irta Sallai István pap, püspöki plébános*, Pozsony 1631. – RMNy 1983, 1514. Ismertetése: VARJAS 1938.

659 A Pécsváradi-mű címe *Kilencz okok* volt: RMNy 1983, 1460.

660 PÁZMÁNY 1631/1937, 13–14. (A bevezetőben.)

„láthatóságáról", további személyeskedések, Pázmány megszentenciázásának hamis híre az országgyűlésben, végül a purgatórium a *Bibliá*ban.

Hogy mennyire nem a klasszikus értelemben vett hitvitáról van szó, mutatja az, hogy egy kivétellel hiányoznak belőle a latinul idézett autoritások, s az idézet nélküli locus-utalások száma is csekély. A kilenc bibliai utaláson kívül Kálvin *Institutió*jára hivatkozik háromszor, csak utal Bellarminóra és Becanusra, és egy olyan műre – Zacharias Rivander lutheránus szerző *Lupus excoriatus*[661] című kálvinisták elleni írását említi –, amely nem szerepel más vitairataiban, bizonyítva azt, ami már korábbi írásaiban is megfigyelhető volt, hogy folyamatosan tanulmányozza a megszerzett könyveket, s frissíti utalásbázisát, akár katolikus, akár protestáns szerzőkről van szó.

A mű személyeskedő jellege folytán természetesnek kell tartanunk, hogy ismét előkerül a durvaságok kérdése, noha ebben a rövid írásában Pázmány nem él úgy a durvaság eszközeivel, mint jó néhány korábbi művében, sokkal inkább az ellenfelet ostobának tekintő, lenéző státust foglalja el. Viszont a kérdésre, hogy miért a visszavisszatérő alantas stílus, itt adja meg visszamenőleg is a legteljesebb választ, aminek a lényege, hogy részéről csak a szidalmak visszadobálásáról van: „Es hogy a' Farkas fülében titkomat meg-súgjam: mikor kemény szókat írtam feleletemben, egyebet nem miveltem hanem, haza küldöttem a' mit reánk okádot a' Farkas: az-az a' minémü kemény szidalmakat reánk szórt Irasában, egybeszedtem és haza kültem neki: a' végre, hogy meg-jajdúllyon, és maga fájdalmából ismérje, hogy nem kell ollyat reánk kérödni, a' mit maga nem örömest szenvedne."[662]

Ezek után nem lehet meglepő, ha e kis írás közvetlen összefüggése a *Kalauz*zal csak kevéssé mutatható ki, inkább a Pécsváradi-művekkel való kommunikációs helyzet felől tudjuk meghatározni helyét a Pázmány-művek kapcsolati rendszerében. Új érve tán csak az említett Rivander-utalás, úgy tűnik, hogy a rövid írás csak azért készült el, hogy magáénak tudhassa a polémia utolsó szavát.

[661] PÁZMÁNY 1631/1937, 3. – Zacharias Rivander (Bachmann) lutheránus prédikátor (1553–1597) műve: *Lupus excoriatus oder Schafpelz öffentlicher und heimlicher Calvinisten*, Wittenberg, 1582.

[662] PÁZMÁNY 1631/1937, 5.

6. A *KALAUZ* ÉS A VITAIRATOK KOMPILÁCIÓS ÖSSZEFÜGGÉSEI (STRUKTURÁLIS MEGKÖZELÍTÉS)

6.1. A kompilációs stemma és értelmezése

Pázmány vitairatatainak egymással és a *Kalauz*-kiadásokkal való tartalmi összefüggéseit egy kompilációs stemmában mutatjuk be. (A könyv hátsó borítója előtt található.) Esetenként más műfajú műveket is fel kellett vennünk a stemmába, ugyanis ezek is érintkeznek a hitvita-műfajjal. Ezért került be az *Imádságos könyv* 1606-os kiadása, amely a *Rövid tanúság*gal egybekötve jelent meg úgy, hogy a *Rövid tanúság*ot Pázmány később beledolgozta a *Kalauz*ba. Mint az ismert, az *Imádságos könyv*nek az első kiadást (1606) követően még további három önálló kiadása jelent meg (1610, 1625, 1631) Pázmány életében, de ezek már nem tartalmazzák a *Rövid tanúság* szövegét. Az *Imádságos könyv* és a *Rövid tanúság* részben ökumenikus jellege indokolttá tette, hogy az 1606-os kiadásban még együtt szerepeljenek, de a későbbi *Imádságos könyv*-kiadásokban és a *Kalauz*-kiadásokban Pázmány már megtette a műfaji elkülönítést.

Megtalálható a stemmában a *Posonban lött prédikáció* (1610) – 41. sz. –, amely Pázmány egyetlen (kiírt név nélkül) kiadott prédikációja a nagy, 1636-os prédikációgyűjtemény előtt. A *Posonban lött prédikáció*nak erőteljes vitázó jellege van a többszörösen vallást változtató Torday János ellen, ez a személyes célzatú vitatkozó él azonban a prédikációs kötetben már megszűnik a prédikáció jelentős átdolgozásával. Pázmány korábbi szövegrészei közül azonban több is érintetlenül átkerült a későbbi változatba. Ebben az esetben is a műfajiság egyneművé tételére törekszik Pázmány, s prédikációgyűjteménye elején le is szögezi, hogy a prédikálásnak nem feladata a vitatkozás és a személyekre való közvetlen utalás.[663] (A *Prédikációk*ban – 42. sz. – Pázmány többször is hivatkozott a *Kalauz*ra mint egyes kérdések bővebb kifejtésére.)

Az alábbi felsorolásban – a stemma magyarázataként és kiegészítéseként – a kompiláció irányait határozzuk meg. A nyilak iránya a kompiláció irányára illetve az újabb kiadásra, továbbá a védő iratra utal. A stemma sorszámai az alábbi sorszámoknak felelnek meg.

[663] „Csak arra vigyázzon a tanító, hogy emberek nevezése-nélkül dorgállya a bűnöket […] Mikor a szabó megüti az asztalt, az olló kimutattya magát; mert noha őtet nem illetik, de ottan megcserdűl", „A keresztyén predikátorokhoz intés": PPÖM VI, XXXVI.

1. A *Felelet Magyari István sárvári prédikátornak* (Nagyszombat, 1603, RMNy 1983, 905). Pázmány későbbi kisebb vitairataitól eltérően ebben a műben nemcsak egyes kiragadott vitakérdéseket tárgyal, hanem a hitviták szinte minden alapkérdését taglalja. Valójában a *Felelet* felől tekintve válhatott hitvitává Magyari könyve, hiszen a protestáns iratnak a hitágazati kérdéseket tárgyaló részeit Pázmány jóval nagyobb terjedelemben vitatta, mint az 1602-es mű. Ilyen módon a felvetett kérdések és témák sokaságát tekintve a *Felelet* a *Kalauz* egyik fontos előzményének tekinthető. A *Kalauz*nak nem egyetlen, vagy néhány meghatározott helyére építette be a *Felelet*et, hanem már ott felhozott érveit, citátumait és témáit a *Kalauz* egészébe, annak számos helyére beszerkesztette, főleg a III., IV., V. és a XV. könyvbe.

2. A *Diatriba theologica* (Graz, 1605, RMK III, 1018) című latin egyetemi disputációja a *Kalauz* VIII., IX., és X. könyvének anyagába került bele, s bár formailag egyetemi libellus, számos teológiai vitakérdést tartalmaz, így helye van a kompilációs stemmában.[664]

3–4. *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tiz nyilvánvalo bizonysága és rövid intés a török birodalomrúl és vallasrúl* (Graz, 1605, RMNy 1988, 933) a *Kalauz* III. könyvébe és az V. könyv utáni appendixbe került mindhárom kiadásban. A *Tíz bizonyság* vált a *Kalauz* terjedelmileg és műfajilag legfontosabb alkotóelemévé. Az újraírás részletesebb kimutatása A *Tíz bizonyság* (1605) és a *Kalauz* című fejezetben található meg.

5–6. A *Rövid tanúság, mint imerhessék meg az együgyük az igaz vallást* az *Imádságos könyv*höz folyamatos lapszámozással csatolva jelent meg (Graz, 1606, RMNy 1983, 945), majd a *Kalauz* VI., VII. és VIII. könyvébe került bele. (Az *Imádságos könyv* további három átdolgozott kiadását műfaji okok miatt itt figyelmen kívül hagytuk. Ezekben már nem található meg a *Rövid tanúság*.)

7. A *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül* (Graz, 1607, RMNy 1983, 961) a *Kalauz* XIII. könyvébe került.

8. *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* (Nagyszombat, 1609, RMNy 1983, 984). A szerző „S. T. D. P. P." rövidítés alatt jelentette meg művét. Átdolgozva a *Kalauz* V. könyvében szerepel.

9. Az *Öt szép levél* (Graz, 1609, RMNy 1983, 980) a *Kalauz* 1613. évi kiadásának appendixében szerepel átdolgozva *Öt levél* címen. Az újabb átdolgozás 1623-ra készült el; ebben és az 1637. évi kiadásban az Alvinczi Péternek írt művet Pázmány úgy írta újra, hogy megszüntette a levélformát és a szöveg immár teológiai traktátusként szerepel a *Kalauz*ban: az I. levél a XV. könyvnek I. része, a II. levél a XV. könyv II. része, a III. levél a XV. könyv III. része, az V. levél ismét a XV. könyvnek I. része.

---

[664] PÁZMÁNY 1605/1975, 15. – Összefüggés van a *Diatriba*, a *Felelet* és a *Tíz bizonyság* között is. Részben ezek a művek közvetítették a teológiai érvrendszert a *Kalauz* szövegébe. Vö. BITSKEY 1996.

10. Az *Alvinci Péternek [...] feleletinek [...] megrostálása* (Pozsony, 1609, RMNy 1983, 986) az *Öt szép levél*nek a védelme Alvinczi (elveszett) művével szemben. Témái közvetve szintén egyeznek a *Kalauz* témáival.

11–12. *Peniculus papporum* (Pozsony, 1610, RMNy 1983, 1002). A Joannes Jemicius néven kiadott mű appendixében található az *Anonymi sycophantae glomeratae criminationes*, az 1611. évi második kiadást követően a *Kalauz* első kiadásának (1613) függelékébe a *Logi alogi* appendixeként került.

13–14. A *Peniculus papporum* és az *Anonymi sycophantae glomeratae criminationes* (Pozsony, 1611, RMNy 1983, 1024) második kiadása, ismét Joannes Jemicius néven.

15. A *Logi alogi* (Pozsony, 1612, RMNy 1983, 1040). Az első kiadás Joannes Jemicius néven jelent meg és a *Kalauz* 1613. évi kiadásának appendixében is szerepel. A *Peniculus papporum*ot ért támadás (RMNy 1983, 1035) ellen készült. A *Kalauz*-kiadásban az appendix további appendixben közli az *Anonymi sycophantae glomeratae criminationes* című írást.

16–17–18–19–20–21. *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1613, RMNy 1983, 1059). A korábbi művek nagy részének átdolgozott változatait tartalmazza új szerkezetben, összesen öt appendix kíséretében. A *Kalauz*t védő iratok megfogalmazásakor Pázmány támaszkodott műve érvrendszerére.

22. *Az calvinista prédikátorok igyenes erkölcsü tekélletessegenek tüköre* (Bécs, 1614, RMNy 1983, 1060), Lethenyei István neve alatt jelent meg. A *Kalauz*t védő irat tárgya a szentek segítségül hívása, amely téma a *Kalauz* XIII. könyvében jelenik meg.

23. *Csepregi mesterség* (Bécs, 1614, RMNy 1983, 1061), Szyl Miklós neve alatt jelent meg. A *Kalauz*t ért protestáns vádakra (RMNy 1983, 1072) írt válasz.

24. *Az igazságnak győzedelme* (Pozsony, 1614, RMNy 1983, 1078). A mű viszontválasz a szintén még 1614-ben megjelent *A calvinista prédikátorok tüköre* (RMNy 1983, 1060) című művét ért támadásra.

25. *Csepregi szégyenvallás* (Prága, 1616, RMNy, 1983, 1120). A mű viszontválasz az 1615-ben megjelent, a *Csepregi mesterség*et ért protestáns támadásra (RMNy 1983, 1091).

26. A *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* (Bécs, 1620, RMNy 1983, 1203). A vitairat két különböző protestáns iratra (RMNy 1983, 1104, 1163) válaszol, s a *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásának appendixébe került, ami bizonyíték az eredetileg név nélkül megjelent mű szerzőségére.

27–28–29–30. *Igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1623, RMNy 1983, 1293). A *Kalauz*nak ezt a második kiadását Pázmány jelentősen átdolgozta, kibővítette. A terjedelem 816-ról 1066 lapra növekedett, ugyanakkor az első kiadás öt appendixéből csak kettőt tartott meg (az V. könyv után *A Mahomet vallásárúl*, a X. könyv után pedig *A görögök szakadásárúl* című részeket). A *Rövid felelet* (1620) című művét itt új appendixként jelentette meg *Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra* címen, az

Öt levél pedig a levélforma megszüntetésével és a szöveg jelentős átalakításával képezi az első kiadásban még XIV könyvből álló mű új, XV. könyvét.

31. *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék* (Bécs, 1626, RMNy 1983, 1351). A korábbi művekben és a *Kalauz*ban is (elsősorban a III., VI., VII., VIII. és IX. könyvben) alaposan tárgyalt, Pázmány által is alapkérdésnek tartott katolikus tanítások újabb összefoglalása. A Bihar vármegyének ajánlott mű heves vitát váltott ki protestáns oldalról, amelyre Pázmány válaszolt.

32. *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (Bécs, 1627, RMNy, 1983, 1376). A *Kalauz* első kiadásának latin fordítása alapján Fridericus Balduinus által készített műre (1626) való válasz.

33. *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* (Pozsony, 1630, RMNy 1983, 1485). A Sallai István neve alatt megjelent írás *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl írt két rövid könyvecskék*re való protestáns cáfolat (Pécsváradi Péter részéről, RMNy 1983, 1427) ellen készült.

34. *Bizonyos okok, melyek erejétűl viseltetvén egy fő ember az új vallások tőréből kifeslett és az római ecclesiának kebelébe szállott* (Pozsony, 1631, RMNy 1983, 1511). A *Kalauz*ban már tárgyalt érvrendszer alapján nyolc okban foglalja össze Pázmány a katolikus vallásra tért főrendű ember áttérésének okait. Főként a *Kalauz* III. könyvében találhatók referenciális helyek, ezeken kívül a IX. és XV. könyvben.

35. *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptura sacra contineat* (Pozsony, 1631, RMNy 1983, 1512). Ez a Pázmánynak tulajdonított írás az evangélikus Hodik János egy művére válaszolt. Hodik válaszában (RMNy 1983, 1520) a névtelen viszontválaszt is közölte. A pápa egyházban való főségét Pázmány a *Kalauz*ban (különösen a X. könyvben) tárgyalta.

36. *Okok, nem okok, mellyekert írja a váradi farkas, hogy nem méltóztatik tovább az én írásom ellen tusakodni* (Pozsony, 1631, RMNy 1983, 1514). A Sallai István neve alatt megjelent vitairat a „váradi farkas", Pécsváradi Péter református prédikátor elveszett írására válaszol, védelmezve *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című művét.

37–38–39–40. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz* (Pozsony, 1637, RMNy 2000, 1697). E kiadás a *Kalauz* második kiadásának stilárisan alaposan és teljeskörűen, s helyenként tartalmilag is átdolgozott változata. Ugyanazt a három appendixet tartalmazza, mint az előző kiadás. Nincs adat arra, hogy Pázmány a mű megjelenését megérte volna.

41–42. A *Posonban lött prédikáció*t Pázmány újraírta a *Prédikációk*ban.

Végül meg kell még említeni, hogy Pázmány latin nyelvű grazi teológiai előadásainak anyaga a *Kalauz* számos helyén felismerhető. Sőt az élete végén átdolgozott *De Fide* traktátusába a *Kalauz*ból emelt át részleteket.[665]

A művek átszerkesztésére vonatkozó megállapításokat úgy összegezhetjük, hogy ezek első jelentős lépése a *Kalauz* első, 1613. évi kiadásának, mint korábbi írásai gyűjtőmedencéjének létrehozása volt. Mint említettük, a *Kalauz* további kiadásait Pázmány ismételten átdolgozta, bővítette. Látható tehát, hogy Pázmány 1613 előtt készült műveinek szinte mindegyike a *Kalauz*ban kapott helyet. Minthogy az 1613. évi első kiadást követően Pázmány új vitairatokban védte művét, a *Kalauz* kisugárzása Pázmány életének végéig megfigyelhető. Ide értvén a mű további két átdolgozását is, méltán tekinthetjük a *Kalauz*t az írói életmű centrumának.

6.2. A *Kalauz* (1637) tartalomjegyzéke: a harmadik kiadás és a vitairatok újraírása

A pázmányi koncepciót legrészletesebben kimunkálva a *Kalauz* hamadik kiadása tartalmazza. Jelen munka könnyebb használhatósága érdekében alább egy táblázatban foglaltuk össze az 1637. évi kiadás kiegészített tartalomjegyzékét. Mint a korábbi kiadásokhoz, Pázmány e kiadásához is készített tartalomjegyzéket, azonban ez sem teljes részletességű, hiányoznak belőle a mélyebb szerkezetet bemutató alosztások és alfejezetek. A *Kalauz* e kiadásának címhierarchiája a következő: KÖNYV (I–XV.) – Rész – § – No. Még az utolsó egységen belül is gyakran előfordulnak további számozott vagy betűvel jelzett alosztások. A *Kalauz* saját tartalomjegyzéke csak a Könyveket és ezen belül a Részeket tartalmazza. Az alábbi táblázat feltünteti a §-okat és a további No.-val jelzett alosztásokat is. Itt tehát kiegészítve találjuk a *Kalauz* tartalomjegyzékét úgy, ahogyan az nem jelent meg, mégis tartalmilag ez tárja fel teljesen a művet. A *Kalauz* első és második kiadásának eltérései oly mértékben jelentős újraírásról tanúskodnak, hogy egy ilyen kimutatásban szinte minden egyes alfejezetnél is jelezni lehetne az eltéréseket, ami fölösleges. Ezért csak a második és a harmadik kiadás jelentősebb (bekezdés vagy alfejezet-szintű) eltéréseit jeleztük. Ennek alapján pontosíthatók azok az egymásnak ellentmondó korábbi vélemények, hogy az utolsó kiadás csak újraszedett, azonos kiadása-e a második kiadásnak, avagy annak újraírása,

[665] Pázmány korábbi műveinek a *Kalauz*zal való összefüggéséről vö. ŐRY–SZABÓ, 1983, I, 96. – SZABÓ F. 1998, 117–120. Az átdolgozások útja tehát sokszálú: „*A prédikációk dogmatikai tanítása, de még kifejezettebben a Kalauz teológiája mögött ott van a grazi Theologia Scholastica aranyfedezete*" (kiemelés az eredetiben), *Uo*., 26.

ugyanakkor a kimutatás alapján vizsgálat alá lehet venni a tényleges változtatások mibenlétét.[666] A *második oszlopban* szerepelnek tehát a *második és a harmadik kiadás* fontosabb eltéréseinek helyei, bizonyítván, hogy a sok ezer stiláris javításon túl Pázmány jó néhány helyen (mintegy félszáz helyen) még tartalmilag is módosított szövegén. Ezek a tartalmi módosítások általában az argumentáció erősítését jelentő újabb citátum vagy egy-egy új bekezdés beiktatását jelentik, ez utóbbiak gyakran egy-egy fejezet lezárásának összefoglalásaként, didaktikus célzattal jelennek meg. Külön kutatás tárgya lehet, hogy a stiláris változtatásokból milyen következtetések vonhatók le.[667] A táblázat *harmadik oszlopában* feltüntettük az eddig tárgyalt kompilációs összefüggéseket, jelezve a fontosabb újraírásokat.

[666] PPÖM III, VII: „A harmadik, 1637. évi kiadás, melynek megjelenésekor Pázmány már nem volt az élők sorában, a második kiadásnak reproductiója. Ez is, mint az előző kiadás, Pozsonyban jelent meg."; RMNy 2000, 1697: „Tartalma megegyezik az 1623. évi kiadásával (**1293**), beosztása azonban eltér attól […] az egész szöveg következetes stilisztikai átdolgozást tükröz, s egy-egy bekezdésben apróbb tartalmi változtatások is megfigyelhetők".

[667] Ezek természetesen nem jelölhetők a táblázatban, hiszen számos változtatás van minden lapon, pl. „a régi doktorok írásaiban" helyett a „szent doktorok írásaiban" szerepel, vagy szórendi cserék fordulnak elő, stb. Az ilyen típusú újraírásokat sem jeleztem, 1623-ból: „Efféle itileteket tettek a' tudós emberek a' *Calvinus* tudományárul. És a' kinek a feje nem koszos, eszébe veheti, *Calvinus*nak a' fellyül elö-számlált sok botor vélekedésiböl, hogy fa levél szél fuvatlan nem indul" (PÁZMÁNY 1623, 526); ugyanez a zárás (az V. könyv 10. részének végéről) 1637-ből: „Efféle itíleteket tettek a' Túdós emberek a' *Calvinus* tudományárúl. és a' kinek feje nem koszos, eszébe veheti, *Calvinus*-nak a' fellyűl elö-számlált sok botor vélekedésiből, a' mely igazak mind ezek az Itíletek" (PÁZMÁNY 1637/2000, 519). Azt lehet mondani, Pázmány e helyen eleget tett annak a törekvésnek, amit e könyv legelején mottóként feltüntetett idézetében megfogalmazott: a szöveg újraírásában 1623-ban a „**szebb** rendel" való írást választotta , 1637-ben pedig a „**jobb** renddel" eszményét.

A *Kalauz* 1637. évi kiadásának teljes, kibővített tartalomjegyzéke

(A fejezetcímek mai helyesírásra vannak átírva. A bal oldali oszlopban az egyes fejezetek lapszámai is szerepelnek.)

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
Elöljáró levél. A kegyes olvasónak Istentűl üdvösség, tőlem tisztesség. – III		
Rendi és sommája e könyvben foglalt tanúságnak. – XI		
ELSŐ KÖNYV		
Az emberi okosságnak és a keresztyén hitnek az isteni természetről és tiszteletről egyezsége. – 1		
I. része. A teremtett állatok szép rendi, az emberi természet indulati. Az igaz okosság vezérlése Isten ismeretire viszen. – 1		
II. része. Mint kell a világi szép alkotmányokban az Isten hatalmát és bölcsességét szemlélni. – 9		
1. Hasznai a teremtett állatokról való elmélkedésnek. – 9		
2. A mennyei egekről. – 13		
3. A levegő ég és vizek csudái. – 16		
4. A föld és oktalan állatok alkotásáról. – 18		
5. Az emberről. – 21		
6. Három tanúság. – 22		
III. része. Egy az Isten természetiben. – 23		
IV. része. Az Isten végetlen magában. – 25		
V. része. Az Isten mindenható. – 30		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
VI. része. Az isteni természet változhatatlan és mindenütt jelen. – 34		
VII. része. Az Isteni bölcsességérűl. – 36		
VIII. része. Istennek szolgálattal tartozunk. – 40		
MÁSODIK KÖNYV		
A keresztyén hitnek igazsága tíz bizonysággal erősíttetik. – 41		
Micsoda hasznai vannak ezeknek a bizonyságoknak? – 41	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
I. része. Első bizonyság: A Krisztus személyének méltósága. – 44		
II. része. Második bizonyság: A világ megtérésének módja. – 48		
III. része. Harmadik bizonyság: A mártírok szenvedése. – 52		
IV. része. Negyedik bizonyság: A próféták jövendölése. – 58		
V. része. Ötödik bizonyság: Az isteni csudák. – 62		
VI. része. Hatodik bizonyság: A győzhetetlen erősség. – 67		
VII. része. Hetedik bizonyság: A keresztyén hit szentsége. – 70		
VIII. része. Nyolcadik bizonyság: A keresztyének szentsége. – 73		
IX. része. Kilencedik bizonyság: A keresztyének üldözőinek veszedelmes romlása. – 75		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
X. része. Tizedik bizonyság: Az Istennek gondviselése. – 77		
HARMADIK KÖNYV		*Felelet* *Tíz bizonyság* *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* *Bizonyos okok*
Közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittűl szakadott vallások igazak nem lehetnek. – 79		
Elöljáró írás. Melyben az igazság ismeretinek három akadálya kigyomláltatik. – 79		
I. része. A keresztyénségben csak egy igaz és üdvösséges vallás vagyon. – 82		
1. Az igaz hit szükséges az üdvösségre. – 82	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. Csak egy az igaz hit. – 83		
3. A magyarázott igazság ellen való csavargás rontása. – 85		
II. része. Első bizonysága az új vallások hamisságának: mert kétségbeejtő bizonytalanságra viszik embert. – 89		
1. Az újítókat nem kell elsőben Sz. Írásból való vetekedésre ereszteni. – 89		
2. Az igaz hit minden kételkedő bizonytalanságot kirekeszt. – 91		
3. Az újítók fondamentomából a Sz. Írás könyveinek méltósága felbontatik: mellyel az egész keresztyén hit bizonytalanná tétetik. – 93		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. A római eklézsia tudományától különböző vallások semmit Sz. Írásból ellenünk nem bizonyíthatnak. – 95		
5. A Sz. Írás igaz magyarázásában nincs módjok az újítóknak a Sz. Atyák és Conciliomok tanítását megvetvén. – 97		
6. A szent doktorok tanítása megvetésében a régi tévelygőket követik az újítók. – 101		
7. A visszavonyások leszállításában nincs módjok az elszakadtaknak. – 102		
8. Iszonyú bizonytalanságok feselhetetlen labirintusába keverődnek az új tudományok. – 103		
9. Gyümölcse ennek az új tudományok bizonytalanságának. – 105		
10. A mi vallásunkban nincsenek ezek a fogyatkozások. – 108		
III. része. Második bizonysága az új tudományok hamisságának: mert nincs Istentűl hívatott lelki pásztorok. – 111		
1. Haszna az igaz pásztorok ismerésének – 111		
2. Az igaz pásztorságnak elégtelen jelét adják az újítók. – 112		
3. Az Anyaszentegyházban mindenkor vannak igaz pásztorok. – 113		
4. Az igaz pásztor Istentűl hívatik és küldetik. – 115		
5. A felvetett fondamentomból megbizonyodik az új tudományok hamissága. – 116		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
6. Az igaz hivatalra nem elég, hogy Luther elein catholicus pap volt. – 117		
7. Az Luther doktorsága nem elég az igaz hivatalhoz. – 120		
8. A fejedelmek hivatalja nem elég az igaz lelki pásztorsághoz. – 121		
9. A keresztség nem tészen pappá mindeneket. – 124		
10. Rend kívül magán Istentűl nem küldettek a pártosok. – 124		
11. Akik Istentűl rend kívül hívatnak, különben hitelt nem nyernek, hanem ha a rend szerént hívatott pásztoroktúl approbáltatnak, jóvá hagyatnak. – 129		
12. Csudákkal kell a rend kívül való hivatalt hitelessé tenni. – 131		
13. Mivel mentegetik magokat a csudatételtűl az újítók. – 133	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
14. A Luther és Calvinus csudatételirűl. – 135		
15. Luther próféciái a pápa birodalmárúl és a Luther vallás elfogyásárúl. – 136		
16. A Luther hitinek gyors és nagy terjedését csudák közé nem számlálhatni. – 138		
17. Rövid tanácskozás, ha okosan cselekesznek-e, akik lutherista vagy kálvinista prédikátort tartanak? – 145		
IV. része. Harmadik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert újak és mostaniak. – 150		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
1. Az Új Testamentom felállatása után bizonyos jelensége a hamis tanításnak, az újság. – 150		
2. A mostani tudományok újságát magok jelentik az ellenkezők, feljegyezvén kezdőit szakadásoknak. – 155		
3. Az régi eklézsiát és pátereket tévelygőknek mondván a pártosok, vallások újságát bizonyítják. – 155		
4. Vallások újságát bizonyítják az ellenkezők, mikor a régi atyákat velünk egyezőknek, tőlök különbözőknek ismérik. – 156	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. A mostani tudományok újsága megtetszik abból, hogy az apostolok idejétűl fogva senki ezeket nem követte. – 161		
6. Első csavargása az újítóknak kirekesztetik, melyben az apostolok régiségét mutogatják. – 162		
7. Másik fogása az újítóknak kirekesztetik, melyben a régi Sz. Atyákra és conciliomokra mutatnak. – 163		
8. Harmadik tétovázása az újítóknak béárkoltatik, mellyel a Görög Eklézsiát magokhoz akarják csatolni. – 167		
9. Negyedik mentsége az újítóknak elrontatik, mellyel Huszt és egyéb tévelygőket pártjokra vonszanak. – 169		
10. Ötödik szeleskedése az újítóknak megvettetik, mellyel a pápisták bölcsőbéli gyermekit akarják övékké tenni. – 171		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
11. Hatodik habozása az újítóknak elrontatik, mellyel titkon lappangó szenteket akarnak magok mellé fogni. – 172		
12. Hetedik feleleti az újítóknak helyén hagyatik: melyben a régi kígyónak vélek egyezése jelentetik. – 176		
13. A régi atyák egyenlő értelme, mely böcsületes. – 176		
V. része. Negyedik bizonysága az új tudományok hamisságának: a pártosok tulajdon tanúbizonysága. – 181		
1. Nem igaz tudomány az, mely magát felforgatja. – 181		
2. Az Római Eklézsia igazságárul tett bizonysági Luthernek felforgatják az új tudományokat. – 182		
3. Ha a pápista hiten lévők között szent emberek voltak, nem lehetnek igazak az újságok. – 183		
4. A négy közönséges gyölekezeteket helyén hagyván az újítók elrontják és meghamisítják a magok tanítását. – 185		
5. Az Nicænum Conciliom méltóságárúl. – 187		
6. A Nicæa-béli gyölekezet ellenkezik a mostani újságokkal. – 189		
7. A Nicænum Conciliom után való három közönséges gyölekezettel nem egyeznek az újítók. – 192		
8. Az közönséges gyölekezetek méltóságárúl. – 193		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
9. Minket pápistáknak nevezvén az újítók a magok vallását hamisítják. – 196		
VI. része. Ötödik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert az új tanítók első mestere pokolbéli ördög volt. – 197		
1. Az régi tévelygések fő mesteri ördögi szövetségben voltak. – 197		
2. Az ördögtűl kezdetett tudomány igaz nem lehet. – 199		
3. A Luther születése és nevekedése ördögi társalkodással volt. – 200		
4. Hogy Luther az ő tudományát ördögtül vette, sok katolikus és kálvinista doktorok írásiból megbizonyíttatik. – 202		
5. Luther megvallja, mit tanult az ördögtül. – 203		
6. Hat dolgot kell eszünkbe vennünk, ebből a Luthertűl íratott ördögi disputálásból. – 207		
7. Mivel akarják az új tanítók fedezni ördögi eredetit vallásoknak. – 210		
8. Luthernek ördögi halálárul. – 213		
9. A tévelygés-kezdő tanítók szönyű halállal szoktak veszni. – 214		
10. Az új vallások gyarapítóit szörnyű veszély követi. – 216		
11. Az sacramentáriusok hitinek első iskolamestere ördög volt. – 218		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
VII. része. Hatodik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert természetek szerént minden jó cselekedeteket kigyomlálnak, minden gonoszságra szabad menedéket adnak. – 223		
1. A hamis tudományok utat nyitnak a feslettségre. – 223		
2. Nem lehet igaz tudomány, amelynek fondamentomi gonoszságra szabadítnak. – 224	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
3. Első menedék a gonoszságra: hogy az Isten törvényének megtartása lehetetlen. – 226		
4. Második menedék a vétkekre: hogy a jó cselekedetek nem szükségesek az üdvösségre: hanem a hit elégséges. – 228		
5. Harmadik menedék minden álnokságra: hogy a jó cselekedetek mind bűnök: és a bűnök mind egyaránt kárhozatot érdemlenek. – 231		
6. Negyedik menedék a jóra való restségre: a jó cselekedetek haszontalanok, Isten előtt érdemek nem lévén. – 235		
7. Ötödik menedék a feslettségre: az Isten törvénye nem kötelezi a híveket: és a hívekben semmi cselekedet nem bűn. – 235		
8. Hatodik menedék az utolsó veszedelemre: az isteni félelmet ötképpen rekesztik ki az új tanítók. – 239		
9. Mérges gyümölcsi a feljegyzett hamis tudományoknak. – 242		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
10. A magyarországi kálvinista és lutherista prédikátorok erkölcsérűl. – 244		
11. A mi igaz keresztyén hitünknek gyümölcsérűl. – 248		
VIII. része. Hetedik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert hazugsággal gyarapodtak és hazugsággal gyűlöltetik az igazságot. – 250		
1. A tévelygések hazugsággal járnak. – 250		
2. A hazudás nem szabad semmi okért. – 252		
3. Az újítók hazugságokkal terhelik a római vallást. – 253	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. Szent Péternek Rómában nem létérül hímes hazugság. – 258		
5. Az jezsuitákrúl költött tekélletlenségek. – 261		
IX. része. Nyolcadik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert visszavonyók, állhatatlanok és magokkal ellenkezők az új tanítók. – 270		
1. Az eretnekek sem magokkal, sem egymással nem egyeznek. – 270		
2. Miért rendelte Isten, hogy az eretnekségek megszakadozzanak. – 271		
3. Mi az oka, hogy a tévelygők egyezségben nem maradhatnak? – 273		
4. A felvetett fondamentomból erős bizonyság támad az új tudományok ellen. – 273		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
5. Az új tudományok publica confessiói magokkal ellenkeznek. – 276		
6. Luther és Melanchton magokkal ellenkeztek. – 277		
7. Calvinus és Beza magokkal nem egyeznek. – 279	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
8. Az lutheristák ellenkeznek a lutheristákkal. – 281		
9. A kálvinisták viszát vonszanak a kálvinistákkal. – 283		
10. A kálvinisták, követvén a régi tévelygők képmutatását, lutheristákkal való egyezséget tettetnek. – 285		
11. A lutheristák és a kálvinisták között halálos ellenkezések vannak. – 286		
12. A római anyaszentegyház fiainak egyezségéről. – 288		
13. Az katolikusok egyezsége ellen mit vetnek az újítók. – 289		
X. része. Kilencedik bizonysága az új tudományok hamisságának: Mert a régi tévelygések söprei és mosléki. – 292		
1. Újabb versengés nélkül eretnek számba kell azt vetni, aki kárhoztatott tévelygést követ. – 292		
2. A felvetett fondamentomból megbizonyodik az új vallások hamissága. – 293		
3. Húsz nevezetes eretnekekek harmincöt tévelygését megújítják a pártosok. – 294		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. A Római Eklézsia régi eretnekségeket nem követ. – 300		
XI. része. Tizedik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert sok nyilvánvaló hamisságal elegyíttettek. – 303		
1. Tulajdona a tévelygőknek, hogy képmutatással titkolják tudományok éktelenségét. – 303		
2. Erős bizonysága a mostani újságok hamisságának. – 305		
3. Az ember lelkét halandónak vallja Luther. – 306		
4. Bujaságra tanít Luther. – 307		
5. A török ellen való hadat tiltja Luther. – 309		
6. A sacramentomokrúl alkalmatlanul tanítnak az újítók. – 310		
7. A keresztséget sokképpen mocskolják az új hárpiák. – 312		
8. A penitenciát és a több sacramentomokat sok tévelygésekkel rútítják az újítók. – 315		
9. Az ellenkezők mentségi kirekesztetnek. – 318		
XII. része. Tizenegyedik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert a Szent Írást rútul megmarcongják. – 319	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. A Szent Írás nagy böcsületre méltó. – 319		
2. Tulajdona minden eretnekségnek, hogy Szent Írással ád színt tévelygésének. – 322		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
3. Minden eretnekségnek bélyege az, hogy sokképpen megvesztegeti és erőtlenné tészi a Sz. Írást. – 325		
4. Az eretnekségek tulajdonságából az új tudományok hamissága megbizonyodik. – 326		
5. A Szent Könyvek ismerésében nincs bizonyos módjuk az újítóknak. – 327		
No. 1. Bizonyoson megismérhetjük a Szent Írás könyveit. – 327		
No. 2. A Sz. Könyvekben sokat megvetnek az újítók. – 330		
No. 3. A Szent Könyveket magokból meg nem ismérhetni. – 330		
No. 4. Más útjuk sincs az újítóknak a Sz. Könyvek megválasztásában. – 332		
No. 5. Az eklézsia tanításából kell a Szent Könyveket megismérnünk. – 335		
No. 6. Az újítók ellenvetési megfejtetnek. – 338		
No. 7. Az eklézsiának a Sz. Könyvekről való tradíciója. – 339		
No. 8. A visszavonók ellenvetési megfejtetnek. – 341		
6. A Szent Könyveknek igaz bötűje nincs az újítóknál. – 343	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 1. A Sz. Könyveknek hiteles fordítása nincs az újítóknál. –343		
No. 2. A Bibliának zsidó bötűjén meg nem nyughatnak a pártosok. – 345		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
No. 3. A Bibliának görög bötűje sem bizonyos az újítóknál. – 347	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 4. Nemcsak bizonytalanok, de veszedelmesek a zsidóbúl újonnan fordított Bibliák bötűi. – 348		
No. 5. Luther Márton a Bibliát hamisan fordította. – 351		
No. 6. Molnártúl nyomtatott Károlyi Bibliájának éktelensége. – 353		
No. 7. A Római Eklézsiánál a Szent Írásnak igaz bötűje vagyon. – 358		
No. 8. Mód nélkül vádolja Károlyi és Molnár a deák Bibliát. – 359		
I. A Károlyi hazugsági a Biblia praefaciójában. – 359		
II. Károlyi méltatlan vádolja a mi Bibliánkat hamis változtatásokkal. – 363		
III. Deáktalanságát a mi Bibliánknak nem okoson rágalmazzák az újítók. – 365		
7. A Szent Írás igaz értelmét nem tudhatják az újítók. – 366		
No. 1. A Sz. Írás csak az ő igaz értelmében Isten szava. – 366		
No. 2. Az új tanítók bizonytalan utat mutatnak a Sz. Írás értelmében. – 367		
No. 3. Az újítók csalárd mesterségi a Sz. Írás csigázásában. – 368		
8. Az új tudományok igyenesen ellenkeznek sok dolgokban a Szent Írással. – 371		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
9. Az új tudományoknak egy cikkelye sem találtatik a Sz. Írásban – 374		
10. Nemcsak erőtlenül, de esztelenül bizonyítnak a Szent Írással az újítók. – 376	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
11. A Sz. Írásnak minden hitelét és böcsületit felbontják az ellenkezők. – 379		
XIII. része. Tizenkettödik bizonysága az új tudományok hamisságának: Az ő kezdőinek erkölcséből. – 384		
1. Minémű feslettség jelensége a hamis tudománynak. – 384		
2. Az újságok hamisságának erős bizonysága. – 385		
3. A kevélység tulajdona minden tévelygések kezdőjének. – 386		
No. 1. A régi tévelygők kevélységéről. – 386		
No. 2. Luthernek ördögi kevélységéről. – 387		
No. 3. A Calvinus kevélységéről. – 389		
4. Szitkosok, átkosok az újságok kezdői. – 391		
5. A mostani visszavonások kezdői fajtalanok. –393		
XIV. része. Tizenharmadik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert lelkiismeretek ellen kezdették és nevelték az újságokat a hamis tanítók. – 399		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
XV. része. Tizennegyedik bizonysága az új tudományok hamisságának: mert az újítók sem Isten, sem ember előtt okát nem adhatják szakadásoknak. – 404		
XVI. része. Rövid tanúság, mint kell hasznosan beszélgetni a hit dolgairól. – 406	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
NEGYEDIK KÖNYV		*Felelet*
Nyilvánvaló jelek kimutatják, hogy az Augustai Confessio és a Lutherista Concordia nem igaz tudomány. – 410		
I. része. Az Augustana Confessio sok hazugságokkal terhes. – 411		
II. része. Az Augustai Confessio magával ellenkezik. – 426		
III. része. A Szent Írás kívül és a Szent Írás ellen sokat tanít a Confessio. – 430		
IV. része. Sok változásokkal mocskoltatott az Augustai Confessio. – 432		
V. része. A Concordiárul írt könyvnek hihetetlen vallásirúl. – 435		
1. Magával ellenkezik a Concordia. – 437		
2. Hazugságokkal tetézve a Concordia. – 441		
3. Amit igazán tanít a Concordia, félretészik az újítók. – 443		
VI. része. A megbizonyodott dolgok tudós emberek ítíletivel bérekesztetnek. – 446		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
ÖTÖDIK KÖNYV		*Felelet* *Az nagy Calvinus*
A kálvinista tudománynak és a Helvéciai Confessiónak Isten ellen tusakodó hamisságárul. – 451		
I. része. Hét közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy Calvinus a Credót nem hiszi. – 452		
II. része. A Credo első ágazatját nem hiszi Calvinus. Hiszek Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében. – 454		
1. A hit mivoltát, erejét és tekéletességét Calvinus elrontja: így a hitet teljességgel kilopja az emberekből. – 455		
2. Az isteni természetnek egy voltárul alkalmatlanul szól Calvinus. – 459		
3. A Szentháromságot alattomban elrontja Calvinus. – 460		
4. Calvinus tagadja az igaz Istent, midőn bűnök okává teszi. – 463		
No. 1. Aki az Istent bűnök okává teszi, ördögöt vall Istennek. – 463		
No. 2. Calvinus és a lutheristák az Istent bűnök okává teszik. – 464	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 3. Mint mentegetik ezaránt Calvinust. – 467		
No. 4. Mivel állatja Calvinus, hogy Isten oka az ember bűnének. – 469		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
5. A Calvinus Istene mostoha atya, sőt, irgalmasság nélkül való kegyetlen tirannus. – 470		
No. 1. Sokképpen tirannus a Calvinus Istene. – 470		
No. A 2. Calvinus káromló tanítása az Isten rendeléséről, a praedestinatiórúl. – 471		
No. 3. Az Isten választásárul és megvetéséről igaz tanúság. – 474		
6. Calvinus az Istennek mindenható erejét tagadja. – 477		
III. része. A Credónak második ágazatját Calvinus felbontja. És Jézus Krisztusban, ő egy fiában, mi urunkban. – 478	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. Calvinus nem hiszi, hogy Jézus üdvözítő légyen. – 478		
2. A Calvinus Krisztusa maga bűnös, nemhogy mást szabadítana bűntűl. – 479		
3. A Calvinus Krisztusa tudatlan próféta. – 480		
4. A Calvinus Krisztusa gonosz törvényadó és nyomorult király. – 482	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. A Messiás papi fejedelemségét meggyalázza Calvinus. – 483		
6. Calvinus fiú Istennek nem hiszi, sem úgy nem tiszteli Krisztust mint urát. – 484		
IV. része. A Credónak harmadik ágazatját Calvinus megmocskolja. Ki fogantaték szent lélektűl, születék Szűz Máriától. – 485		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
V. része. A Credónak negyedik ágazatját Calvinus sok hamissággal elegyíti. Kínzaték Pontius Pilatus alatt, megfeszítteték, meghala és eltemetteték. – 488		
1. Calvinus sok gyalázatos dolgokat tanít a Krisztus urunk halálárul. – 488		
2. A Calvinus Krisztusa szenvedésekor vétkezett sokképpen. – 490		
3. A Calvinus Krisztusa szenvedésekor lelke kárhozatjától félt és kétségbe esett. – 491		
VI. része. A Credónak ötödik ágazatját Calvinus meghomályosítja. Szálla poklokra, harmadnapon halottaiból feltámada. – 493		
1. Calvinus nem hiszi, hogy urunk pokolra alászállott. – 494		
2. Az Ótestamentombéli szentek lelke Limbusban volt a Krisztus halála előtt. – 495		
3. Calvinus kárhozottnak és kárhozottak kínjában részesnek mondja Krisztust. – 497		
4. A Krisztus feltámadásának módjában gáncsot talál Calvinus. – 498		
5. Probléma: Valóban hiszi-e Calvinus a poklot? – 498		
VII. része. A Credónak VI., VII., VIII. ágazatit sem hagyja tisztán Calvinus. – 500		
1. A hatodik ágazatrúl. Méne mennyekbe, ül a mindenható Atyaistennek jobbjára. – 500		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
2. A hetedik ágazatrúl. Onnan lészen eljövendő, ítélni eleveneket és holtakat. – 502		
3. A nyolcadik ágazatrúl. Hiszek Szentlélekben. – 503		
VIII. része. A Credónak IX. és X. ágazati ellen káromkodik Calvinus. – 504		
1. A kilencedik ágazatrúl. Közönséges anyaszentegyházat, szenteknek egyességét. – 504		
2. A tizedik ágazatrúl. Bűnöknek bocsánatját. – 506		
IX. része. A Credónak XI. és XII. ágazatit sem hagyja helyén Calvinus. – 508		
1. A tizenegyedik ágazatrúl. Testnek feltámadását. – 508		
2. A tizenkettődik ágazatrúl. És az örök életet. Amen. – 509		
3. Mit felelnek ezekre az ellenkezők. – 511		
4. A római eklézsia semmiben a Credót nem bontogatja. – 513	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
X. része. Minemű ítíletet tesznek a tudós emberek a kálvinista vallásrúl. – 513		
1. A lutheristák ítíleti. – 514		
2. A katolikusok ítíleti. – 515		
XI. része. A Helvéciai Confessiórul. – 519		
1. A Tigurina Confessiórúl. – 520	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. A Helvetica Confessiórúl. – 523		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
APPENDIX	Kiegészítések az 1623-as kiadáshoz képest	
A Mahomet vallásárul. – 528		*Mahomet vallása*
1. Mahometrűl és az ő követőirűl. – 529		
2. A török birodalom terjedéséről. – 533		
3. A Mahomet hamis tévelygésének tíz jelensége. – 540		
HATODIK KÖNYV		*Rövid tanúság* *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl*
Tartozunk valamit hinni, és az isteni szolgálatban cselekedni Istennek nyilvánvaló parancsolatja nélkül. – 549		
I. része. Miben vagyon gyökere és fondamentoma a keresztyénségben támadott egyenetlenségeknek? – 550		
1. Miben egyezzünk mindnyájan, akik keresztyén nevet viselünk. – 551		
2. Hol vagyon gyökere minden visszavonyásnak. – 552		
II. része. Tartozunk sok dolgokat hinni és cselekedni, melyekről magán világos tanúság nincs a Sz. Írásban. – 553		
1. Miben vagyon az egyenetlenség. – 553		
2. Az újítók vélekedése erről a kérdésről. – 556		
3. Tizenhat tekintetes példákból megbizonyodik, hogy a Sz. Írás kívül sok dolgokat kell hinnünk. – 556		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. A régi zsinagógának példája erősíti ezen igazságot. 563		
5. Az ellenkezők tulajdon vallásából erősödnek a tradíciók. – 565		
6. Igaz okoskodással meggyőzetik az ellenkezők vélekedése. – 567		
7. Krisztus urunk erősítette a tradíciókat, midőn az eklézsia tanításához kötelezett. – 569		
8. Szent Pál írásából megerősíttetnek a tradíciók. – 569		
9. A régi doktorok értelme a tradíciókrúl. – 573		
10. Honnan és mint kell az igaz tradíciókat megismérnünk. – 576		
III. része. Parancsolat nélkül, magunktul választott tiszteletek kedvesek Isten előtt. – 577		
1. Magunktúl választott tisztelettel szabad kedveskednünk Istennek. – 577	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. Az anyaszentegyház parancsolati kötelezik embert. – 579		
IV. része. Az elfajult atyafiak ellenvetési megfejtetnek. – 584		
1. Közönséges felelet az újítók bizonyságira. – 584		
2. A Szent Írásból vett bizonyítások igaz fejtegetése. – 585		
3. A Sz. Atyák mondásiból vett bizonyságok megoldatnak. – 592		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. Az okosságból vett erősségek elrontatnak. – 594		
HETEDIK KÖNYV		*Rövid tanúság Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl*
Honnan kell venni a Sz. Írás igaz értelmét és a vetekedések magva szakasztását? – 596		
I. része. Vagyon-e bizonyos mód a Sz. Írás igaz értelmének ismerésében? – 597		
1. A Sz. Írás bötűje igaz értelem nélkül veszedelmes. – 597		
2. Bizonyos mód vagyon a Sz. Írás igaz értelmének isméretiben. – 599		
3. Istentül kell az Isten szavának bizonyos értelmét tanulni. – 601		
II. része. Az ellenkezők ítíleti szerént honnan kell a Szent Írás értelmét venni? – 601		
1. A tudatlan községre bízzák az újítók a Sz. Írásnak bátorságos magyarázatját. – 601		
2. Három módot mutatnak az újítók az Írás értelmében. – 603		
III. része. A Szent Írás bötűje sok helyen homályos, és maga fényességével ki nem mutatja igaz értelmét. – 604		
1. A Szent Írás tanítja, hogy az ő bötűjének értelme nem könnyű. – 605		
2. A Sz. Írásban foglalt dolgok mélysége és a szólásnak mivolta magával hozza sok helyen a nehéz értelmet. – 606		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
3. A Sz. Írás szavainak színes, noha nem valóságos ellenkezési nehéz értelmét mutatják a Sz. Írásnak. – 607		
No. 1. Egynehány példák a színes ellenkedésrűl. – 607		
No. 2. Rövid fejtegetése ezeknek a színes ellenkezéseknek. – 610	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. A pártosok experienciája, magában tapasztalt ismeréti bizonyságot tészen a Sz. Írás értelmének nehéz voltárúl. – 612		
5. Ugyanezen igazságnak két világos jelensége. – 614		
6. Miért akarta Isten, hogy a Szent Írás sok helyen homályos légyen? – 615		
7. Az ellenkezők bizonysági megfejtetnek. – 616		
No. 1. Közönséges felelet az újítók bizonyságira. – 616		
No. 2. Rész szerént az ellenkezők bizonyítási megrontatnak. – 617		
IV. része. Magán ki-ki belső sugallásból bizonyoson nem magyarázhatja a Szent Írást. – 619		
No. 1. A római eklézsia tanítása. – 619		
No. 2. Az újítók bizonysági elrontatnak. – 622		
V. része. Emberi bölcsesség okoskodásából bizonyos magyarázatját nem vehetjük az Isten igéjének. – 624		
VI. része. A Szent Írás értelmét az Anyaszentegyháztúl kell venni. – 628		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
1. A felül megmagyarázott dolgokból kinyilatkozik ez az igazság. – 628		
2. Az Ótestamentom példájából ezen igazság erősödik. – 629		
3. Az Anyaszentegyházrul való ígéretek és parancsolatok ugyanezen igazságot bizonyítják. – 631		
4. Az hívek praxisa, régi szokása ugyanazon igazságra viszen. – 633		
5. Az ellenkezők is az anyaszentegyház tanításához futnak tétovázások után. – 634		
6. A pártosok ellenvetési megfejtetnek. – 635		
VII. része. Kicsoda ítélőbíró a hitben támadott vetekedésekben. – 636		
1. Bizonyos ítélőbírónak kell lenni, mely itt e világon megítélje a hitben támadott perlődéseket. – 636		
2. Magán ki-ki nem lehet ítélőbíró a hit dolgaiban. – 639		
3. A Sz. Írás magán ítélőbíró nem lehet a hitben támadott versengésekben. – 640		
4. Az ellenkezők bizonysági megrostáltatnak. – 644		
5. Az eklézsia ítélőbíró, mely a hitben támadott szakadásokban törvényt mond e világon. – 645		
No. 1. A római eklézsiának tanítása megbizonyíttatik. – 645		
No. 2. Az újítók ellenvetési elrontatnak. – 647		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
NYOLCADIK KÖNYV		*Diatriba* *Rövid tanúság* *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl*
Az Anyaszentegyházrul. – 649	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
I. része. Micsoda az Anyaszentegyház? – 649		
1. Az eklézsiának böcsületes nevezeti Istenre nézve. – 649		
2. Az eklézsia mireánk nézve anyának mondatik, mely kívül nem üdvözülhetünk. – 650		
3. Mely szükséges az eklézsiának isméreti. – 652		
4. Honnan kell vennünk az eklézsia isméretit? – 652		
5. Micsoda az Anyaszentegyház? – 653		
6. Csak választottak vannak-é az eklézsiában? – 654		
No. 1. A pártosok tanítása megrostáltatik. – 654		
No. 2. Az ellenkezők bizonyságira felelet. – 655		
II. része. Az Anyaszentegyház világ végig megmarad. – 656		
1. El nem fogy az igaz eklézsia világ végig. – 656		
2. A látható eklézsiárúl kell ezt a fogyhatatlanságot érteni. – 660		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
3. A visszavonyók ellenvetési megvettetnek. – 661		
III. része. Nem tévelyeghet az igaz eklézsia. – 662		
1. Az újítók állhatatlanok e dologban. – 662		
2. Az igaz eklézsia tévelygésbe nem eshetik. – 664		
3. Az új hitfaragók ellenvetési megfejtetnek. – 670		
IV. része. Az igaz eklézsia látható. – 674		
1. Minémű értelemmel mondatik az eklézsia láthatónak. – 674		
2. Mi okon akarják az újítók láthatatlanná tenni az eklézsiát? – 675		
3. Az Anyaszentegyház látható minden üdőben. – 676		
4. Az újítók bizonysági megfejtetnek. – 681		
V. része. Elégtelen jeleit adják az újítók az eklézsiának. – 684		
VI. része. Az Anyaszentegyház igaz jeleiről. – 689		
1. Az Anyaszentegyház isméretire vivő jeleknek tulajdonsági. – 689		
2. Első jele az eklézsiának, hogy egy. – 691		
3. Második jele az eklézsiának, hogy szent. – 694	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. Harmadik jele az eklézsiának, hogy közönséges. – 705	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. Negyedik jele az eklézsiának, hogy apostoli. – 709		
KILENCEDIK KÖNYV		*Diatriba* *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl Bizonyos okok*
Csak a római gyölekezet igaz Anyaszentegyház. – 712		
I. része. Huszonhét bizonysággal megmutatom, hogy az új szakadások nem igaz eklézsiák. – 712	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. Az anyaszentegyház első jeléből három bizonysággal rontatnak az ellenkező gyölekezetek. – 712		
2. Az anyaszentegyház második jeléből tizenöt bizonysággal mutattatik meg az elszakadott gyölekezetek hamissága. – 714		
No. 1. Egy szent sem volt az újítók gyölekezetiben. – 715		
No. 2. Kétségbeejtők és testi szabadságra vivők az új szakadások. – 716		
No. 3. Külső cselekedeti a szentségnek nem találtatnak a mostoha atyafiaknál. – 719		
3. Az Anyaszentegyház harmadik jeléből négy bizonysággal hamisíttatnak az idegen gyölekezetek. – 724		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. Az eklézsiának negyedik jeléből öt bizonysággal meggyőzetnek az új gyölevészek. – 726		
II. része. Tizennyolc bizonysággal megmutatom, hogy egyedül a római eklézsia Krisztus jegyese és igaz Anyaszentegyháza. – 728		
1. Keresztyéni szokásból mondatik római eklézsiának az igaz eklézsia. – 728		
2. Az Anyaszentegyháznak első jeléből három bizonysággal erősíttetik a római eklézsia igazsága. – 730		
No. 1. Az apostolok idejében igaz eklézsia volt a római eklézsia. – 731		
No. 2. Első jelenség, hogy változás nélkül maradott az apostoli tudomány a római eklézsiában. – 732		
No. 3. A mostan közbevetett artikulusokrúl azt hitte Sz. Ágoston idejében az eklézsia, amit most. – 735		
No. 4. Második jelenség, hogy a római eklézsia meg nem változtatta az apostoli tudományt. – 740		
No. 5. Senkit nem nevezhetnek a pártosok, aki változást tett volna a római eklézsia vallásában. – 741		
No. 6. Mi üdőben mondják az újítók, hogy a római eklézsia elhanyatlott? – 744		
No. 7. Három fogása a pártosoknak beárkoltatik. – 745		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
3. Az eklézsiának második jeléből hét bizonysággal erősíttetik, hogy igaz eklézsia a római gyölekezet. – 746	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. Az Anyaszentegyháznak harmadik jeléből négy bizonysággal mutatom meg, hogy igaz eklézsia a római. – 753		
No. 1. A római eklézsiánál egyéb gyölekezet nem volt, melybe mehettek száz esztendő előtt, akik üdvözülni akartak. – 753		
No. 2. A pogány nemzeteket a római eklézsia szülte Krisztusnak. – 755		
No. 3. Minden üdőre és minden helyre terjedett a római eklézsia. – 761		
5. Az eklézsiának negyedik jeléből négy bizonysággal erősítem a római eklézsia igazságát. – 765		
No. 1. Az apostoloktúl építtetett és apostoli tudományban maradott a római eklézsia. – 765		
No. 2. Az apostolok idejétűl fogva continua successio találtatik a római eklézsiában. – 767		
No. 3. A római gyölekezet apostoli széknek méltán neveztetik. – 771	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 4. Az egész könyvnek befejezése. – 772		
TIZEDIK KÖNYV		*Diatriba* *Dissertatio*
A római pápa nem antikrisztus. – 773	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz	

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
	képest.	
I. része. Minemű böcsülettel illették a régiek a római pápát. – 773		
1. A pápa feje az eklézsiának. – 774		
2. A pápa első minden egyházi rendek között. – 774		
3. A római pápa mint mondatik universalis püspöknek. – 775		
4. Közönséges gyölekezet nem szolgáltathatik római pápa nélkül. – 777	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. A római pápa ítélőbírája volt minden keresztyéneknek. – 779		
6. Sz. Péterre bízta Krisztus az egész vitézkedő eklézsia gondviselését. – 781		
7. A Sz. Péter tiszti successorira szállott. – 787	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
8. Hogy a római pápa a successor, akire szállott a Péter főpásztorsága. – 789	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
II. része. A római pápa nem antikrisztus. – 792		
1. Az antikrisztus nevéről, és honnan kell ismeretit venni. – 792		
2. Nyolc bizonyság, hogy a pápa nem antikrisztus. – 794		
3. Megrontatnak az ellenkező bizonyságok. – 802		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
III. része. Antikrisztus hopmesteri Luther és Calvinus. – 805		
APPENDIX		
A görögök szakadásárúl. – 810		
1. Mely nagy vétek a szakadás.– 810		
2. Kezdeti és futamatja a görögök szakadásának. – 811		
3. Nincs méltó oka a görögök szakadásának. – 813		
TIZENEGYEDIK KÖNYV		
Az oltári szentségrül. – 818		
I. része. Valósággal jelen a Krisztus teste az oltári sacramentomban. – 820		
1. Zvinglius vélekedése a sacramentomrúl. – 821		
2. Calvinus vélekedése az oltári sacramentomrúl. – 822		
3. A Krisztus teste valósággal jelen a sacramentomban. – 825		
No. 1. Első bizonyság ama mondásból, ez az én testem. – 826		
No. 2. Második bizonyság a pohárrúl való igékből. – 831		
No. 3. Harmadik bizonyság Szent János hatodik részéből. – 834		
No. 4. Negyedik és ötödik bizonyság a Sz. Pál szavaiból. – 836		
No. 5. A Sz. Íráson építtetett okoskodással ezen igazság erősíttetik. – 837		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
No. 6. A régi eklézsia tanúbizonysága erősíti ezen igazságot. – 838		
4. A kálvinisták bizonysági megfejtetnek. – 842		
No. 1. A Szent Írásból erőtlenül bizonyítnak a kálvinisták. – 842		
No. 2. A régi páterek írásiban semmi jelensége nincs a kálvinista értelemnek. – 845	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 3. Az érzékenségből és emberi okoskodásból erőtlenül bizonyítnak a kálvinisták. – 847		
II. része. A Krisztus teste extra usum jelen vagyon a sacramentomban. – 850	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
III. része. A Krisztus teste mindenütt jelen nincsen. – 853		
1. Az ubiquisták vallása mi légyen. – 853	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
2. A római eklézsia tanítása megbizonyíttatik. – 854		
3. Az ubiquisták bizonysági megfejtetnek. – 858	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
IV. része. A kenyér és bor meg nem marad a sacramentomban. – 861		
1. Miben vagyon a közbevetés. – 861		
2. A transsubstanciatio nevén ok nélkül akadoznak az újítók. – 861		
3. A Sz. Írásból megbizonyodik a kenyér és bor változása. – 862		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. A Szent Atyák és az igaz okoskodás erősítik a mi vallásunkat. – 864		
5. Az ellenkező bizonyságok megrontatnak. – 866	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
V. része. Az úrvacsorának egy szín alatt vételéről. – 870		
1. Miben vagyon gyökere a közbevetésnek. – 870		
2. Az újítók vélekedése a közbevetett dologrúl. – 871		
3. A Krisztus példája nem kötelez mindeneket két színre. – 872		
4. Ama szókkal, ezt cselekedjétek, nem köteleztetünk a két színre. – 873		
5. Ama mondással, igyatok ebből mindnyájan, nem köteleztetünk a két színre. – 874		
6. A két színnek szükséges volta meg nem bizonyodik a Sz. János hatodik részéből. – 876		
7. Szent Pál a két színnek szükséges voltát nem jelenti. – 878		
8. Elégségesnek mutattatik az egy szín vétel. – 878		
9. Egynehány kérdéssel megoltatik a két színesek pohár szomjúhozása. – 882		
10. A régi eklézsiában helye volt az egy szín vételnek. – 884		
11. Méltó okok vannak az egy szín osztogatásra. – 886		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
VI. része. A mise igaz áldozat. – 889		
1. Micsoda az áldozat? – 889		
2. Miben vagyon a misérűl való közbevetésnek fondamentoma? – 891		
3. A mise igaz áldozat. – 893	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 1. A sacramentom első rendeléséből kitetszik, hogy a mise igaz áldozat. – 894	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 2. A melchisedek papsága hasonlatosságából kitetszik, hogy a mise áldozat. – 897		
No. 3. Malachias a több prófétákkal egyetemben bizonyítja az Új Testamentom áldozatját. – 899		
No. 4. Az Új Testamentomban papok és oltárok lévén, igaz áldozatnak kell lenni. – 901		
No. 5. Az igaz okosság és a régi Atyák a misében való áldozatot erősítik. – 902		
4. Ellenvetések. – 903	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
TIZENKETTŐDIK KÖNYV		
Az ember igazulásáról. – 906		
I. része. Az igazuláshoz való készületrűl. – 907		
1. Embernek szabad akaratja vagyon. – 907		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
2. Az ember szabad akaratja isteni malaszt és segétség nélkül nem elégséges az igazuláshoz való készületre. – 910	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
3. Isten malasztjával megtarthatja ember a törvényt. – 913	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
4. Az ember nem érdemelheti igazulását semmi cselekedettel. – 918		
5. Az igazuláshoz jó cselekedetekkel készül ember. – 921	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
6. Egyedül a hit nem elég az igazuláshoz. – 924		
II. része Az igazulás mivoltárul. – 929		
1. Az igazulásban ember bűnei eltöröltetnek. – 929		
2. Az igazulásban az ember lelke isteni ajándékokkal szenteltetik. – 931	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
3. Calvinus habozási az igazulásrúl. – 934		
III. része. Az igazulás tulajdonságirul. – 936		
1. Az igazságban nevekedhetünk. – 936		
2. Az igazságot ember elveszheti bűneivel. – 937		
3. Igazságárúl és üdvösségérűl senki bizonyos nem lehet isteni jelentés nélkül. – 939		
No. 1. Az újítók vélekedése e dologban. – 939		
No. 2. A római eklézsia tanítása. – 941		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
No. 3. Erős bizonysága a mi tanításunknak. – 943		
No. 4. Az ellenkező bizonyságok megrontatnak. – 946		
IV. része. A jó cselekedetek érdeméről. – 947		
2. [!] A római eklézsia tanítása megmagyaráztatik. – 948		
3. A jó cselekedetek érdeme megbizonyíttatik. – 951		
4. Az ellenkezők bizonysági elrontatnak. – 952	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
TIZENHARMADIK KÖNYV		*Keresztyéni felelet A calvinista prédikátorok tüköre*
A dicsőült szentek tiszteletiről és segítségül hívásárul. – 954		
I. része. Az újítók tanítása a dücsőséges szentekről. – 954		
II. része. A római gyölekezet vallása e dologban. – 956		
1. Hamis költésekkel terhelik az újítók a római gyölekezetet. – 956		
2. A szentek segétségül hívásárúl mit tanít az eklézsia? – 957		
3. A szentek imádásárúl mit hiszen az eklézsia? – 961	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
4. A szentek egyéb tiszteletit mint érti az eklézsia. – 964		
III. része. A boldog szentek imádkoznak az élőkért közönségesen. – 966		
IV. része. Tudják és értik a szentek a világi dolgokat. – 968		
V. része. Szabad-e a szenteket segétségül híni? – 974		
VI. része. A szentek segétségül hívását hiúsággal ostromolják az újítók. – 978		
1. Istennek és az egy közbenjárónak gyalázatja nincsen a szentek segítségül hívásában. – 978		
2. Parancsolat nélkül is segétségül híhatjuk a szenteket. – 979		
3. Egyéb ellenkező bizonyságok megfejtetnek. – 980		
TIZENNEGYEDIK KÖNYV		
A purgatóriumról. – 980		
I. része. A purgatóriumról és halottakért való imádságrúl mit tanítnak az újítók? – 981		
II. része. A kálvinisták és lutheristák purgatóriumárúl. – 982		
III. része. A purgatóriumról és indulgentiákról mit hiszen a római gyölekezet. – 984		
1. Aki halálos bűnben meghal, mindjárt pokolba vettetik. – 984		
2. A bűnök ostorozási fennmaradnak sokszor a bűnbocsánat után. – 985		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
3. Az üdő szerént való büntetést az igazak magokban és egyebekben leszállíthatják. – 988		
4. Az indulgentiák mire valók. – 989		
5. A purgatórium felől való tanításunk miben áll. – 990		
IV. része. A purgatórium megbizonyíttatik. – 991		
1. Első bizonyság: A megbocsátott bűnök után fennmaradott büntetésekből. – 991		
2. A második bizonyság: A halottakért való imádságnak, alamizsnának, szenvedésnek hasznos voltából. – 992		
3. Harmadik bizonyság: A másvilágon ideig való fogságból és szenvedésből. – 994		
4. Negyedik bizonyság: Az eklézsia vallásából. – 995		
V. része. Az ellenkezők bizonysági megrontatnak. – 996		
TIZENÖTÖDIK KÖNYV		*Felelet* *Öt szép levél* *Öt levél* *Alvinczi megrostálása* *Bizonyos okok*
Az újítóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak. – 999		
I. része. A római eklézsia nem bálványozó. – 999		
1. Mely nagy vétek a bálványozás. – 999		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
2. Micsoda a bálványozás? – 1000		
No. 1. A bálványozás mivolta. – 1000		
No. 2. Az újítók miben helyheztetik a bálványozást? – 1002		
3. Öt bizonyság, hogy a római eklézsia nem bálványozó. – 1003		
4. A szent képek tiszteletiben nem bálványoz a római eklézsia. – 1005		
No. 1. A szent kép és a bálvány között különbség vagyon. – 1005		
No. 2. Istent és az angyalokat mint írhatni képben. – 1006		
No. 3. Mi okon és mivégre csinálunk képeket? – 1007		
No. 4. Eleitűl fogva voltak szent képek a keresztyéneknél. – 1009	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
No. 5. A mi képeink tiszteletiben nincs bálványozás. – 1011		
No. 6. Az ellenkezők nyilai elrontatnak. – 1012		
5. A szentek tiszteleti, az oltári sacramentom imádás, a pápa böcsületi nem bálványozás. – 1014		
6. Az új tanítók bálványozók. – 1015		
No. 1. Mely ártalmas és gyalázatos az eretnekség. – 1015		
No. 2. Kik érdemlik méltán az eretnek nevet? – 1017		
No. 3. Bálványimádók a lutherista és kálvinista tanítók. – 1018		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
No. 4. Megérdemlik-e a lutherista és kálvinista tanítók az eretnek nevet? – 1020		
II. része. A római eklézsia hitszegést nem tanít. – 1021		
1. Mely nagy vétek a hitszegés. – 1022		
2. Mit tanít a római eklézsia a hittel kötött fogadásrúl? – 1024		
3. A constanciai gyölekezet nem adott okot a hitszegésre. – 1028		
4. Sem Eugenius pápa, sem a gyónás okot nem ád a hitszegésre. – 1031		
5. Hitszegésre szabadítnak az új vallások. – 1033		
III. része. A papok nőtelenségérűl. – 1035	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
1. A házasságot böcsüli a római eklézsia. – 1035		
2. Az új tanítók gyalázzák a házasságot. – 1037		
3. A házasságra sem Isten, sem a természet nem kötelez mindent. – 1038		
4. Szabad embernek fogadással kötelezni magát a házasságtalan tiszta életre. – 1040	Kiegészítés az 1623-as kiadáshoz képest.	
5. A házasságtalanság fogadása után nem szabad a házasulás. – 1042		
6. Vétek nincs a papok házasotlanságában. – 1045		

Fejezetcímek (1637-es kiadás)	**A *Kalauz* 2. kiadásához képest tartalmi változtatás jelzése**	**A vitairatok újraírása egyes *Kalauz*-könyvekben**
APPENDIX		*Rövid felelet*
Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra. – 1049		
I. része. Miért nem felelnek a Kalauzra a kálvinisták? – 1049		
1. Az első és második okrúl. – 1050		
2. A harmadik és negyedik okrúl. – 1052		
3. Az ötödik és hatodik okrúl. – 1058		
II. része. Mint bizonyítják régiségét vallásoknak a kálvinisták. – 1060		
1. Mint bizonyítottam Magyari ellen a mostani vallásoknak újságát? – 1062		
2. Mivel menti az Itinerarius újságtól a kálvinistaságot. – 1063		
3. Minémű régi kálvinistákat nevez az Itinerarius. – 1065		
4. A római eklézsiát méltatlan terheli az Itinerarius. – 1069		
Rendi a könyvben foglalt caputoknak – 1074		

7. SZERZŐSÉG ÉS ÍRÓI TERV

7.1. Névrejtés és álnévhasználat

Könyvünk korábbi részeiben több helyen is érintettük Pázmány álnévhasználatának kérdését. Most ismét vissza kell térnünk rá, mivel ezen a területen feltűnő a mennyiségi mutató. Az alábbi összefoglaló táblázat harmadik oszlopában („A címlapon szereplő név") kövér betűkkel jelöltük az álnévhasználatot és zárójellel, ha egyébként egyértelmű a műből kikövetkeztethető szerzői név. A táblázatban a kronológia nem szoros, hogy a művek egymás utáni kiadásából jobban kitűnjön: megmaradt-e az álnév, vagy megváltozott-e a későbbi kiadásokban.

Sorszám: a kiadások száma	**Cím**	**A címlapon szereplő név**	**Megjegyzés**	**Sorszám: a művek száma**
1.	*Felelet* (Nagyszombat, 1603)	Pázmány Péter		1.
2.	*Diatriba theologica (*Graz, 1605)	Fridericus Brenner, Praeside Petro Pazmani	Baccalaureatusi libellus	2.
3.	*Tíz bizonyság* (Graz, 1605)	Pázmány Péter		3.
4.	*Mahomet vallása* (Graz, 1605)	(Pázmány Péter)	Egybekötve a *Tíz bizonyság*gal, folyamatos lapszámozással.	
5.	*Mahomet vallása* (1613)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe, folyamatos lapszámozással	

Sorszám: a kiadások száma	**Cím**	**A címlapon szereplő név**	**Megjegyzés**	**Sorszám: a művek száma**
6.	*Mahomet vallása* (1623)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe, folyamatos lapszámozással	
7.	*Mahomet vallása* (1637)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe, folyamatos lapszámozással.	
8.	*Imádságos könyv* (Graz, 1606)	(Pázmány Péter)	Az ajánlás aláírója Pázmány Péter.	4.
9.	*Imádságos könyv* (Pozsony, 1610)	Pázmány Péter		
10.	*Imádságos könyv* (Pozsony, 1625)	Pázmány Péter		
11.	*Imádságos könyv* (Pozsony, 1631)	Pázmány Péter		
12.	*Rövid tanúság* (Graz, 1606)	(Pázmány Péter)	Az *Imádságos könyv* függelékeként, folyamatos lapszámozással.	
13.	*Keresztyéni felelet* (Graz, 1607)	Pázmány Péter		5.
14.	*Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* (Nagyszombat, 1609)	**S. T. D. P. P.**		**6.**
15.	*Öt szép levél* (Graz, 1609)	**S. T. D. P. P.**		**7.**
16.	*Öt levél* (Pozsony, 1613)	Pázmány Péter	1623-ban és 1637-ben már átdolgozva a *Kalauz* XV. könyvében, levélforma nélkül, nem külön műként	

Sorszám: a kiadások száma	**Cím**	**A címlapon szereplő név**	**Megjegyzés**	**Sorszám: a művek száma**
17.	*Alvinczi megrostálása* (Pozsony, 1609)	Pázmány Péter		8.
18.	*Peniculus papporum* (Pozsony, 1610)	**Joannes Jemicius**		**9.**
19.	*Peniculus papporum* (Pozsony, 1611)	**Joannes Jemicius**		
20.	*Anonymi sicophantae* (Pozsony, 1610)	**Joannes Jemicius**		**10.**
21.	*Anonymi sicophantae* (Pozsony, 1611)	**Joannes Jemicius**		
22.	*Anonymi sicophantae* (Pozsony, 1613)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe.	
23.	*Posonban lött praedikatio* (Musiponi, 1610)	Pázmány Péter	„Egy keresztyen halgatotul […] kibocsátatott", pozsonyi nyomtatvány.	11.
24.	Pünkösd után X. vasárnapi első prédikáció (Pozsony, 1636)	Pázmány Péter	A *Posonban lött praedikatio* újraírt változata a *Prédikációk*ban	
25.	*Logi alogi* (Pozsony, 1612)	**Joannes Jemicius**		**12.**
26.	*Logi alogi* (Pozsony, 1613)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe.	
27.	*Kalauz* (Pozsony, 1613)	Pázmány Péter		13.
28.	*A görögök szakadásárúl* (1613)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe.	
29.	*A görögök szakadásárúl* (1623)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe.	

Sorszám: a kiadások száma	**Cím**	**A címlapon szereplő név**	**Megjegyzés**	**Sorszám: a művek száma**
30.	*A görögök szakadásárúl* (1637)	(Pázmány Péter)	A *Kalauz* appendixe, folyamatos lapszámozással.	
31.	*A calvinista prédikátorok tüköre* (Bécs, 1614)	**Lethenyei István**		**14.**
32.	*Csepregi mesterség* (Bécs, 1614)	**Szyl Miklós**		**15.**
33.	*Az igazságnak győzedelme* (Pozsony, 1614)	Pázmány Péter		16.
34.	*Csepregi szégyenvallás* (Prága, 1616)	Pázmány Péter		17.
35.	*Falsae originis* – Az magyarországi támadásoknak… (Bécs, 1620)		**Név nélkül.**	**18**.
36.	*Rövid felelet* (Bécs, 1620)		**Név nélkül.** Újraírása a *Kalauz* 2. és 3. kiadásának függelékében szerepel.	**19.**
37.	*Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra* (Pozsony, 1623)	(Pázmány Péter)	A *Rövid felelet* újraírása a *Kalauz* 2. és 3. kiadásában, appendix, folyamatos lapszámozással.	
38.	*Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra* (Pozsony, 1637)	(Pázmány Péter)	A *Rövid felelet* újraírása a *Kalauz* 2. és 3. kiadásában, appendix, folyamatos lapszámozással.	
39.	*Kalauz* (Pozsony, 1623)	Pázmány Péter		
40.	*Christus követésérül* (Bécs, 1624)	Pázmány Péter		20.

Sorszám: a kiadások száma	**Cím**	**A címlapon szereplő név**	**Megjegyzés**	**Sorszám: a művek száma**
41.	*Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* (Bécs, 1626)	Pázmány Péter		21.
42.	*Setét hajnalcsillag* (Bécs, 1627)	Pázmány Péter		22.
43.	*Jó nemes Váradnak* (Pozsony, 1630)	**Sallai István**		**23.**
44.	*Dissertatio* (Pozsony, 1631)		Az ajánlás aláírója Pázmány Péter.	**24**.
45.	*Bizonyos okok* (Pozsony, 1631)		Az ajánlás aláírója Pázmány Péter.	**25.**
46.	*Okok, nem okok* (Pozsony, 1631)	**Sallai István**		**26.**
47.	*Prédikációk* (Pozsony, 1636)	Pázmány Péter		27.
48.	*Kalauz* (Pozsony, 1637)	Pázmány Péter		

Megfigyelhető, hogy az esetek túlnyomó többségében Pázmány álnéven, rejtett néven vagy név nélkül kiadott műveinek második vagy további kiadásában, átdolgozásában már nyíltan, névvel vállalta művét, igazolva ezzel, hogy már az első kiadásban is ő volt a szóban forgó vitairat szerzője. 48 *kiadásból* (újrakiadásból) 16 álnéven, és név nélkül vagy rejtett néven jelent meg, ami 33 %-os arányt jelent, a kiadások egyharmadát. Ha azonban műveket és nem kiadásokat számolunk (pl. a *Kalauz*t egyetlen műnek tekintve), akkor Pázmány 27 *művéből* álnéven, név nélkül vagy rejtett néven megjelent írásainak a száma 13, ami már 48 %. Ennek alapján kimondhatjuk, hogy Pázmány műveinek csaknem a fele első kiadásban nem nyilvánvalóan jelölte meg szerzőjét, ez csak a művenkénti későbbi megjelenésben, vagy éppen a *Kalauz*-kiadásokban „legalizálódott". Ilyen módon a *Kalauz* a „színvallások" könyve is. Jól látszik tehát, hogy az írásos kommunikáció különböző formáit, a műfajokat keverő irodalmi forma (vitairat és levél) lehetőségeit teljes mértékben kihasználva, több személyt megtestesítve teremtette meg maga körül az irodalmi kommunikációs teret, kihasználva a simulatio és a dissimulatio lehetőségeit. (A fent bemutatott számarányok

némileg módosulhatnak, ha Pázmány néhány további politikai publicisztikai írását is figyelembe vesszük.)

7.2. A munkapéldányok és az írói terv

E fejezetben azt kell mérlegre tennünk, hogy a munkapéldányok javításai – együtt tekintve ezeket – milyen írói eljárást és szándékot tükröznek.

A *Felelet* (1603) esetében a bejegyzések alapján nyilvánvaló, hogy Pázmány későbbi művei összeállításakor is használta e munkapéldányt. A bejegyzések nem azonos időben készültek. A *Felelet* bejegyzései három típusba sorolhatók, azonban nem egy megszerkesztett új kötetet, hanem egy munkapéldányt hoztak létre. Az apróbb szövegjavítások feltételezhetően nem sokkal követték az 1603. évi kiadást. A bejegyzések második rétege, hosszabb terjedelmű kiegészítések az argumentáció erősítésére, mindenekelőtt újabb locusok bejegyzése, valamint a harmadik réteg, nem szorosan a szöveg megformálásához tartozó egyéb megjegyzések és bejegyzések évekkel később, a *Kalauz* 1613. évi kiadása körüli időben kerülhettek a munkapéldányba. Már Clauser Mihály közölt két bejegyzést, amely arra utal, hogy a *Felelet* részleteit Pázmány beillesztette a *Kalauz*ba. A kéziratos kiegészítésekben találhatók 1603 után megjelent művekre való hivatkozások, s épp a *Kalauz* 1613-as kiadása a legkésőbbi ezen művek közül. A *Felelet*nek főleg a címlap átírását és a *Peroratió*t illető kézírásos javításai arra utalnak, hogy egy újabb kiadás számára készültek, de ez a szándék nem valósult meg. A *Kalauz*-kiadások bővebben tárgyalják a *Felelet*ben vázlatosabban kifejtett kérdéseket.

A *Tíz bizonyság* (1605) esetében határozottan állítható, hogy a *Kalauz* első kiadása érdekében történt meg az átdolgozások nagy része. Arra is hoztunk példákat, hogyan, milyen újraírási technikával valósult meg e vitairatnak a *Kalauz* III. könyvébe való kompilálása, megőrizve az 1605-ös szöveg számos terjedelmesebb részét. A *Tíz bizonyság* terjedelmével és *Kalauz*-beli kibővítésével az egész mű műfajiságának meghatározó eleme lett, elmozdítva azt a vitairat-jelleg felé. Pázmány még a *Kalauz* első kiadása után is tett bejegyzéseket e művébe, a legfontosabb bizonyíték erre, hogy egyik bejegyzése a *Kalauz* 1613-as kiadására vonatkozik. A *Tíz bizonyság*nak Pázmány életében nem valósult meg a második kiadása, ez fölösleges is lett volna, hiszen a mű újraírva a *Kalauz* első kiadásában szerepel, s további változtatásokkal a *Kalauz* 1623. majd 1637. évi kiadásában is.

Mint korábban említettük (540. jegyzet) egy további munkapéldány a *Peniculus papporum* 1610. évi kiadásának az MTA könyvtárában őrzött példánya, amelynek egyes javításait Pázmány a *Kalauz* 1613. évi kiadásában érvényesítette.

A *Setét hajnalcsillag* (1627) esetében látható, hogy a jelenleg ismert munkapéldányok közül ez van a legaprólékosabban átjavítva, s a mű teljes terjedelmét érintik a javítások. Ezek nagy részét maga Pázmány végezte el, kisebb részét egy helyenként Pázmányt is javító kéz. Mindkét kéz javításai alapján arra lehet gondolni, hogy egy második kiadás érdekében készültek, ami azonban Pázmány életében nem valósult meg.

Végül még két, feltehetően lappangó munkapéldányról van tudósítás, az egyik *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék* átjavított példánya lenne, melyről szóltunk már feljebb e mű és a *Kalauz* összefüggéseit tárgyaló fejezetben.

A másik (összességében a hatodik) munkapéldányról Büky Béla 1962-ben tett említést, mely szerint létezik a *Kalauz*nak is egy a szerző által bejegyzett példánya, azonban ezidáig ezt sem sikerült azonosítani.[668] Még ezek a bizonytalan adatok is rávilágítanak arra, hogy Pázmány általános és évtizedeken át alkalmazott munkamódszere volt megjelent műveinek javítgatása, kiegészítése, bizonyosan egy újabb formában való közlés érdekében.

Őry Miklós és Szabó Ferenc 1983-ban megjelent tanulmányukban fölvetették,[669] hogy Pázmány élete végén egy négy részből álló sorozat (*Hodegus, Polemica, Apologetica, Ascetica*) kiadását tervezte volna, korábban megjelent művei újra kiadá-

[668] BÜKY 1962, 356: „Szabó Károly értesít bennünket arról (RMK. I. 532. sz.), hogy Lugossy József könyvtárában volt egy olyan példány a Kalauz második kiadásából, amely Pázmány bejegyzéseit tartalmazta." Az egykori debreceni tanár, Lugossy könyveinek egy része a Debreceni Református Kollégiumba került. Fekete Csaba szíves közlése szerint azonban a ma ott található, címlaptalan és a 18. század elején újrakötött két *Kalauz*-példány egyike sem azonos a Szabó Károly, illetve Büky Béla által említettel. Ahogy Fekete Csaba fogalmaz: „Lugossy már életében elajándékozta könyvtára egyes értékeit. A Széchényi könyvtár és az Akadémia is kapott tőle ismételten könyveket. Halála után családja részben megtartotta, részben dobra verte könyveit. Például a Joó családtól szerzett könyvek is fölbukkantak később. Szabó Károlynak barátja és állandó adatszolgáltatója volt." – A 2007-ben megjelent Nyizsnij Novgorod-i Lenin könyvtár katalógusa négy Pázmány-mű leírását tartalmazza. Ezek között egy 1613-as és egy 1623-a kiadású *Kalauz*-példány is van: 48. sz. (= 69. p.) *Kalauz*, 1623, Nyizsnij Novgorod-i jelzet: Ц 6642.2 = Kornfeld, Index 141; 49. sz. (70. p.) *Kalauz*, 1613. Nyizsnij Novgorod-i jelzet: Ц 6647.2 = Kornfeld, Index 140. A rendelkezésre álló információk alapján nem lehet tudni, hogy bejegyzett (munka)példányok-e ezek? Mindkét *Kalauz*-példány címlapján vannak possessori bejegyzések, de ezek a 2007-ben megjelent kisméretű hasonmások alapján csak részben olvashatók el; ANDREEVA–GOLUBEVA–MISHINA 2007. A Kornfeld-könyvtár korábbi katalógusa: B J 1913. – V. Ecsedy Judit szíves tájékoztatását köszönöm.

[669] ŐRY–SZABÓ 1983, 97–98.

sával. Erre utaló jelek csakugyan vannak, ám a kutatás jelenlegi fázisában ez a feltételezés nem bizonyítható Pázmány közvetlen szándékaként.[670]

[670] Az elgondolás alapja a „Hodegus" elnevezés és a *Setét hajnalcsillag* címlapjának javításai, amelyekről azonban maguk a szerzők is megállapítják: „A kézírás olyan sűrű, hogy nehéz megállapítani: vajon Pázmány saját írása-e, avagy másé.", ŐRY–SZABÓ 1983, 98. Helyesírási alapon vonta kétségbe a javítások Pázmánytól való eredeztethetőségét TRÓCSÁNYI 1959. Pázmány halála után Dobronoki György naplójába azt jegyezte föl 1637. június 24-én, „hogy Némethi Jakab atya a pozsonyi nyomda igazgatója Nagyszombatba jött, pénzt kérni Lósytól Pázmány munkájának nyomtatási költségeire", s ez a mű a *Kalauz* kiadása lehetett. FRANKL 1872, 288. Ugyan Dobronoki eredeti szövegében többes szám áll: „pro impressione continuanda operum domini Cardinalis", a négy részből álló sorozat indoklásául nem tekinthető elégségesnek. (ŐRY–SZABÓ 1983, 98.) Lásd még a fenti 106. jegyzetet. Akár a grazi kéziratok kinyomtatásáról is szó lehet.

8. ÖSSZEGZÉS

1) Út a Kalauzig és a Kalauz centrális szerepe. Fenti elemzéseink alapján elmondható, hogy a túlnyomórészt vitairatokat tartalmazó életmű a *Kalauz* első és második kiadása köré szerveződik. A kontroverzia alapkérdéseinek összefoglalására már a grazi időszakban megjelent *Tíz bizonyság*ban kísérletet tett Pázmány, s ez az újraírt műve alkotta terjedelmileg is a legfontosabb részét a *Kalauz* első kiadásának. Ugyanakkor Pázmány 1613 előtt írt minden vitairata valamilyen formában helyet kapott a *Kalauz* 1613. évi kiadásában, szinte mindig újraírva. Pázmány mindig ügyelt arra, hogy egyébként tartalmilag átdolgozatlan műveinek újabb kiadásai az újraszedések alkalmával lehetőleg megtisztuljanak a sajtóhibáktól. Ugyanakkor az újabb kiadások alkalmával is törekedett a legalább stilisztikai-nyelvi szempontú átalakításokra. Ebben a vonatkozásban a legjellemzőbb teljesítmény a *Kalauz* harmadik kiadása (1637), amely igen sok apró átalakítást tartalmaz a második kiadáshoz (1623) képest. Ugyanakkor a harmadik kiadás helyenként tartalmilag is bővült, ahogyan az 6.2. fejezetünk táblázatai alapján érzékelhető. A *Kalauz* jelentős tartalmi változtatásait egyébként már a tizenöt könyvre növelt második kiadás magában foglalja, ezért ez az átdolgozás jelentős terjedelmi növekedést is eredményezett. Minthogy az 1613. évi első és az 1623. évi második kiadást követően Pázmány új vitairatokban védte művét, a *Kalauz* kisugárzása további műveire életének végéig megfigyelhető.

Részletes vizsgálatok szükségesek még ahhoz, hogy Pázmány grazi teológiai, sőt filozófiai műveinek, előadásainak a hatását pontosan kimutathassuk az életműben. A *Diatriba theologicá*t, amely ugyan alkalomhoz kötöttségét tekintve csak részben tekinthető vitairatnak, mégis felhasználta a *Kalauz*ban, sőt – mint bemutattuk – a két grazi időszak között keletkezett *Felelet*, továbbá a *Tíz bizonyság*, a *Rövid tanúság*, a *Keresztyéni felelet* és a grazi *Diatriba* között is vannak szövegszerű összefüggések. A teológiai művekkel való kapcsolathoz az is hozzátartozik, hogy az élete végén átdolgozott *De Fide* traktátusába a *Kalauz*ból emelt át részleteket.[671]

A kompilációs átdolgozó technika következtében nem található vitairat Pázmány életművében, amely önmagában, elszigetelten állna. Az aktuális politikai eseményekkel foglalkozó, 1620-ban latinul, németül és magyarul megjelent röpiratok érvelési anyagában is számos kapcsolódási pont található a hitvitákkal. A fentiekből elvszerűen következik, hogy Pázmány további, egynél több kiadásban megjelent művei sem nélkülözik a kompilációs-átdolgozó szövegalakítás sajátosságait. Megemlíthető a négy

[671] SZABÓ F. 1998, 117–120.

– átdolgozott – kiadásban kiadott *Imádságos könyv* (1606, 1610, 1625, 1631) vagy akár az az 1636. évi prédikációgyűjteménybe átalakítva fölvett beszéd, amelynek alapja az „Egy keresztyen halgatótúl az eleven nyelv után, irásban foglaltatot" és 1610-ben már megjelent *Posonban lött prédikáció* szövege volt.[672]

2) Két írói korszak. Jelen munka részmunkálatai világosan érzékeltetik Pázmány írói működésének két nagy korszakát: a *Kalauz* első kiadásig (1613) és az ezt követő időszakot a *Prédikációk* (1636) és a *Kalauz* utolsó megjelenéséig (1637). E két korszak természetesen nem választható el élesen, az 1613 után készült szövegek megszerkesztése és újraírása ezt nyilvánvalóvá teszi. Élete fő művének a *Kalauz*t tartjuk. Pázmány már korai, grazi időszakában eltervezte egy átfogó protestánsellenes vitairat kidolgozását. Ez a munka a *Tíz bizonyság* volt, amelyet 1605-ben ki is adott. Közben el kellett készítenie a Magyari István elleni *Feleletet*. Pázmány itt is átfogó cáfolatát kívánta adni a vitatott kérdéseknek, azonban a vitapartner érveit teológiai síkra terelte. 1607-től, Magyarországra való költözése után a hétköznapi politikai és egyházi ügyekbe kapcsolódván gyorsan reagált a fölvetődött kérdésekre. Ekkor készült műveit, azok tartalmát szinte hiánytalanul értékesítette a *Kalauz* első kiadásában: vagy az ott megjelent tizennégy könyv valamelyikében, vagy appendixként hozzácsatolva a nagy műhöz. Pázmány 1616-ban érsek lett, ez azonban nem jelentette azt, hogy az írótollat a pásztorbotra cserélte volna. Írói tevékenységével nem hagyott fel 1616 után sem, írói munkássága nem csökkent, sőt az ezt követő két évtizedben vitairatain kívül olyan maradandó alkotásokat hozott létre, mint a Kempis-fordítás (1624) a *Prédikációk* (1636), valamint *Imádságos könyv*ének harmadik és negyedik kiadása. A leglátványosabb terület, amelyen továbbra is legtöbbet alkotott 1613 után is: a vitairodalom. Pázmány 1613 után tizenegy újabb vitairatot adott ki, melyek részben a *Kalauz* anyagára támaszkodtak, részben viszontválaszok voltak az őket és a *Kalauz*t ért támadásokra. Ezek közül a legjelentősebb, a wittenbergi Balduinus támadása következtében a nemzetközi kontroverzia területére is kilépő, a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (1627), amely egyben a legterjedelmesebb is. Mindeközben Pázmány folyamatosan fejlesztette a *Kalauz* szövegét. Balduinus még a *Kalauz* első kiadására írt cáfolatot, de mire ez megjelent (1626), már napvilágot látott a *Kalauz* második kiadása is 1623-ban. Pázmány Balduinusnak írt válaszában már többször hivatkozott erre a második kiadásra. Ez nem egyszerű redakciója az első kiadásnak, hanem – az appendixekkel együtt mintegy egyharmados bővítése és a szöveg aprólékos átírása, amely az appendixek jelentős megváltoztatását is eredményezte. A *Kalauz* három kiadásában csak két appendix jelent meg mindhárom alkalommal: a *Mahomet vallása* és *A görögök szakadásáról*. A *Kalauz* második kiadása a tizennégy könyvből álló első kiadást

[672] RMNy 1983, 1004; BITSKEY 1979, 34, 35, 124, 137. Lehetséges, hogy a *Posonban lött prédikáció* is a Pázmány által tartott „publicae lectiones" (nyilvános előadások) közé tartozott; TUSOR 2017, 137–139.

bővítette tizenöt könyvre, az első kiadás egyik appendixét (*Öt levél*) kompilálta a tizenötödik könyvvé úgy, hogy a szövegen igen jelentős változtatásokat hajtott végre a levélforma megszüntetésével. A *Kalauz* első kiadását követték a lutheránusokkal folytatott viták a tízes években, majd a második kiadását újabb hitvita-csoport követte, melyben olyan jelentős alkotások foglaltak helyet, mint a *Setét hajnalcsillag* és a kontroverzia lényegét absztraháltan megragadó *Az Szentírásrúl és az Anyaszentegyházrúl* című szintézis, nem sokkal Kálvin *Institutió*jának Szenci Molnár Albert által készített magyar fordítása után. Pázmány a harmincas években már dolgozott a *Kalauz* harmadik kiadásán. Mintegy ötven bekezdésnyi új szövegen túl most már nagyobb kompilációs eljárást nem látunk, apró szövegmódosítások azonban igen sok helyen előfordulnak. (A jelentősebb módosítások helye a 6.2. fejezetben követhető.) Ezek nem csupán helyesírási, hanem stiláris-retorikai módosítások, az újabb bekezdések bizonyosan nem tartozhattak csupán a nyomdászok kompetenciájába. E harmadik kiadás már csak halála után jelenhetett meg, mutatja ezt az az egyszerű címlap is, amely az első két kiadás díszcímlapjaihoz képest puritán keretdíszével végletes egyszerűsödést (és költségkímélőbb megoldást) jelent. Ilyen módon, ha a *Kalauz*ról beszélünk, soha nem mindegy, hogy melyik kiadását tekintjük.

3) A Kalauz műfaji kérdései. A *Kalauz* genezisét vizsgálva a *Felelet*től és a *Tíz bizonyság*tól a harmadik kiadásig, erőteljesen vetődik fel a műfajiság kérdése. A *Kalauz* egyszerre teológiai szintézis és vitairat, de a vitairatok velejáró személyeskedéséből, a személyeskedések éléből kevesebb van meg benne. A *Kalauz* műfaji és szemléletbeli sajátosságait elemezve a tudós teológia, a kérlelhetetlenül érvelő polémia és a helyenként kimutatható ökumenizmus mellett utalni kell még a szintén jellemző Regnum Marianum gondolatára, főleg a címlapok vonatkozásában. A korábban kifejtettek alapján nyilvánvaló lehet, hogy a *Kalauz*nak az életművön belüli saját „újszerűsége" meglehetősen viszonylagos: szinte bárhol ütjük föl a nagy művet, az az érzésünk támad, hogy a szöveget valahol már olvastuk, ráismerhetünk Pázmány valamely korábban kiadott írására. Mint említettük: a korábbi szövegek sem érintetlenül kerültek a későbbi kiadásokba, apróbb-nagyobb javítások ezreit fedezhetjük fel. Pázmány esetében azt mondhatjuk, a strukturális egység úgy valósul meg, hogy a *Kalauz* teológiai értelemben megalapozott és kiegészített *hitviták sorává* válik. A beépített korábbi művek közül is a *Tíz bizonyság* a legfontosabb, terjedelmileg mindenképpen. Ez alkotja a III. könyv törzsét, a III. könyvét, amely a tizenöt közül a legterjedelmesebb, az egész műnek mintegy 30 %-a. A *Kalauz*ban a dogmatikus és apologetikus teológia valamint a polémia ötvöződik, mégpedig viszonylag pontosan elválasztható módon, mennyiségileg a polémia javára. Az arányokat tekintve a *Kalauz* egyharmada nem vitázó szándékkal, stílusban és módszerrel készült, a fennmaradó kétharmad rész azonban kontroverz szöveg, mégpedig a korábbi művekből való átvétellel. Arra a sarkított kérdésre tehát, hogy a *Kalauz* műfaja teológiai értekezés-e vagy hitvita, a fentiek alapján az utóbbi mellett kell állást foglalnunk. Minthogy azonban egyharmad résznyi önálló

teológiai fejtegetésekkel bővült az új szerkezet, új minőség is jött létre, amit maga Pázmány határozott meg a címben, s még hangsúlyosabban a harmadik kiadás új, kibővített címében: a műfaj „kalauz", „hodoegus", azaz „útmutató", „Wegweiser".[673] Nem teológiai traktátus tehát (mint grazi előadásai), nem oktatásban használható rendszerező anyag (mint Bellarmino *Disputationes*e), hanem gyakorlati útmutató azok számára, akik a katolikus hit igazságait keresik a korszak polemizáló világában. A szerkezet által kialakított új műfaji minőség nem szüntette meg a stílusbeli kettősséget. A teológiai részekben a nyelvújító erőfeszítésével magyarította a még élő és használt latin terminológiát, a vitatkozó részekben pedig sok helyen megtartotta a hitviták hétköznapian erőteljes, helyenként durva és könyörtelen, de a tudás hatalmával megtámogatott stílusát.

Külön vizsgálatot érdemel majd annak kérdése, hogy Pázmány teológiájában megmaradt-e a grazi professzorsága idején kifejtettek szintjén, vagy ezen a területen is követte a változásokat. A magánkönyvtárából fennmaradt kötetek egy csekély részét már ismerjük, de ebben a vonatkozásban majd csak nagyobb anyag ismeretében lehet határozottan állást foglalni. A levelezéséből és a munkapéldányokból ismert adatok mindenesetre azt mutatják, hogy élénken figyelte, követte, és lehetőség szerint beszerezte az újabb teológiai és kontroverz irodalmat. Grazi teológiai előadásainak kéziratain pedig még élete utolsó időszakában is javítgatott.

4) Álnév és szerzőség. Feltűnő, hogy Pázmány viszonylag gyakran használt rejtett nevet vagy álnevet (Joannes Jemicius, Szyl Miklós, Sallai István, Lethenyei István, S. T. D. P. P.), vagy egyes könyvei címlapján egyáltalán nem tüntette fel a szerző nevét (*Falsae originis*, *Dissertatio*, *Bizonyos okok*). A feltüntetett nevek esetében megkísérelte a korábbi kutatás a nevek viselőinek azonosítását és szerzőként való meghatározását. Ezt egyetlen esetben sem sikerült bizonyítani, sőt éppen a *Kalauz* szövegváltozatai árulkodnak arról, hogy Pázmány saját művébe kebelezte be ezeket az írásokat, mintegy kinyilvánítva saját szerzőségét. Innentől kezdve csak találgatni lehet, hogy a ténylegesen élő személyek, paptársai közül kik lehettek azok, akikkel egyeztette Pázmány, hogy egyes írásaiban az ő nevüket használja fel. Az *Imádságos könyv* második kiadásának esete, annak elöljáró levele a bizonyság arra, hogy Pázmány komolyan vette a szerzőség kérdését,[674] ezt mutatja a korábbi művekre való ezernyi hivatkozás is mindenféle műfajú írásában. Úgy látszik, Pázmány a maga teljességében és sokszínűségében járta be azt a kommunikációs teret, ami lehetőségként megadatott számára. Az irónia, a szatíra és a játékosság nemcsak egy-egy szavában, kifejezésében, mondatában, epigrammájában nyilvánul meg, de igen gyakran a műfajválasztás és a narráció terén is. Ilyen szempontból egy csoportot képez a szarkazmus tetőpontjaként említhető *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene*, a kétszer is újraírt *Öt szép levél*, a több-

[673] ŐRY–SZABÓ 1983, I, 98.
[674] PÁZMÁNY 1631/2013, 13.

szörös áttételt alkalmazó *Bizonyos okok*, más esetekben az álnévhasználatból fakadó félreértések szinte komikus tisztázása. Pázmány retorikai-stiláris regisztere igen sokhangú. Megmutatkozik ez egységessé szerkesztett nagy művében a *Kalauz*ban is. Mindezzel a szimuláció és a disszimuláció[675] eszközét alkalmazva olyan sajátos irodalmi közeget teremtett maga körül, amelyben ellenfelei elbizonytalanodtak, hogy aztán a viszontválaszban ő maga még inkább fölénybe kerüljön, annál is inkább, hiszen az azonnali válaszadásra (bármily terjedelemben) mindig is képes volt odáig menően, hogy minden vitában az övé lett az utolsó szó.

5) Újraírás és kritikai kiadás. A művek fentiekben vázolt összefüggésrendszere természetszerűleg a kutatások jelenlegi állapotát tükrözi. A szövegátalakítások pontos regisztrálása a kritikai kiadás feladata lesz. A szövegátvételek és a recepció kérdése a későbbiekben kiterjesztendő a vitapartnerek műveire, hiszen egy-egy mű körül újabb „bokrok" figyelembe vételére lesz szükség.[676] Kétségtelen, hogy Pázmány kompilációs-újraíró eljárásainak teljes körű leírása a kritikai kiadás feladata, azonban a kritikai kiadás koncepciójához nélkülözhetetlen a művek fentiekben bemutatott összefüggésrendszerének ismerete.

Az új, kompilációs szempontú megközelítést az 1998. évi Pázmány-konferencián elmondott, majd a konferencia előadásait tartalmazó kötetben megjelent előadásom körvonalazta.[677] A Pázmány-életmű feldolgozásában ez a konferencia és ez az időszak hozott fordulatot: ekkor született meg a Pázmány kritikai kiadás igénye és gondolata. A munkálatok megkezdődtek és 2000 óta a kritikai kiadásnak kilenc mű feldolgozásával tíz kötete jelent meg. Az elindított kritikai kiadás alapelve a magyar nyelvű művek kronologikus feldolgozása volt.[678] Jelen munka a kritikai kiadás során eddig elért eredményeket természetesen felhasználta, ám azt tekintve, hogy jegyzetelt formában eddig kilenc Pázmány-mű jelent meg, nyilvánvalóan a Pázmány-korpusz 20% alatti feldolgozottságával kell számolni. Ugyanakkor az 1609 utáni Pázmány-vitairatok részletes feldolgozása is megindult, s ezekre a kutatási eredményekre is tekintettel voltunk. A jegyzetekben természetesen ezekre mindenhol utaltunk, s a feldolgozottság hiányait igyekeztünk pótolni. Jelen munka nem a szövegkritikai jegyzeteit jelenti a még meg nem jelent kritikai kiadás-köteteknek. Ahhoz való viszonyát módszertani útmutatásként lehetne meghatározni: azon tapasztalatok összegzését, amely alapján majd a kritikai kiadás részleteiben és textológiai módszerekkel meghatározhatja a művek egymáshoz való viszonyát. A téma megragadását, körvonalazását az a felismerés indította el, hogy Pázmány életműve nem lineárisan és kronologikusan megjelent művek sorából áll. Pázmány élete végéig dolgozott művei újraírásán, ami nehezíti a kriti-

675 A fogalom alkalmazása Pázmány kapcsán, de más összefüggésben: GUITMAN 2013, 182.
676 Például a *Felelet* esetében: KEISZ 2001, 250.
677 HARGITTAY 2001c.
678 HARGITTAY 2009e.

kai kiadás készítőinek feladatát, az újraírások szövegkritikai leírását, meghatározását. Ennek a technikai kivitelezhetősége is kidolgozandó a későbbiekben.

6) Újraírás és írói terv. Az élete utolsó éveiben járó érsek írói terveit részletes adatok hiányában pontosan nem tudjuk felmérni. Az a feltételezés, hogy életében már saját maga teljes életműkiadást tervezett volna korábbi írásaiból, a munkapéldányok bejegyzéseinek egy részéből kikövetkeztethető, logikus elgondolás, de művei e cél érdekében átszerkesztve, az ultima manus határozottságával nem maradtak fenn. Pázmány 67. esztendejében járván halt meg, ami a 17. század vonatkozásában szép kornak számított. Levelezéséből és Dobronoki György diáriumából tudjuk, hogy élete utolsó pillanatáig dolgozott. Utolsó fennmaradt levelei egyikében, nyolc a nappal halála előtt, 1637. március 11-én I. Rákóczi Györgynek ír híreket és kér tőle információt, másikában, ugyanezen a napon a Pálffy Pálhoz íratott levél utóiratában saját kézzel odajegyezvén öniróniával hozzáteszi, húsz évvel fiatalabbá tevő gyógyszert kér Pálffy feleségétől, szívesen megfizetné: „Magam is rövid nap meglátogatom kegyelmedet, noha bizony én is csak alég vagyok. Kérem kegyelmedet, Asszonyomnak ajánlja szolgálatomat, és kérje, hogy ő kegyelme csináltassa meg nekem egy Apotékában ezt az egynihány pillulát, és küldje alá: Recipe pillulas tres, pro sene 68 [!] annorum, ut viginti annis junior fiat. Valamit kiván a patikáros, megfizetem."[679]

Mindebből végezetül egy kérdés és egy tanulság adódik. A kérdés: erre a modern értelemben vett filológiai aprómunkára az ezerszámra kinyomtatott lapok megalkotására majd újraírására hogyan volt képes időt szentelni a szerzetes, a politikus, a lelkiatya, az egyházszervező, az intézményalapító? Talán segítői voltak? Pontosan tisztázni kell majd Balásfi Tamás, Ferenczffy Lőrinc, Némethi Jakab, Vörösmarti Mihály, esetleg még mások szerepét is a művek kiadástörténetében. A fentiek alapján (itt nem gondolva a vitairatokon kívüli, egyébként igen jelentős műveire) kissé sarkítva megfogalmazható, hogy Pázmány vitairói életműve csak látszólag oly hatalmas terjedelmű, valójában *„egykönyves" szerző* ő, aki egész életében egyazon *Művet* alkotott, folyamatosan tökéletesítve korábbi írásait. Szövege nem állandó és változatlan, hanem *dinamikus szöveg.* Ha bármelyik könyvét is vesszük kezünkbe, szinte ugyanazt olvassuk, esetleg más megfogalmazásban és más funkcióval. A nagy terjedelmű késő középkori, kora újkori életművek (Erasmus, Luther, Gretser, Balduinus, Contzen, Drexel, Kircher, Nádasi János és mások) esetében, ha különböző mértékben és minőségben is, de bizonyára hasonló jelenségek figyelhetők meg, Pázmány kompilációs és újraíró módszere és technikája tehát egyáltalán nem mondható egyedülállónak vagy elszigeteltnek. Ilyen módon életművének, nevének helye lenne a magyar és világirodalom jelentős „újraírói" között. Ő még Goethe előtt képviseli az „Ausgabe letzter

[679] PPÖL II, 756.

Hand" elvét.[680] Jelen munka a fentiek fényében kívánta az író Pázmányt bemutatni, rámutatni ezzel az életmű megközelítésének és recepciójának új módjára.

A fentiekben vázolt írói munka mérete és minősége az elemző számára váratlanul és szinte beláthatatlanul nagy teljesítményt mutat, különösen akkor, ha a szerző egyéb működésére is tekintettel van. Pázmány sokirányú tevékenységének elemei nem állíthatók szembe egymással és nem is különíthetők el. Egy szintézisben jelenik meg a jezsuita szerzetes és professzor, az ájtatossági műveket létrehozó pap, a halk szavú és bensőséges hitet kereső és kínáló lelkiatya, a végtelenségig türelmes és kiváró térítő, a négy évtizeden át folyamatosan igét hirdető szónok és prédikációszerző, a kemény szavú, szigorú és kikezdhetetlen szillogizmusokkal érvelő vitázó, az európai, pápai, erdélyi és török diplomáciába bocsátkozó, minden személyeskedő intrikát kiálló, ezernél is több levelet megíró érsek, és a jövőbe tekintő intézmény- és egyetemalapító. Pázmány életműve mögött valami hihetetlen szívósság, következetesség és kitartás, egy rendkívül erős belső tartású ember alakja sejlik fel. Ahogy azt egy helyen megfogalmazta: „míg Isten egy fóltyát tartya az én fogyaték életemnek, semmi munkát és fáradságot nem kíméllek az Igazság óltalmától."[681]

[680] Goethe felfogására több helyen is hivatkozik: PÉTER L. 1995, 5.
[681] A *Setét hajnalcsillag* I. részében: PPÖM V, 485.

9. IRODALOMJEGYZÉK

(Az irodalomjegyzék a jegyzetekben rövidítve hivatkozott műveket tartalmazza a rövidítések betűrendjében.)

ÁCS 1994 – ÁCS Pál, *„Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled”: Pázmány vitairata Bocskai haláláról = Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VII, 1994, 32–45.

ÁCS 2001 – ÁCS Pál, *„Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled”: Pázmány vitairata Bocskai haláláról* = ÁCS Pál, *„Az idő ósága”: Történetiség és történetszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris Kiadó, 287–303.

ADAMIK–A. JÁSZÓ–ACZÉL 2004 – ADAMIK Tamás, A. JÁSZÓ Anna, ACZÉL Petra, *Retorika*, Bp., Osiris Kiadó, 2004.

ADONYI–MACZÁK 2005 – *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1).

AJKAY 2006 – AJKAY Alinka, *Pázmány forráshasználata a* Tíz bizonyság *című vitairatban* = HARGITTAY 2006a, 31–37.

AJKAY 2012 – AJKAY Alinka, *Pázmány Péter* Tíz bizonyság*ának jegyzetkötetéről = Filológia és textológia régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 255–261.

AJKAY 2013 – AJKAY Alinka, *Egy hipotézis és néhány bizonyság* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 13–17.

AJKAY 2015a – AJKAY Alinka, *Nőalakok követendő és elvetendő példái Pázmány vitairatában = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 13–22.

AJKAY 2015b – AJKAY Alinka, *Vae mihi. Egy 17. századi epigrammáról = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2015, 269–274.

AJKAY 2016 – AJKAY Alinka, = *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter* Kalauz*áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 14), 209–216.

AJKAY 2018 – AJKAY Alinka, *„Calvinus megvallja" Pázmány Kálvin-hivatkozásairól = A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7), 267–275.

AJKAY–BAJÁKI 2013 – *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013.

AMBROSOVSZKY 1760 – AMBROSOVSZKY Mihály, *Pázmány Péter [...] Kalauz nevü könyvének rövid sommája*, Eger, 1760.

ANDREEVA–GOLUBEVA–MISHINA 2007 – *Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue*, Compiled by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MISHINA. Nizhny Novgorod, DEKOM, 2007.

ARCHAMBAULT 1967 – Paul ARCHAMBAULT, *The Analogy of the „Body" in Renaissance Political Literature*, Bibliothéque d'Humanisme et Renaissance (29)1967, 21–53.

ARISZTOTELÉSZ 1969 – ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Bp., Gondolat Kiadó, 1969.

b. j. 1908 – b. J. [KOVÁCS L. 1908 ismertetése] Magyar Középiskola, 1908, 581–583.

BAJÁKI 2001 – BAJÁKI Rita, *Pázmány* Imádságos könyv*ének utóéletéhez* = HARGITTAY 2001b, 285–291.

BAJÁKI 2006 – BAJÁKI Rita, *Pázmány* Imádságos könyv*ének szövegkritikájához* = HARGITTAY 2006a, 55–60.

BAJÁKI 2016 – BAJÁKI Rita, Kalauz, *Liber Petri Pazmani Cardinalis – az 1760-ban megjelent egri kiadás sajátosságai = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter* Kalauz*áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 14), 173–186.

BAJÁKI–BOGÁR 2010 – BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, *Pázmány* Imádságos könyv*ének hatása = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfor-*

dulója tiszteletére, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 195–201.

BALASSI 1986 – GYARMATI BALASSI Bálint *Énekei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1986.

BALÁZS K. 1998 – BALÁZS Károly, *Újszövetségi szómutató szótár*, Bp., Logos, 1998.

BALÁZS M. 2006 – BALÁZS Mihály, *Az* Öt szép levél *1609-ben* = B. M., *Felekezetiség és fikció*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 193–216.

BALÁZS–KRUPPA–LÁZÁR–LUKÁCS 1995 – *Jezsuita okmánytár, I/1–2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601–1606*, s. a. r. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, bev. BALÁZS Mihály, Szeged, 1995 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 34).

BALDUINUS 1626 – Fridericus BALDUINUS, *Phosphorus veri catholicismi. De via papatus et viam regiam ad ecclesiam vere catholicam et apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pasmanni olim Jesuitae, nunc cardinalis ecclesiae Romano-papisticae*, Wittenberg, 1626.

BARCZA 1978a – BARCZA József, *A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában*, Theologiai Szemle, 1978, 282–291.

BARCZA 1978b – BARCZA József, *Újabb szempontok a Pázmány-vitához (Milotai Nyilas István elveszett könyve alapján: „Miért nem érdemel feleletet a Kalauz?" (1618)*, Református Egyház, 1978, 154–160.

BÁRCZI 2007 – BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas Kiadó, 2007.

BARTA 2001 – BARTA László, *Adatok a* Kalauz*ra adott wittenbergi válasz készítéséhez* = HARGITTAY 2001b, 268–273.

BARTÓK 1998 – BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).

BÁTHORY 2001 – BÁTHORY Orsolya, *Dobronoki György SJ latin nyelvű diáriuma* = HARGITTAY 2001b, 372–394.

BÁTHORY 2006 – BÁTHORY Orsolya, *Reynolds és Schlüsselburg művei – Pázmány forráshasználata a* Tíz bizonyság*ban* = HARGITTAY 2006a, 39–46.

BÁTHORY 2018 – BÁTHORY Orsolya, *Pázmány Péter* Peniculus papporum*a = A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*,

főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7), 283–292.

BAZSÁNYI 2001 – BAZSÁNYI Sándor, *„Álnokul költött fabulák": Tanulmányok az esztétikai tudat formálódásának magyarországi előtörténetéhez*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2001.

BENCZE 1995 – BENCZE Imre, *Magyari István sárvári prédikátor élete és munkái*, Bp., Evangélikus Országos Múzeum, 1995.

BENDA 1978 – BENDA Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, Vigilia, 1978, 225–229.

BENDA 1979 – BENDA Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, MTA I. Osztály Közleményei, 1979, 273–280.

BENKŐ 1976 – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.

BIEDERMANN 1996 – Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Bp., Corvina Kiadó, 1996.

BITSKEY 1979 – BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).

BITSKEY 1986 – BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat Kiadó, 1986 (Magyar História).

BITSKEY 1992 – BITSKEY István, *Pázmány Péter ismeretlen levele Roberto Bellarminóhoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 81–83.

BITSKEY 1996a – BITSKEY István, *Pázmány grazi vitairatai* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 161–178.

BITSKEY 1996b – BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó 1996, 179–194.

BITSKEY 1996c – BITSKEY István, *Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó 1996, 204–218.

BITSKEY 1997 – BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997.

BITSKEY 1999a – BITSKEY István, *Pázmány és Zrínyi* = BITSKEY 1999f, 185–205.

BITSKEY 1999b – BITSKEY István, *Pázmány Péter felső-magyarországi missziója* = BITSKEY 1999f, 58–69.

BITSKEY 1999c – BITSKEY István, *Pázmány* Kalauz*ának ókeresztény forrásairól* = BITSKEY 1999f, 163–171.

BITSKEY 1999d – BITSKEY István, *Polémia és retorika egy Pázmány-vitairatban* = BITSKEY 1999f, 144–162.

BITSKEY 1999e – *Pázmány korai vitairatai a keresztény egységről és az iszlámról* = BITSKEY 1999f, 135–143.

BITSKEY 1999f – BITSKEY István, *Virtus és religió*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999.

BITSKEY 2001 – BITSKEY István, *Pázmány Péter felső-magyarországi missziója* = HARGITTAY 2001b, 71–80.

BITSKEY 2005 – BITSKEY István, *„Nem úgy bátya!" Marginálisok Pázmány* Kalauzá*ban = „Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005. (Kézirat, http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html)

BITSKEY 2015a – BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Kiadó, 2015.

BITSKEY 2015b – *Képtisztelet vagy bálványozás? Hitviták a szentek ábrázolásáról* = BITSKEY 2015a, 25–37.

BITSKEY 2015c – *„Az igazság óltalmáért kiszállok" (A Kalauz hasonmása 2000-ben)* = BITSKEY 2015a, 85–96.

BITSKEY 2017 – BITSKEY István, *A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2017, 299–314.

B J 1913, B[alogh] J[ózsef], *Index librorum Hungaricorum: Bibliotheca Mauritii Baronis Kornfeld*, Budapest, 1913.

BOD 1982 – BOD Péter, *Magyar Athenas*, s. a. r., jegyz., utószó TORDA István, Bp., Magvető Kiadó, 1982 (Magyar Hírmondó).

BOGÁR 2006a – BOGÁR Judit, *Pázmány Péter* Imádságos könyv*ének ökumenizmusa = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 2), 252–259.

BOGÁR 2006b – BOGÁR Judit, *Pázmány* Imádságos könyv*ének szövegkritikájához* = HARGITTAY 2006a, 61–71.

BOGNÁR–KISS–VARGA 2002 – BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály, VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*, Bp., 2002 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 25).

BORZSÁK 1979 – *Római történeti chrestomathia*, szerk. BORZSÁK István, Bp., Tankönyvkiadó, 1979.

BÜKY 1962 – BÜKY Béla, *Hogyan korrigált Pázmány Péter?*, Magyar Nyelv, 1962, 346–356.

CLAUSER 1936 – CLAUSER Mihály, *Pázmány Péter írói alkotóműhelyéből*, Regnum, 1936, 142–149.

CSIZMADIA 2006 – CSIZMADIA Patrícia*, A száz évvel ezelőtti Pázmány-összkiadás mint textológiai teljesítmény – a* Prédikációk *alapján* = HARGITTAY 2006a, 171–183.

CSORBA 2013 – CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 103–111.

CSORBA 2016 – CSORBA Dávid, *Egy Pázmány*-Kalauz *dühödt olvasóinak teológiai, tropológiai és stílusparódiái* = MACZÁK 2016, 71–97.

DANCZI 1941 – DANCZI Villebald, *Pázmány Péter hatása a szlovák irodalomra*, Pannonhalmi Szemle, 1941, 278–283.

DENZINGER–HÜNERMANN 2004 – Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bátonyterenye – Budapest, Örökmécs Kiadó, Szent István Társulat, 2004.

DOBROVITS–ŐZE 2001 – DOBROVITS Mihály, ŐZE Sándor, *Pázmány Korán-cáfolatának előzményei: a török XVI. századi magyarországi megítélése* = HARGITTAY 2001b, 62–70.

ECKHARDT 1951 – BALASSI Bálint *Összes Művei*, *I*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951.

ECSEDY 1995 – V. ECSEDY Judit, *A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648–1662)*, Magyar Könyvszemle, 1995, 361–373.

EGERER 2013 – EGERER Lilla, *A mocskolódás alakzatai Pázmány Péter Alvinczi Péterhez szóló vitairataiban = Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. NAGY Ágoston, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013, 20–26.

EGERER 2014 – EGERER Lilla, *Tettetés és leplezés az* Öt szép levél *két változatában* = *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2013. november 7.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. BARNA László, HUSZTI Tímea, Miskolc, ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2014, 12–17.

ERDŐS 1941 – Matthias ERDŐS, *Pázmánys Hodoegus: Methode und Bedeutung*, Esztergom, Buzárovits, 1941.

FRAKNÓI 1876 – FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter két munkájának eddig ismeretlen első kiadásai*, Magyar Könyvszemle, 1876, 272–276.

FRAKNÓI 1886 – FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter, 1570–1637*, Bp., Méhner, 1886 (Magyar Történelmi Életrajzok, 5).

FRANKL 1868, FRANKL 1869, FRANKL 1872 – FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, *I–III*, Pest, Ráth, 1868–1872.

FRÜHSORGE 1974 – Gotthardt FRÜHSORGE, *Der politische Körper: Zum Begriff des Politischen im 17. Jahrhundert und in den Romanen Christian Weises*, Stuttgart, I. B. Metzlersche, 1974.

FUKÁRI 2001 – FUKÁRI Valéria, *A Pázmány-Sallai kérdés nyomában: kritikai megjegyzések a mai Sallai-képhez és egy régi-új adat* = HARGITTAY 2001b, 274–284.

G. ETÉNYI 2001 – G. ETÉNYI Nóra, *Pázmány Péter és a korabeli publicisztika* = HARGITTAY 2001b, 176–188.

GÁBOR 2001 – GÁBOR Csilla, *„A szóllásnak módgyát úgy ejteném…" Pázmány Péter és az anyanyelvűség programja*, Keresztény Szó, 2001/8, 15–17.

GÁBOR 2007 – GÁBOR Csilla, *Hagiográfia és polémia: Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről = Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 115–132.

GÁBOR 2013 – GÁBOR Csilla, *Végtelen veszekedések tengere. A hitvita: eszmék, erővonalak, hermeneutikák, retorikák = Keresztyéni felelet: Hitviták a 17. századból*, vál., szöveggond., jegyz. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Polis Kiadó, 2013 (Remekírók Diákkönyvtára), I–IX.

GÁBOR 2015a – GÁBOR Csilla, *Hagiográfia és polémia. Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről = Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés közép- és kora újkori szövegtípusokban*, Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 263–289.

GÁBOR 2015b – GÁBOR Csilla, *Hol található az igaz egyház? Érvek, szerepek, játszmák egy többfordulós polémiában a 17. század első felében = Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés közép- és kora újkori szövegtípusokban*, Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 233–262.

GÁL–KOSZTOLÁNYI 1982 – *Biblia: Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*, bev., GÁL Ferenc, KOSZTOLÁNYI István, Bp., Szent István Társulat, 1982[4].

GALAVICS 1973 – GALAVICS Géza, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, Ars Hungarica, 1973, 97–126.

GARADNAI 2018 – GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Universitas Kiadó, 2018.

GERÉB 1963 – GERÉB László, *Pázmány Péter és a magyar irodalom*, Világosság, 1963/1, 1–44.

GUITMAN 2013 – GUITMAN Barnabás, S*zükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önálló államiságát?* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 177–182.

GYÖRGY 1934 – GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., 1934.

GYŐRI 2001 – GYŐRI Levente, *Pázmány Péter vitamódszere a* Két rövid könyvecskék*ben* = HARGITTAY 2001b, 261–267.

GYURÁS 1987 – GYURÁS István, *Pázmány Kalauzának latin fordítása és a wittenbergi válasz* = LUKÁCS–SZABÓ 1987, 389–398.

HARGITTAY 1977 – HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter magyar levélstílusa és a barokk = Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, 1977 (Acta Iuvenum, 1977/3) 175–203.

HARGITTAY 1981a – HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter politikai elmélete és gyakorlata*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, 1981. (Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat.)

HARGITTAY 1981b – *Régi magyar levelestár*, I–II, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető Kiadó, 1981.

HARGITTAY 1999 – HARGITTAY Emil, *A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése,* Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 661–665.

HARGITTAY 2000 – HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom. A levélirodalom történetéről és elméletéről,* szerk.

KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 1), 22–31.

HARGITTAY 2001a – HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literarura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Historia Litteraria, 10).

HARGITTAY 2001b – *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2).

HARGITTAY 2001c – HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció* = HARGITTAY 2001b, 251–260.

HARGITTAY 2006a – *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6).

HARGITTAY 2006b – HARGITTAY Emil, *Péter Pázmány: De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti (1606)*, Camoenae Hungaricae, 2006/3, 105–112.

HARGITTAY 2006c – HARGITTAY Emil, *Javaslat Balassi „porcogós Annóká"-jának megfejtésére*, Irodalomtörténet, 2006/4, 653.

HARGITTAY 2009a – HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Kiadó, 2009 (Historia Litteraria, 25).

HARGITTAY 2009b – HARGITTAY Emil, *„nincs oly rossz könyv, melyben semmi jó nem találtatnék" – a tolerancia és ökumenizmus gondolata Pázmány műveiben* = HARGITTAY 2009a, 161–166.

HARGITTAY 2009c – HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter: De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti (1606)* = HARGITTAY 2009a, 153–160.

HARGITTAY 2009d – HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter hiteles jellemzése Kemény János* Önéletírás*ában* = HARGITTAY 2009a, 87–93.

HARGITTAY 2009e – HARGITTAY Emil, *A Pázmány kritikai kiadás* = HARGITTAY 2009a, 11–18.

HARGITTAY 2009f – HARGITTAY Emil, *Pázmány* Feleleté*nek fennmaradt példányai* = HARGITTAY 2009a, 19–30.

HARGITTAY 2009g – HARGITTAY Emil, *Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban* = HARGITTAY 2009a, 181–187.

HARGITTAY 2013 – HARGITTAY Emil, *Pázmány prédikációk felhasználása Lochner János 18. század végi kéziratgyűjteményében*, Studia Litteraria, 2013, 246–256.

HARGITTAY 2014 – HARGITTAY Emil, *„... az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indittya". Még egyszer a Káldi-biblia támogatásáról = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. LUPESCU MAKÓ Mária, RÜSZ-FOGARASI Enikő, DÁNÉ Veronika, HORN Ildikó, OBORNI Teréz, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014, 357–362.

HARGITTAY 2018 – HARGITTAY Emil, *Nem felelenek a* Kalauz*ra? A Pázmány halála utáni* Kalauz*-bírálatokról = A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7), 276–282.

HARGITTAY–MACZÁK 2011 – HARGITTAY Emil, MACZÁK Ibolya, *Pótlások a* Pázmány Péter-bibliográfiá*hoz = Balázs Mihály köszöntése*, Szeged, 2011 (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 30), 160–183.

HAVRÁN 1899 – HAVRÁN Dániel, *Irodalomtörténeti adalékok*, Magyar Könyvszemle, 1899, 367–369.

HELTAI 1989 – HELTAI János, *Alvinczi Péter pályája = Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, Bp., Európa Kiadó, 1989, 229–257.

HELTAI 1991 – HELTAI János, *Ki az Itinerarium Catholicum szerzője?*, Studia Litteraria, 1991, 49–60.

HELTAI 1993 – HELTAI János, *Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról = Gesta Typographorum*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Borda Antikvárium, 1993, 62–70.

HELTAI 2001 – HELTAI János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról (Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője) = Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszék, Művészettörténeti Tanszék, 2001, 236–241.

HELTAI 2005 – HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655) = „Tenger az igaz hitrül…"* 2005, 115–174.

HELTAI 2008 – HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Universitas Kiadó, 2008.

HELTAI 2018 – HELTAI János, *A mennyei tudomány tiszta világos folyamja: Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján = A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7), 197–207.

HOLL 1980 – HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980.

HORVÁTH 2006 – M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter* Posonban löt praedikatió*ja és Torday János* = HARGITTAY 2006a, 85–111.

HORVÁTH 2016 – M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter magánkönyvtárának újabban azonosított kötetei*, Magyar Sion, 2016, 219–224.

HORVÁTH C. 1909 – HORVÁTH Cyrill, *Pázmány és Bellarmin*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1909, 33–41.

IPOLYI 1875 – IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály élete és munkái*, Bp., 1875.

JANKOVITS 2002 – JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27).

JEDIN 1962–1979 – Hubert JEDIN, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Freiburg, 1962–1979, Digitale Bibliothek, XXXV.

JUHÁSZ 2013 – JUHÁSZ Szandra, *Két „kompilációs" levél a Lochner-hagyatékban* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 219–223.

KÁLVIN 1624/2009 – SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás,* Hanovia, 1624, hasonmás kiadás, kísérő tan. P. VÁSÁRHELYI Judit–SZABÓ András, Bp., Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 43).

KÄFER 1959 – KÄFER István, *Az isteni igazságra vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézirata*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 176–180.

KÄFER 1991 – KÄFER István, *Adalékok a barokk magyar–szlovák vonatkozásaihoz* = KÄFER István, *A miénk és az övék*, Bp., Magvető Kiadó, 1991, 11–20.

KÄFER 2001 – KÄFER István, *„…in Slavonico exprimere...” A szlovák irodalmi műveltség kezdetei* = HARGITTAY 2001b, 395–400.

KÄFER 2016a – KÄFER István, *Pázmány Péter, „az tót náció” lelkipásztora és helye a szlovák nemzet művelődésében*, Magyar Sion, 2016, 273–278.

KÄFER 2016b – KÄFER István, *A keresztény Magyarország szlovák építőkövei – Pázmány* Kalauz*ának szlovák fordításai = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter* Kalauz*áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 14), 205–208.

KECSKEMÉTI 1998 – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5).

KECSKEMÉTI 2005 – KECSKEMÉTI Gábor, *Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem = „Tenger az igaz hitrül…”* 2005, 43–66.

KECSKEMÉTI 2013 – KECSKEMÉTI Gábor, *Pécseli Király Imre ismeretlen művei: új kontextusok 17. századi irodalom- és eszmetörténetünkhöz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2013, 88–108.

KECSKEMÉTI–NOVÁKY 1988 – *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.

KEISZ 2001 – KEISZ Ágoston, *Magyari és Pázmány vitája* = HARGITTAY 2001b, 219–250.

KÉK–PÁPAY–ROKAY 2004 – *Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai műveinek név- és tárgymutatója*, szerk. KÉK Emerencia, PÁPAY Szilvia, ROKAY Zoltán, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2004. [A CD-ROM tartalmazza a PPOO I–III, FÉLEGYHÁZY 1937, GERENCSÉR 1937 név- és tárgymutatóját valamint PÁZMÁNY 1598–1600/2003 tárgymutatóját.]

KISS 1889 – H. KISS Kálmán, *„Anti-Hodegraphus.” Egy ritka könyv*, Sárospataki Lapok, 1889, 71–76.

KLANICZAY 1961 – KLANICZAY Tibor, *Pázmány Péter* = KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1961, 340–360.

KLANICZAY 1962 – KLANICZAY Tibor, *Vita a könyv margóján,* Magyar Könyvszemle, 1962, 52–55.

KLANICZAY 1964 – *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.

KLANICZAY 1970 – *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1970.

KLANICZAY 1976 – KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése,* Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1976.

KNAPP 2012 – KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban*. *(Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban). Tanulmány, katalógus: kiállítás 2012. december 13. – 2013. március 29.* Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012.

KNAPP 2013a – KNAPP Éva, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a Budapesti Egyetemi Könyvtárban* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 283–303.

KNAPP 2013b – KNAPP Éva, *Pázmány Péter magánkönyvtára*, Magyar Tudomány, 2013, 852–859.

KNAPP 2017 – KNAPP Éva, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban* = KNAPP Éva, *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Bp., reciti, 2017, 135–161.

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE 1971 – KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Pázmány*, Irodalomtörténet, 1971, 41–75.

KOLTAI 2002a – KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp. – Szeged, Országos Széchényi Könyvtár, Scriptum RT., 2002 (A Kárpát–medence Kora Újkori Könyvtárai, 4).

KOLTAI 2002b – András KOLTAI, *Adam Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2002 (Burgenländische Forschungen, 24, Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, 1).

KOLTAI 2008 – KOLTAI András, *Pázmány Péter és a Batthyányak* = IVÁNYI Péter, FAZEKAS István, KOLTAI András, *Pázmány Péter és a Batthyányak*, Bp., Szent István Társulat, 2008.

KOVÁCS G. 2003 – KOVÁCS Gergely, *Szövegalkotási tendenciák Pázmány Péter vitairataiban: A kompiláció és a helyesírás kérdései = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 1), 7–24.

KOVÁCS L. 1908 – KOVÁCS Lajos Imre, *Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói*, Kassa, 1908.

KÖPECZI 1982 – KÖPECZI Béla, *Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya*, Magyar Könyvszemle, 1982, 1–8.

LAUCHS 1861 – LAUCHS Lőrinc, *Pázmány Péter „Kalauzának" nyelvészeti ismertetése*, Magyar Nyelvészet, 1861, 128–142, 395–418.

LEINER 1965 – Wolfgang LEINER, *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*, Heidelberg, 1965.

LIPA 2002 – LIPA Tímea, *Pázmány Péter belső írői fejlődése az* Öt szép levél *három kiadásának tükrében*, Irodalomtudomány, 2002/1–2, 8–33.

LUKÁCS–SZABÓ 1987 – *Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, Detti, 1987.

MACZÁK 2010 – MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, H. n., WZ Könyvek, 2010.

MACZÁK 2016 – *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter* Kalauz*áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 14).

MAGYARI 1602/1979 – MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, s. a. r. KATONA Tamás, utószó MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1979 (Bibliotheca Historica).

Magyarország történeti kronológiája II – Magyarország történeti kronológiája II., 1526–1848, főszerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, 1997 – *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 17/2 – Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 18).

MÁRIAFI 1788 – MÁRIAFI István [SZAITZ Leó], *Kis magyar frázeologyia*, Pozsony, 1788.

MOLNÁR 2002 – MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció*, Magyar Könyvszemle, 2002/1, 24–37.

MOÓR 1936 – MOÓR Elemér, *Hont és Pázmány*, Magyar Nyelvőr, 1936, 88–91.

NAGY 1933 – NAGY Sándor, *A debreceni Református Kollégium*, I, Hajdúhadház, 1933.

NEMESKÜRTY 1987 – NEMESKÜRTY István, *„Oly magyar, mint akárki": A felekezeti viszályokon túllépő Pázmány Péter*, Diakónia, 1987/2, 25–28.

ŐRY 1952 – Nicolao ŐRY, *Doctrina Petri cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae*, Chieri, Editrice „Fiamma del S. Cuore", 1952.

ŐRY 1970 – ŐRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1970.

ŐRY 1970/2006 – ŐRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 5).

ŐRY 1976 – ŐRY Miklós, *Péter Pázmány in Kaschau*, Ungarn-Jahrbuch, 1976, 73–102.

ŐRY–SZABÓ 1983 – ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter: 1570–1637* = PÁZMÁNY PÉTER, *Válogatás műveiből*, bev. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, I, 11–107.

PÁPAI PÁRIZ 1767/1995 – PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Cibinii, 1767. A hasonmás kiad. s. a. r. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Kiadó, 1995.

PAULER 1925 – PAULER Ákos, *Logika: Az igazság elméletének alapvonalai*, Bp., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1925.

PAYR 1906 – PAYR Sándor, *Adalékok a dunántúli protestantizmus történetéhez. Czobor Erzsébet levele Pázmány Kalauzának latin nyelvre való lefordítása tárgyában 1620*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1906, V, 46–47.

PÁZMÁNY 1603 – PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magiari Istvan sarvari praedicatornak az orzag romlasa okairul irt köniuere. Iratot Pazmani Peter altal*, Nagyszombat, 1603.

PÁZMÁNY 1603/2000 – PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairúl írt könyvére (1603)*, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2000 (Pázmány Péter Művei, 1).

PÁZMÁNY 1603/2014 – PÁZMÁNY Péter, *Felelet (1603)*: *Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. BÁTHORY Orsolya, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2014 (Pázmány Péter Művei, 7).

PÁZMÁNY 1605/1975 – PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható Egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája* [Graz, 1605], bev., kiad. ŐRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1975.

PÁZMÁNY 1605/2001 – PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysága és rövid intés a Török Birodalomrúl és vallásrúl*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2).

PÁZMÁNY 1605/2012 – PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyság (1605)*: *Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közreműködők: BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Bp., Universitas Kiadó, EditioPrinceps Kiadó, 2012. (Pázmány Péter Művei, 5).

PÁZMÁNY 1606/1993 – PÁZMÁNY Péter, *Kereztyeni imadsagos könyv*, Grác, 1606, kiad. KŐSZEGHY Péter, kísérő tanulmány LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28).

PÁZMÁNY 1606/2006 – PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság (1606)*, s. a. r., jegyz. BRETZ Annamária, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Pázmány Péter Művei, 4).

PÁZMÁNY 1607 – *Kereztieni felelet a megh dücsöült szentek Tiszteletirül, Ertünk valo könyörghesekrül, es Seghitsegül hiuasokrul*, Graz, 1607.

PÁZMÁNY 1607/2016 – PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul (1607)*, s. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, Bp., Universitas Kiadó, 2016 (Pázmány Péter Művei, 8).

PÁZMÁNY 1609/2017 – PÁZMÁNY Péter, *Alvinci Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása (1609)*, s. a. r., jegyz. BÁTHORY Orsolya, Bp., Universitas Kiadó, 2017 (Pázmány Péter Művei, 9).

PÁZMÁNY 1609/1613/2019 – PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél (1609), Öt levél (1613)*, s. a. r., jegyz. HORVÁTH Csaba Péter, Bp., Universitas Kiadó, 2019 (Pázmány Péter Művei, 10).

PÁZMÁNY 1610 – PÁZMÁNY Péter, *Keresztyen imadsaagos keonyv*, Pozsony, 1610.

PÁZMÁNY 1613 – PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezerleo kalavz*, Pozsony, 1613.

PÁZMÁNY 1613/1984 – PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél*, s. a. r., utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Európa Kiadó, 1984.

PÁZMÁNY 1623 – PÁZMÁNY Péter, *Igassagra vezerlö kalavz*, Pozsony, 1623.

PÁZMÁNY 1627 – *A setet haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetöje. Mely utba igazíttya a' Vittebergai Academianak Fridericus Balduinus-altal ki-bocsátott feleletit a' Kalauzra Pazmany Peter Esztergami Ersek irta*, Bécs, 1627.

PÁZMÁNY 1630 – [PÁZMÁNY Péter], *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyogyitgattya farkasmarásból esett sebeit Bihar vármegyének, es óltalmazza a Szent Irásrúl és ecclesiárúl írt könyvét az esztergomi erseknek*, Pozsony, 1630.

PÁZMÁNY 1631 – [PÁZMÁNY Péter], *Dissertatio, an vnvm aliquid ex omnibus Lvtheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptvra Sacra contineat*, Pozsony, 1631.

PÁZMÁNY 1631/1937 – *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve: Okok nem okok*, kiad. STRIPSKY Hiador, Bp., 1937. – [PÁZMÁNY Péter:] *Okok nem okok, mellyekert iria a' varadi farkas, hogy nem meltótzatik továb az én irasom-ellen tusakodni. Irta Sallai István pap, püspöki plébános*, Pozsony 1631.

PÁZMÁNY 1631/2001 – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

PÁZMÁNY 1631/2013 – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*: *Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas Kiadó, EditoPrinceps Kiadó, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6).

PÁZMÁNY 1637/2000 – PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, a hasonmást kiad. KŐSZEGHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Bp., Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).

PÁZMÁNY 1766 – PÁZMÁNY Péter, *Hodegus: Igazságra-vezérlő kalauz*, Nagyszombat, 1766.

PÁZMÁNY 1769 – *Alvintzi Péternek: Kassai Kálvinista Prédikátornak egy tudakozó prédikátor nevével iratott öt Levél. Pázmány Pétertül Néhai Esztergami érsektül, és Szent Római Ecclesiának kárdinályától. Ő eminentiájától. Egy némely Igaz hivnek, ki Országunkban lévő Tévelygöknek meg térését tiszta szivbül kivánnya, költségivel*. Kassa, 1769.

PÁZMÁNY 1957 – PÁZMÁNY Péter *Válogatott írásai*, összeáll. RÓNAY György, utószó r. gy. [KLANICZAY Tibor], Bp., Magvető Kiadó, 1957 (Magyar Könyvtár, 28).

PÁZMÁNY 1983a – PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, I–III, Bp., Szent István Társulat, 1983.

PÁZMÁNY 1983b – PÁZMÁNY Péter *Művei*, vál., jegyz., TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1983 (Magyar Remekírók).

PÁZMÁNY 1984 – PÁZMÁNY Péter, *De iustitia et iure (Az igazságról és a jogról), De Verbo incarnato (A megtestesült Igéről): A gráci előadások kiegészítése a göttweigi kéziratból*, bev. ŐRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1984.

PÁZMÁNY 1987 – PÁZMÁNY Péter *prédikációi*, vál., szöveggond., TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1987.

PÁZMÁNY 2010 – PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010 (Pázmány Péter Válogatott Művei, 1).

PÉNZES 2015 – PÉNZES Tiborc Szabolcs, *Magyari István és Kecskeméti Alexis János wittenbergi történelemszemléletbe ágyazott mártírium-felfogása = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 72–78.

PESTI 2013 – PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Budapest – Eger, Kosssuth Kiadó, Eszterházy Károly Főiskola, 2013.

PÉTER 1988a – PÉTER Katalin, *Pázmány és a protestánsok*, Magyar Nemzet, 1988. március 5., 10.

PÉTER 1988b – PÉTER Katalin, *Pázmány és a protestánsok*, Confessio, 1988/2, 91–94.

PÉTER 1995 – PÉTER Katalin, *Pázmány és a protestánsok* = PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995, 181–185.

PÉTER L. 1995 – PÉTER László, *Magyar írók, költők textológiai nézetei*, Szeged, JATEPress, 1995.

PÉTER L. 2000 – *Új magyar irodalmi lexikon*, II., főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000.

PETRIK 1891 – PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, III, Bp., 1891.

PÓSAHÁZI 1669 – PÓSAHÁZI János, *Igazság istápja, avagy olly catechismusi tanitás, mellyben a' keresztyén reformata vallás böven meg-magyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a' mellyeket a nagy Kalauzos könyv hellyel-hellyel elö-állatot) óltalmaztatik […]*, Sárospatak, 1669.

PPOO – Petri cardinalis PÁZMÁNY *Opera Omnia*, I–VI, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904.

PPOO I – Petrus PÁZMÁNY, *Dialectica*, rec. Stephanus BOGNÁR Bp., 1894.

PPOO II – Petrus PÁZMÁNY, *Physica*, rec. Stephanus BOGNÁR Bp., 1895.

PPOO III – Petrus PÁZMÁNY, *Tractatus in libros Aristotelis de coelo, de generatione et corruptione atque in libros meteororum*, rec. Stephanus BOGNÁR Bp., 1897.

PPOO IV – Petrus PÁZMÁNY, *Theologia scholastica seu commentarii et disputationes quae supersunt in secundam theologicae S. Thomae Aquinatis Summae et tertiam partem*, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA Bp, 1899.

PPOO V – Petrus PÁZMÁNY, *Theologia scholastica seu commentarii et disputationes quae supersunt in secundam theologicae S. Thomae Aquinatis Summae et tertiam partem*, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA, Bp., 1901, 11–788. – Petrus PÁZMÁNY, *De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti*. *Anno 1606*, Bp., 1901, 789–808.

PPOO VI – Petrus PÁZMÁNY, *Theologia scholastica seu commentarii et disputationes quae supersunt in tertiam theologicae S. Thomae Aquinatis Summae partem*, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA, Bp., 1904, 7–188. – Petrus PÁZMÁNY, *Libellus apologeticus Petri Pazmani pro Societate Iesu hungarica, ad proceres regni Hungariae*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 189–193. – Petrus PÁZMÁNY, *Peniculus papporum apologiae solnensis conciliabuli*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 197–271. – *Appendix, in qua anonymi Sycophantae glomeratae criminationes, infabrae comissae fabellae, in Pontificem Max. e triviis compotabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, iugulantur*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 272–286. – Petrus PÁZMÁNY, *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum solnensis conciliabuli […] veritatis radiis adobruti*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 287–468. – Petrus PÁZMÁNY, *Falsae originis motuum hungaricorum succincta refutatio: Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissitása*, rec. Ionannes KISS, Bp., 1904, 469–519. – Petrus PÁZMÁNY, *Vindiciae ecclesiasticae, quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta, divinis humanisque legibus contraria, ipso iure nulla esse, demonstrantur*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 521–565. – Petrus PÁZMÁNY, *Acta et decreta synodi diocesanae strigoniensis*, rec. Georgius DEMKÓ, Bp., 1904, 567–671. – Petrus PÁZMÁNY, *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus lutheranis dogmatibus, romanae ecclesiae adversantibus, Scriptura Sacra contineat*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 673–697. – Petrus PÁZMÁNY, *Cardinalis Pasmanni ad Pontificem Urbanum VIII anno M.DC.XXXII legati caesarii oratio, Epistola eiusdem ad Borgesium Cardinalem*, rec. Ioannes KISS, Bp., 1904, 699–710.

PPÖL I, PPÖL II – PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, Bp., 1910–1911.

PPÖM – PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I–VII, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp., 1894–1904.

PPÖM I – PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyari István sárvári praedicatornak az ország romlása okairúl irt könyvére*, s. a. r., RAPAICS Rajmond, Bp., 1894, 1–199. – PÁZMÁNY Péter (ford.), *Kempis Tamásnak Christus követésérül négy könyvei*, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1894, 201–370. – PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támatt uj tudományok hamisságának tiz nyilván-való bizonysága és rövid intés a török birodalomrúl és vallásrúl*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1894, 371–588.

PPÖM II – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. BREZNAY Béla, Bp., 1–267. – PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanuság, mint ismerhesse meg akármely együgyü ember is az igaz hitet*, s. a. r. BREZNAY Béla, Bp., 1895, 269–314. – PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdücsőült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segitségül hivásokrul*, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1895, 315–502. – PÁZMÁNY Péter, *Egy keresztyén predikátorúl S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz iratott öt szép levél*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 503–620. – PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 621–691. – PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 693–776. – PÁZMÁNY Péter, *Posonban lött praedikatio*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 777–801.

PPÖM III – PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignácz, Bp., 1897. [A *Kalauz* I–V. könyve.]

PPÖM IV – PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignácz, Bp., 1898. [A *Kalauz* VI–XV. könyve.]

PPÖM V – PÁZMÁNY Péter, *Csepregi mesterség, az-az: Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek czégéres czigánysági és orczaszégyenítő hazugsági*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 1–25. – PÁZMÁNY Péter, *Az calvinista predikátorok igyenes erkölcsű tekéllетességének tűköre*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 27–45. – PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, mellyet az Alvinczi Péter tűkörében megmutatott Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 47–114. – PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégyenvallás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hivságoknak kőszegi tóldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900, 115–249. – PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két calvinista könyvecskére, mellyeknek eggyike*

okát adgya, miért nem felelnek az calvinista predikátorok az Kalaúzra, másika Itinerarium catholicumnak neveztetik, s. a. r. SZÉKELY István, Bp., 1900, 251–302. – PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, mellyek erejétül viseltetvén sok fő ember, mind ennek előtte, mind e napokban-is az új-vallások tőréből ki-feslett és az római ecclesiának kebelébe szállott*, s. a. r. KISS János, Bp., 1900, 303–342. – PÁZMÁNY Péter, *A Sz. Irásrúl és az Anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék*, s. a. r. DEMKÓ György, Bp., 1900, 343–469. – PÁZMÁNY Péter, *A' setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazittya a' vittebergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalaúzra*, s. a. r. KISS János, Bp., 1900, 471–823.

PPÖM VI – PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikácziók, mellyeket élő nyelvének tanítása után irásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYURSZKY György, Bp., 1903.

PPÖM VII – PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikácziók, mellyeket élő nyelvének tanítása után irásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYURSZKY György, Bp., 1906.

RAJHONA 2006 – RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól* = HARGITTAY 2006a, 113–124.

RÉGER 2011 – RÉGER Ádám, *Bizánc emlékezete a magyar régiségben*, Antik Tanulmányok, 2011, 106–110.

RMK I – SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I, Bp., 1879.

RMK III – SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár*, III/1–2, Bp., 1896–1898.

RMKT 1959 – *Régi magyar költők tára,* 17/1, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959.

RMKT 1977 – *Régi magyar költők tára,* 17/9, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.

RMNy 1971 – *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

RMNy 1983 – *Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635*, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos, VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.

RMNy 2000 – *Régi magyarországi nyomtatványok III, 1636–1655*, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit, KÄFER István közreműködésével, szerk. HELTAI JÁNOS, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000.

RMNy 2012 – *Régi magyarországi nyomtatványok IV, 1656–1670*, HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája V. ECSEDY Judit és KÄFER István közreműködésével, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2012.

ROKAY 2006 – ROKAY Zoltán, *Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai írásainak forrásai* = HARGITTAY 2006a, 9–12.

ROKAY 2013 – ROKAY Zoltán, *Pázmány-tanulmányok*, Óbecse, Lux Color Printing, 2013.

SÍK 1939 – SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939.

SIMOR 1887 – *Catalogus bibliothecae Joannis Cardinalis Simor*, Esztergom, 1887.

SOMMERVOGEL 1895 – Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VI, Bruxelles–Paris, 1895.

STAUFFER 2003 – Hermann STAUFFER, *Polemik = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, VI. hrsg. Andreas HETTINGER et al., Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003, 1403–1415.

STEINMETZ 1999 – *Die Patristik in der Bibelexegese des 16. Jahrhunderts*, hrsg. von David C. STEINMETZ, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1999.

SUGÁR 1984 – SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984.

SZABÓ A. 1994 – SZABÓ András, *Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz, 1606*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 279–280.

SZABÓ A. 2017 – SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi Kiadó, 2017 (Humanizmus és Reformáció 37).

SZABÓ F. 1990 – SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica" Pázmány műveiben*, Roma, Detti, 1990.

SZABÓ F. 1998 – SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica" Pázmány műveiben*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1998.[2]

SZABÓ F. 2006 – SZABÓ Ferenc S. J., *Bellarmino és Pázmány teológiájához: Egy 1605-ös levélváltásuk margójára* = HARGITTAY 2006a, 13–18.

SZABÓ F. 2012 – SZABÓ Ferenc SJ, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Budapest Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, L' Harmattan Kiadó, 2012 (Jezsuita Könyvek; Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok 11).

SZABÓ F. 2018 – SZABÓ Ferenc, *Reformáció és katolikus megújulás. Válogatott Pázmány-tanulmányok*, Bp., Szent István Társulat, 2018.

SZABÓ G. 1943 – SZABÓ Géza, *A magyar református ortodoxia*, Bp., 1943.

SZELESTEI N. 1998 – *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, közzéteszi SZELESTEI N. László, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Historia Litteraria, 6).

SZENCI MOLNÁR 1604/1990 – SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino-vngaricvm*, Noribergae, 1604, hasonmás kiad. s. a. r. KŐSZEGHY Péter, tan. IMRE Mihály Bp., Akadémiai Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25).

SZENTMÁRTONI SZABÓ 2003 – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Latrocinatur Hungarus… Gallus cantat avagy a homonímiák játékossága = Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, Bp., Ráció Kiadó, 2003, 266–272.

SZILÁGYI, 2013 – SZILÁGYI András, *Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 395–407.

SZINNYEI 1980 – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., 1980. (Reprint)

SZLÁVIK 1892 – SZLÁVIK Mátyás, *Pázmány és Bellarmin*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 438–440.

TAKÁCS, 2006 – TAKÁCS Tamás, *A* Calvinus Hiszekegye *és egy kiadatlan Kálvin-ellenes pasquillus* = HARGITTAY 2006a, 73–83.

TARNÓC 1979 – *Magyar gondolkodók 17. század*, vál., szöveggond., jegyz., TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979 (Magyar Remekírók).

TASI 2011 – TASI Réka, *„Ezekbe azért a bizonyságokba illyen vétek vagyon…" (Hitvita és vitamódszer: Monoszlóy, Gyarmathi, Pázmány) = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk.

KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 11–21.

„Tenger az igaz hitrül…” 2005 – *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne…”: Tanulmányok XVI-XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.

THIMÁR 1999 – THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 114–127.

THIMÁR 2001 – THIMÁR Attila, *„Halhacza mit mond Zent Bernard ti felőletec” – gondolatok Pázmány Feleletéről* = HARGITTAY 2001b, 205–218.

THIMÁR 2013 – THIMÁR Attila, *„A méret a lényeg?” – Gondolatok a* Kalauz *könyvformájáról* = AJKAY–BAJÁKI 2013, 435–440.

TÓTH 2005 – TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány) = „Tenger az igaz hitrül…”* 2005

TRE 1977–2004 – *Theologische Realenzyklopädie*, 1–36. Bd., hrsg. von Gerhard MÜLLER, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1977–2004.

TRÓCSÁNYI 1959 – TRÓCSÁNYI Zoltán, *„A setet haynal csillag-után budoso” címlapjáról*, Magyar Könyvszemle, 1959, 76–78.

TÚRI 2011 – TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011/3, 297–315.

TUSOR 2000 – TUSOR Péter, *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése*, Aetas, 2000/4, 89–105.

TUSOR 2011 – TUSOR Péter, *Forgách Zsigmond katolizálása: (Egy római misszilis [irodalom]történeti forrásértéke) = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 2., 640–645.

TUSOR 2016 – TUSOR Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Budapest – Róma, Gondolat Kiadó, 2016 (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, vol. 13).

TUSOR 2017 – TUSOR Péter, *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről: Családja, katolizálása, misszionálása (A Pázmány–Tholdy archívum irataival)*, kiad., ford., TUSOR Péter, Bp.–Róma, Gondolat Kiadó, 2017 (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis II, tom. 6).

TÜSKÉS 1992 – TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 133–151.

UEDING 1998 – *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, IV, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998.

VARJAS 1938 – VARJAS BÉLA, *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve*, Magyar Könyvszemle, 1938, 174–177.

VÁRKONYI 1988 – R. VÁRKONYI Ágnes, *Pázmány és Erdély a törököt kiűző háború eszmei megfogalmazásában = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988, 87–93.

VARSÁNYI 2006 – VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter:* A Mahomet vallása hamisságárul *című művének forrásai és citátum használata* = HARGITTAY 2006a, 47–54.

VARSÁNYI 2008 – VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter:* A Mahomet vallása hamisságárul, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 645–678.

VÁSÁRHELYI 2001 – P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns Biblia-fordításról* = HARGITTAY 2001b, 292–301.

VÁSÁRHELYI 2006 – P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a* Vizsolyi Biblia *új kiadásai: Előzmények és fogadtatás*, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Historia Litteraria, 21).

VENARD – *Die Zeit der Konfessionen (1530/–1620/30),* hrsg. von Marc VENARD, Basel–Freiburg–Wien, Herder, s. a. (Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur)

VISKOLCZ – VISKOLCZ Noémi, *Nádasdy Ferenc és Róma*. http://www.academia.edu/10179909/N%C3%A1dasdy_Ferenc_%C3%A9s_R%C3%B3ma, (2015. augusztus 07.)

VISKOLCZ 2013 – VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, Budapest, Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8).

VÖRÖSMARTI 1992 – *Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése históriája*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, tanulmány: JANKOVICS József, latin ford., jegyz. GERÉBY György, Bp., Argumentum, 1992.

ZIMÁNDY 1880 – ZIMÁNDY Ignác, *Háromszázéves hazugságok: Pázmány Kalauzának III. k. 8. része Bevezetéssel és korszerű jegyzetekkel kísérve*, Bp., 1880.

ZOVÁNYI 1977 – ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*[3], szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

ZSILINSZKY 1910 – ZSILINSZKY Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangelikus zsinat háromszázados emlékünnepén: Egyháztörténeti tanulmány*, Selmecbánya, 1910.

10. KÉPMELLÉKLETEK

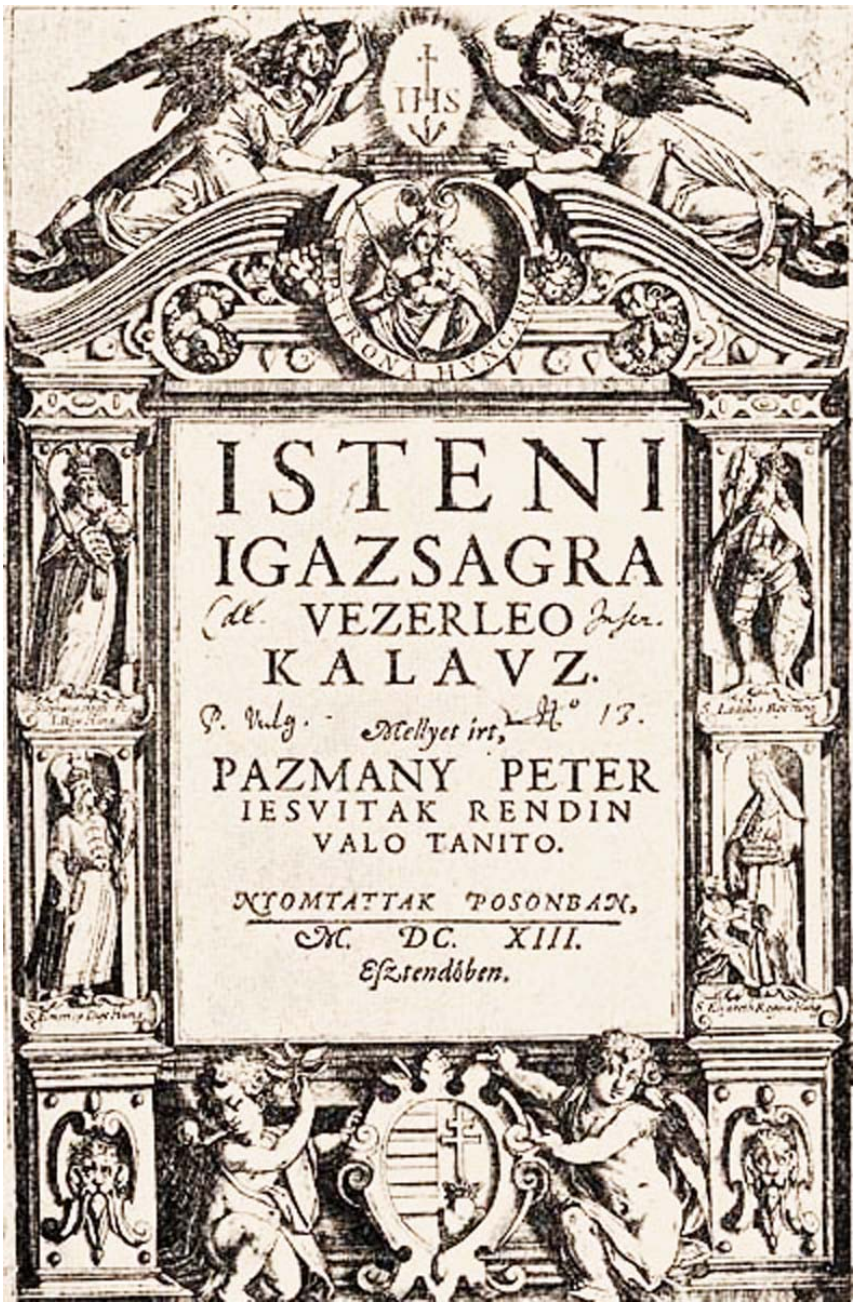

1. A *Kalauz* 1613. évi kiadásának címlapja

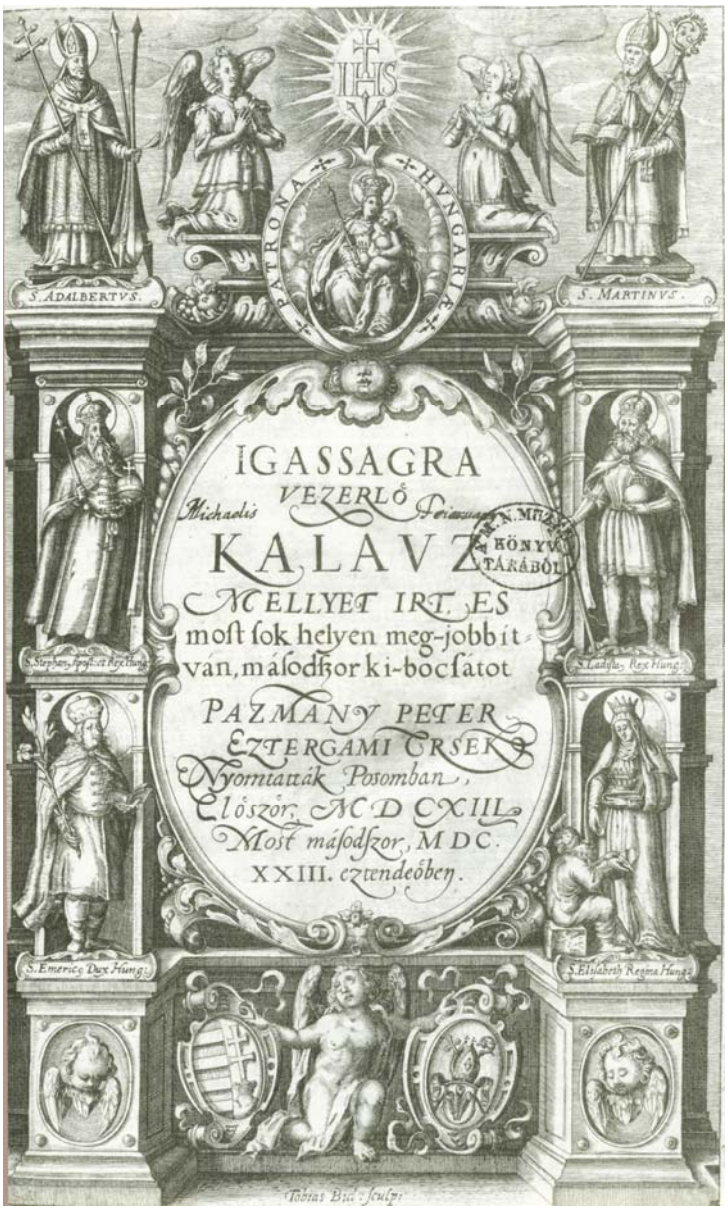

2. A *Kalauz* 1623. évi kiadásának címlapja

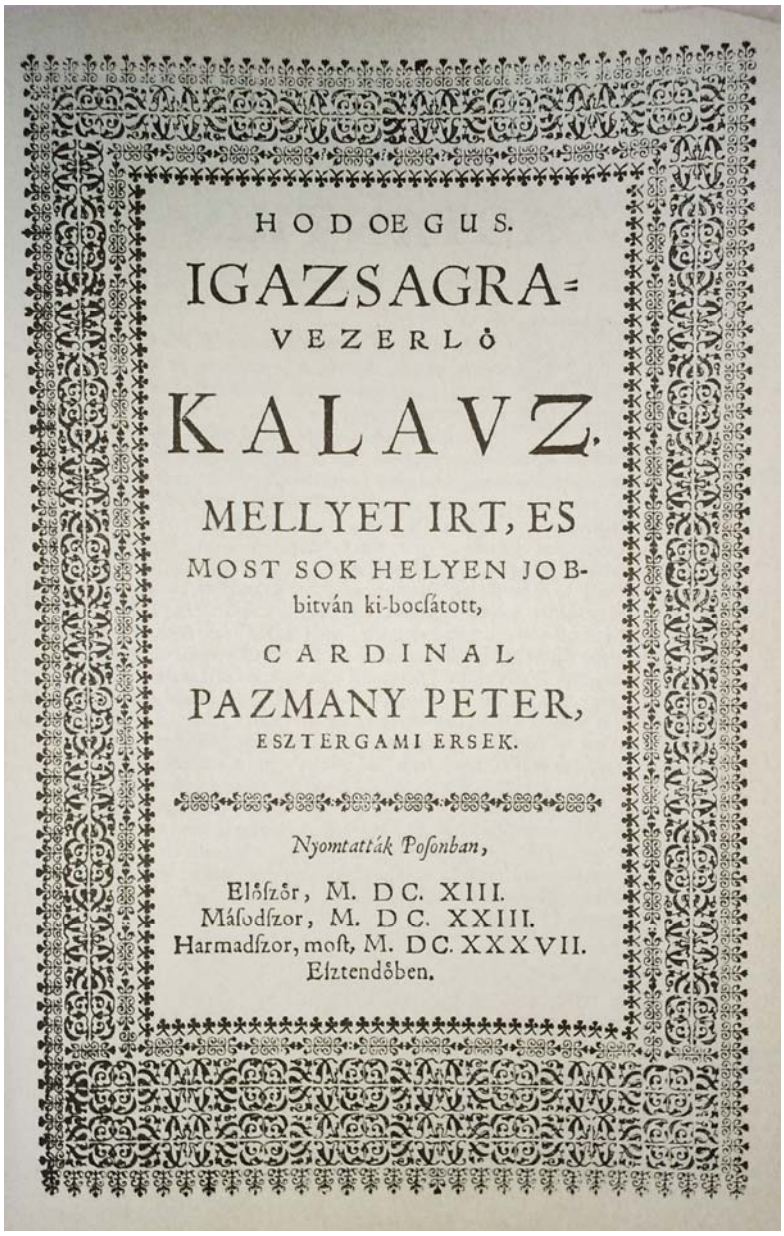
HODOEGUS.

IGAZSAGRA=
VEZERLŐ

KALAVZ.

MELLYET IRT, ES
MOST SOK HELYEN JOB-
bitván ki-bocſátott,

CARDINAL
PAZMANY PETER,
ESZTERGAMI ERSEK.

Nyomtatták Poſonban,

Elŏſzŏr, M. DC. XIII.
Máſodſzor, M. DC. XXIII.
Harmadſzor, moſt, M. DC. XXXVII.
Eſztendŏben.

3. A *Kalauz* 1637. évi kiadásának címlapja

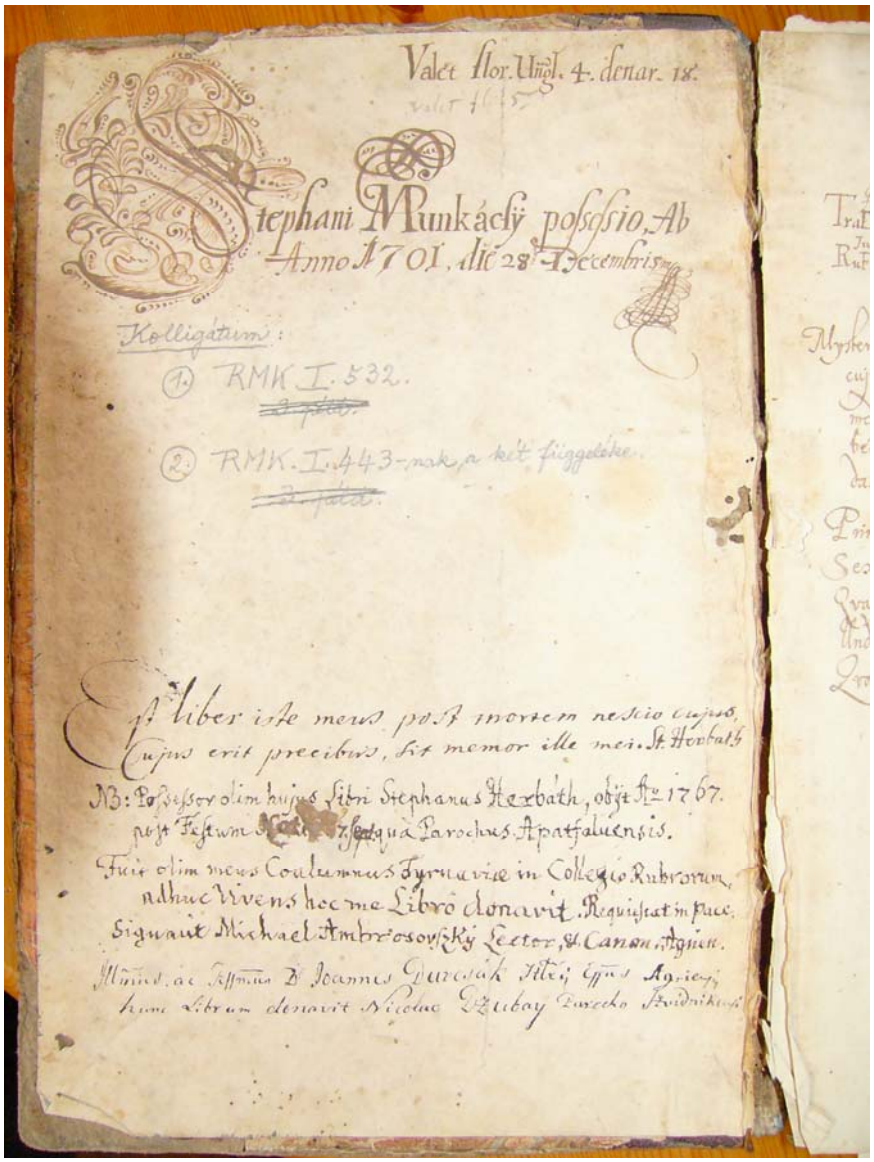

4. 1623. évi *Kalauz*-példány borítójának belseje possessori bejegyzésekkel
(A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Könyvtár példánya, jelzete: 247126.
Lásd még az 5–7. és 9. sz. képmellékletet.)

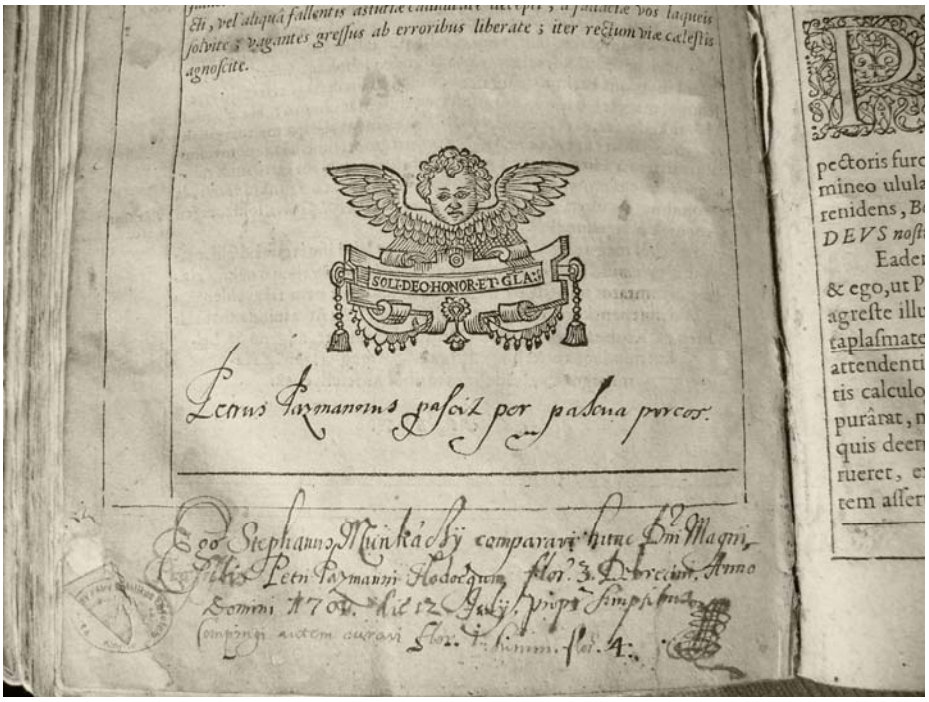

5. A *Kalauz* utolsó lapja a Pázmányt gúnyoló latin hexameterrel
és Munkácsy István tulajdonosi bejegyzésével

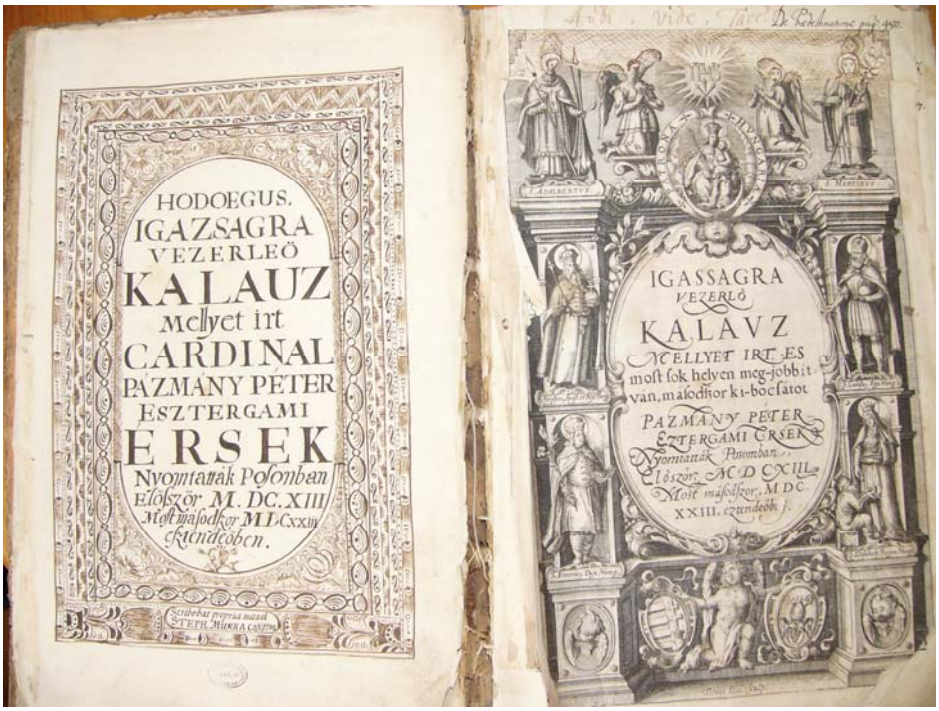

6. Balra a Munkácsy István-készítette címlap, jobbra az eredeti nyomtatott címlap, fölül ennek tollrajzos kiegészítése

ELŐL-JARÓ
LEVEL.

*A' KEGYES OLVASONAK, ISTENTŰL ÜDVÖZ-
ség, tőllem tiſzteſség.*

AZ élő Iſtentűl el-fajúlt, és undok Bálványok-után hanyat-homlok rohant ſokaságot, igaz útra akarván hozni *Ezechias* Király, Orſzágának minden ſzegeletire, gyors kőveteket bocsáta, és Atyai intéſekkel ſerkegete mindeneket, hogy eſeteket

1. Paralip. 30. v. 10.

7. Ambrosovszky Mihály bejegyzése a lap fölső részén a glosszázásokról

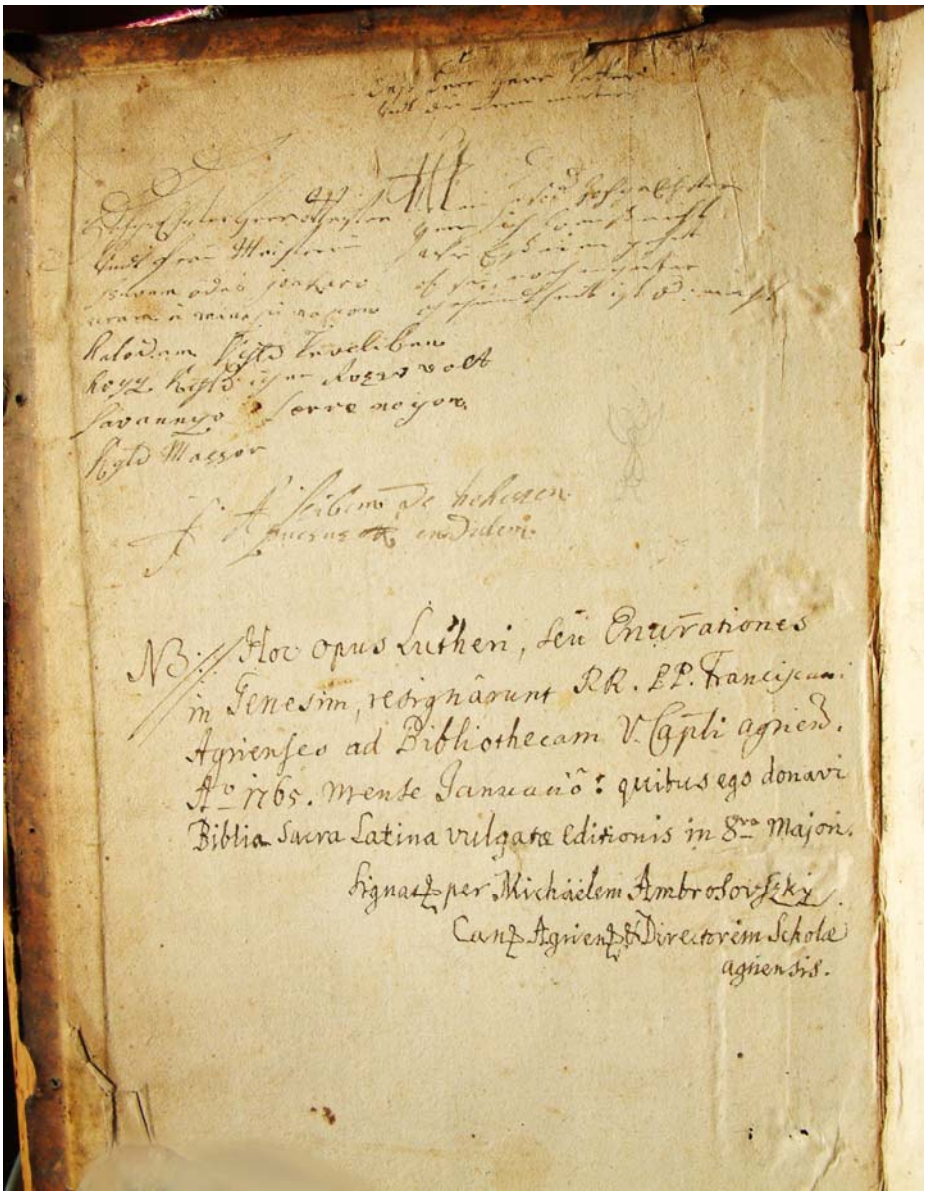

8. A lap alsó felén Ambrosovszky Mihály bejegyzései egy 1561-ben Wittenbergben megjelent Luther-kiadásban.
(Jelzete az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban: 15268-21682.)

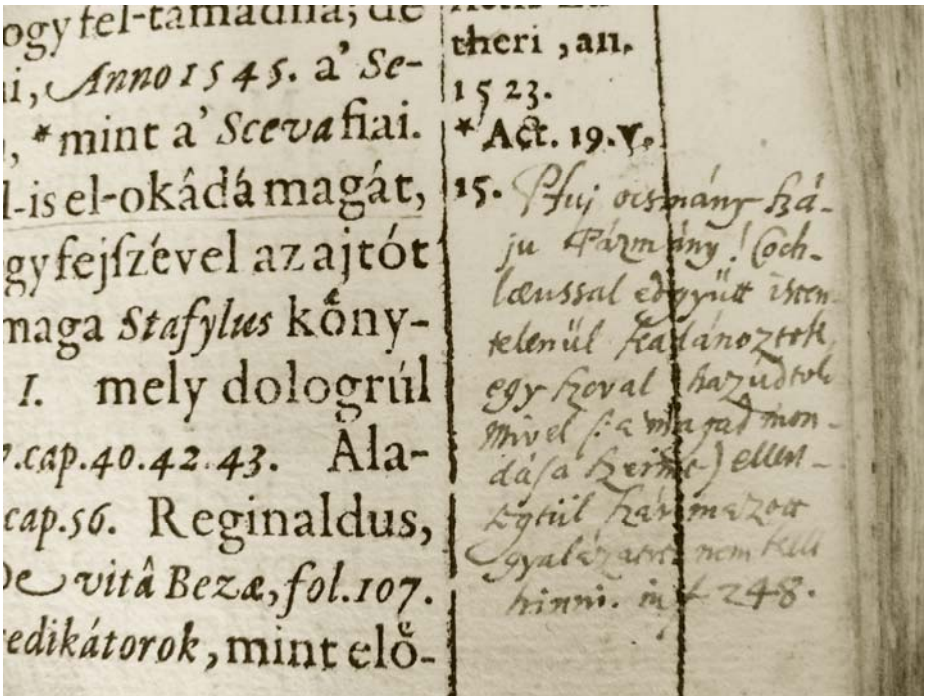

9. Pázmányt szidalmazó bejegyzés a *Kalauz* 139. lapján

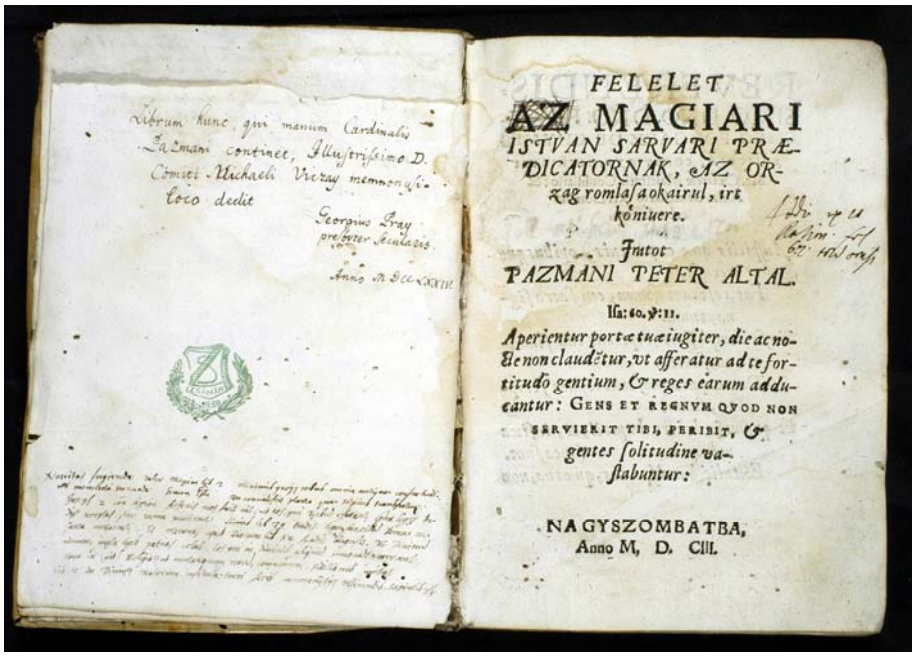
Librum hunc gra manum Cardinalis
La Zmani continet, Illustrissimo D.
Comiti Michaeli Viczay memoriae
loco dedit
Georgius Pray
presbyter Scularis.
Anno M. DCC. XXXIII

FELELET
AZ MAGIARI
ISTVAN SARVARI PRÆ-
DICATORNAK, AZ OR-
zag romlasa okairul, irt
könivere.
Imtot
PAZMANI PETER ALTAL.
Isa: 60. v: 11.
Aperientur portæ tuæ iugiter, die ac no-
cte non claudẽtur, vt afferatur ad te for-
titudo gentium, & reges earum addu-
cantur: GENS ET REGNVM QVOD NON
SERVIERIT TIBI, PERIBIT, &
gentes solitudine va-
stabuntur:
NAGYSZOMBATBA,
Anno M, D. CIII.

10. A *Felelet* munkapéldányának kézzel átjavított címlapja
(Magántulajdonban)

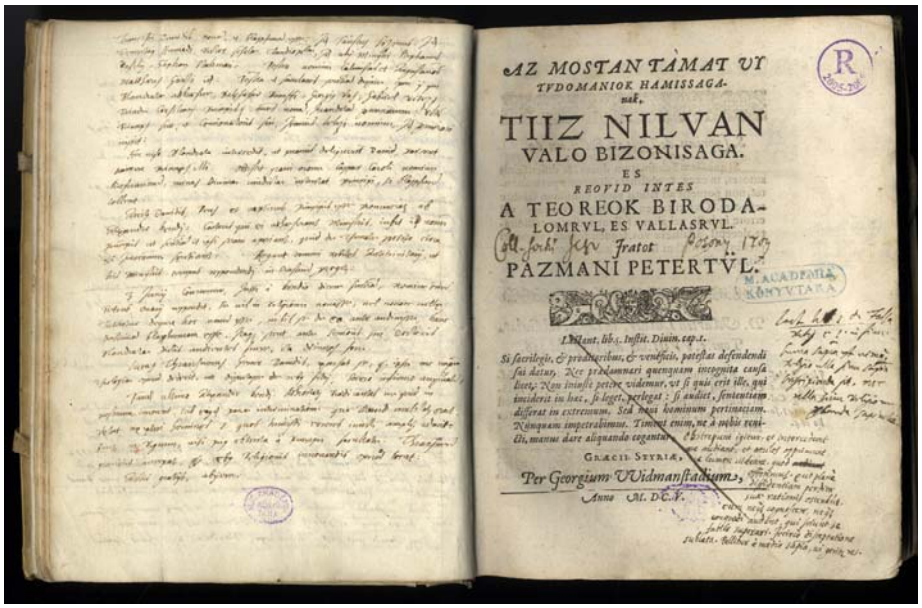

AZ MOSTAN TÁMAT VI
TVDOMANIOK HAMISSAGA-
nak.

TIIZ NILVAN
VALO BIZONISAGA.
ES
REOVID INTES
A TEOREOK BIRODA-
LOMRVL, ES VALLASRVL.
Fratot
PÁZMANI PETERTVL.

I. Instit. lib. 1. Instit. Diuin. cap. 1.
Si sacrilegio, & proditoribus, & veneficiis, pœnas defendendi
sui datur, Nec præsumari quenquam incognita causa
licet; Non iniuste petere videmur, vt si quis erit ille, qui
inciderit in hoc, si legat, perlegat: si audiet, sententiam
differat in extremum. Sed mihi hominum pertinaciam.
Nimquam impetrabimus. Timent enim, ne à nobis veni-
am, manus dare aliquando cogantur.

GRÆCII SYRIÆ,

Per Georgium Widmanstadium,

Anno M. D. C. V.

11. A *Tíz bizonyság* munkapéldányának címlapja.
Bal oldalon Pázmány kézírásos bejegyzéseinek egy lapja
(MTA KIK, jelzete: MTAK, RM. I. 4° 239.)

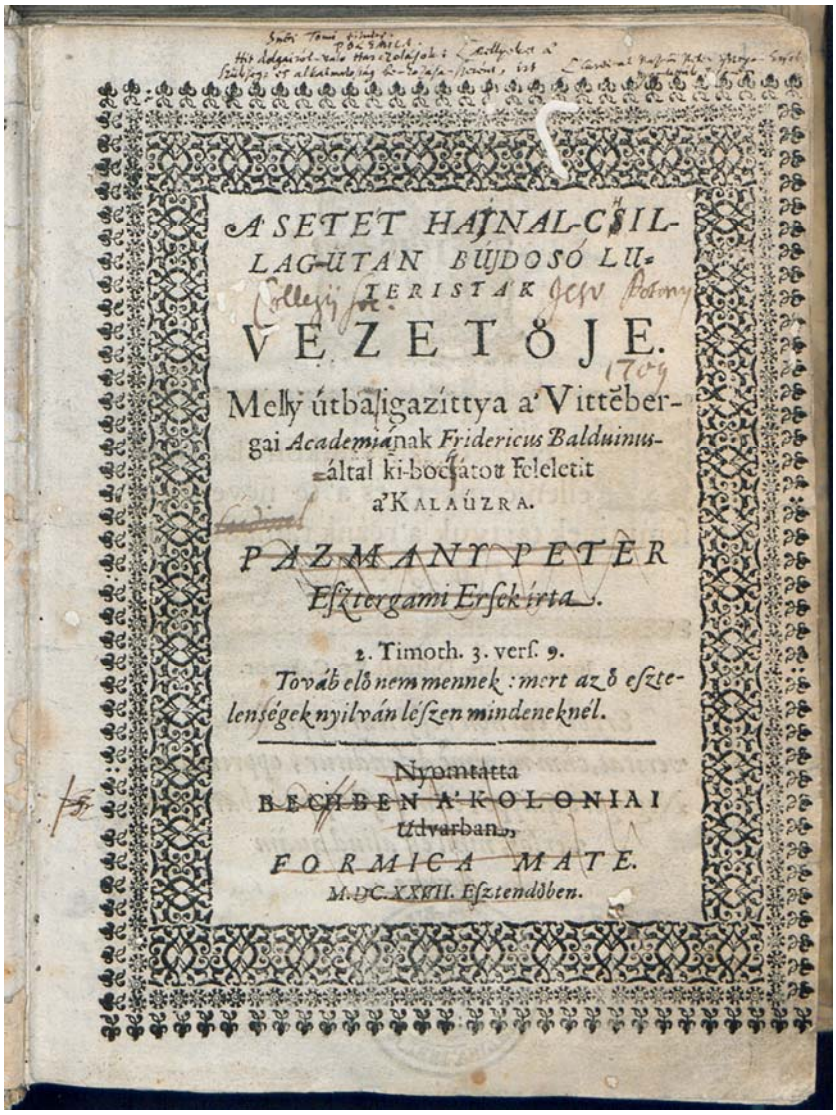

A SETET HAJNAL-CSIL-
LAG-ÚTAN BÚJDOSÓ LÚ-
TERISTÁK
VEZETŐJE.
Melly útbaigazíttya a' Vittebergai *Academiá*nak *Fridericus Balduinus*-által ki-bocsátott Feleletit
a' KALAÚZRA.

PÁZMÁNY PÉTER
Esztergami Érsek írta.

2. Timoth. 3. vers. 9.
Tovább elő nem mennek: mert az ő esztelenségek nyilván lészen mindeneknél.

Nyomtatta
BECSBEN A' KOLONIAI
udvarban,
FORMICA MATE.
M. DC. XXXII. Esztendőben.

12. A *Setét hajnalcsillag* munkapéldányának címlapja
(Budapesti Egyetemi Könyvtár, jelzet: RMK I. 95/1.)

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Abélard, Pierre 12
Ábrahám, próféta 43, 54
Aczél Petra 38, 225
Ács Pál 105, 106, 225
Adalbert, Szent 34
Adamik Tamás 38, 225
Adonyi Judit 13, 51, 157, 225
Aesopus → Aiszóposz
Ágoston, Szent → Augustinus Aurelius
Aiszóposz 75
Ajkay Alinka 12, 15, 18, 44, 48, 50, 61, 71, 73, 86, 88, 91, 117, 140, 225, 226, 230, 232, 235, 237, 240, 247, 248
Alvinczi Péter 17, 23, 24, 51, 52, 57, 87, 88, 95–102, 104, 111–115, 126–128, 162, 163, 211, 230, 234, 240, 241, 244
Ambrosovszky Mihály 29, 50, 52–57, 104, 105, 226, 259, 260
Ambrus, Szent 114, 156
Andreas Pannonius 111
Andreeva, T. 215, 226
Andrés, Juan 77, 78
Aquaviva, Claudio 60
Arany János 12
Archambault, Paul 111, 226
Arisztotelész 111, 226, 243
Augustinus Aurelius 26, 28, 43, 44, 56, 112, 114, 118, 131, 149, 156, 195
B J → Balogh József
b. j. → Kovács Lajos Imre
Bajáki Rita 15, 26, 50, 83, 225, 226, 230, 232, 235, 237, 241, 247, 248
Balásfi Tamás 60, 87, 89, 111, 113–115, 140, 222
Balassi Bálint 26, 134, 227, 230, 233
Balázs Károly 134, 227
Balázs Mihály 10, 17, 44, 95–97, 99, 227, 234
Balduinus, Fridericus 11, 48, 49, 70, 135, 137–146, 149, 152, 156, 164, 218, 222, 227, 240
Balogh József (B J) 229
Bán Imre 62
Barcza József 47, 80, 227
Bárczi Ildikó 38, 227
Barkóczy Ferenc 50, 53
Barna László 231
Baronio, Cesare 108
Barta László 49, 138, 141, 227
Bartók István 12, 25, 225, 227
Báthory Orsolya 15, 31, 50, 61, 97, 99, 104, 135, 225, 227, 239, 240
Batthyány Ádám (1609–1659) 23, 82, 152–155, 237
Batthyány Ádám (1662–1703) 22
Batthyány család 237
Batthyány Ferenc 23
Batthyány Ferencné Poppel Éva → Lobkovitz Poppel Éva
Batthyány Kristóf 22
Bazsányi Sándor 102, 228
Becanus, Johannes Goropius 160
Belitzky János 67

Bellarmino, Roberto 15, 26, 35, 43–47, 57, 68, 71, 114, 131, 138, 144, 152, 160, 220, 228, 235, 237, 247
Benčič, Antonín 146
Bencze Imre 60, 228
Benda Kálmán 80, 228, 238
Benkő Loránd 134, 228
Bernát, Szent 248
Berzsényi Gergely 239
Bessenyei József 234
Bethlen Gábor 81, 102, 125, 130, 234, 243
Bethlen Kata 98
Bethlen Péter 80
Beythe István 120
Bèze, Théodore de (Beza) 56, 88, 114, 134, 177
Biandrata, Giorgio (Blandrata György) 88
Bidenharter, Tobias 34
Biedermann, Hans 24, 228
Bisztray Gyula 245
Bita Dezső 243
Bitskey István 14, 18, 30, 38, 44, 51–53, 57, 60, 61, 68, 70, 71, 74, 77, 78, 80, 82, 87, 95, 108, 116, 129, 157, 162, 218, 228, 229, 240, 248
Bocskai István 81, 102, 105, 106, 112, 115, 135, 225
Bod Péter 57, 98, 99, 102, 128, 229
Bogár Judit 15, 83, 142, 226, 229, 241
Bognár István 243
Bognár Krisztina 53, 230
Bornemisza Péter 57, 72, 120
Borsa Gedeon 245, 246
Borzsák István 111, 230
Brenner, Fridericus 45, 68, 209
Bretz Annamária 240
Breznay Adalbert 243
Breznay Béla 244
Burger Ferenc 230
Büky Béla 37, 71, 72, 136, 146, 215, 230
Calepinus, Ambrosius 100, 122
Calvin, Jean 23, 54, 56, 74, 86, 88–95, 97, 98, 100, 104, 109, 112, 114, 122, 123, 132–134, 149, 153, 156, 157, 160, 162, 166, 171, 177, 181, 183–186, 198, 202, 210, 219, 220, 226, 235, 244, 247
Campianus, Edmund 232
Canisius, Petrus 15
Chrysostomus, Johannes (János, Aranyszájú Szent) 156
Cicero, Marcus Tullius 12, 21
Cirill, Alexandriai Szent 134
Clauser Mihály 37, 65–67, 136, 146, 214, 230
Coccius, Jodocus 44
Cochlaeus, Johann 47, 56
Columbus, Christophorus 79
Contzen, Adam 144, 149, 222
Cornelius a Lapide 16
Costerus, Florentius 149
Cyprianus, Karthágói Szent 156
Czeglédi István 49, 57
Czobor Erzsébet 137, 141, 142, 239
Csizmadia Patrícia 16, 230
Csorba Dávid 49, 51, 57, 230
Danczi Villebald 146, 230
Dáné Veronika 234
Dante Alighieri 12
Dávid Ferenc 88
Demkó György 133, 135, 136, 243
Denzinger, Heinrich 129, 230
Dobronoki György 31, 148, 216, 222, 227
Dobrovits Mihály 79, 230
Dörnyei Sándor 246
Draskovich János 31, 36

Drexel, Jeremias 21, 222, 233
Durcsák János 52
Dzubay Miklós 52
Eckhardt Sándor 230
Ecsedy Judit, V. 50, 101, 215, 230, 246
Egerer Lilla 95, 230, 231
Eggenberger József 239
Elfinstonius, Georgius 60
Elizeus, próféta 90
Erasmus, Rotterdamus, Desiderius 65, 129, 222
Erdős Mátyás 44, 46, 49, 51, 231
Erzsébet, Árpád-házi Szent 34
Esterházy Miklós 116, 228
Esterházy Péter 12
Esterházy Tamás 63, 115
Eténi Nóra, G. 82, 153, 231
Eugenius → Jenő, IV., pápa
Farkas Gábor Farkas 238
Faustus, milevei manicheus püspök
Fazakas Gergely Tamás 226, 228, 234, 235, 242, 248
Fazakas József 246
Fazekas István 237
Fejérvári Sámuel 248
Fekete Csaba 215
Félegyházy József 15, 236
Ferdinánd, II., király 13
Ferenczffy Lőrinc 21, 222, 235
Ferenczy László 234
Feuardent, François 44, 47
Forgách Ferenc 21, 22, 59, 80, 81, 86, 103, 104, 113, 115, 123
Forgách Mihály 86, 237
Forgách Zsigmond 22, 86, 248
Forgács Béla 67
Fraknói (Frankl) Vilmos 13, 17, 31, 45, 46, 51, 60, 72, 94–96, 100, 101, 104, 105, 117, 131, 132, 136, 141, 151–153, 216, 231
Frühsorge, Gotthardt 111, 231
Fukári Valéria 149, 231
Gábor Csilla 10, 25, 26, 28, 69, 86, 126, 231, 232
Gál Ferenc 43, 134, 232
Gál, pap 102
Galavics Géza 34, 147, 232
Garadnai Erika Csilla 49, 51, 102, 129, 232
Gedeon 144
Gelbhaar, Gregor 125
Genebrard, Gilbert 44
Geréb László 13, 232
Geréby György 249
Gerencsér István 15, 236
Goethe, Johann Wolfgang 222, 223
Golubeva, N. 215, 226
Gonzaga, Ferrante 80
Gratianus, Johannes 149
Gretser, Jacob 46, 70, 71, 144, 149, 222
Guitman Barnabás 221, 232
Gyarmathi (Bíró) Miklós 86–90, 99, 105, 112, 114, 115, 231, 247
Gyarmati Balassi Bálint → Balassi Bálint
György Lajos 111, 232
Győri Levente 39, 41, 132, 232
Gyurás István 49, 138, 140, 141, 232
Hafenreffer, Matthias 116, 117, 119, 121, 138, 139, 244
Hanuy Ferenc 244
Hargittay Emil 9, 13, 14, 20, 21, 46, 49, 63, 67, 70, 72, 80, 81, 111, 134, 140, 141, 155, 221, 225–227, 229–237, 239–242, 245–247, 249
Havrán Dániel 49, 234

Héderváry család 67
Hegedűs András 136
Hellebrant Árpád 245
Heltai János 10–12, 47, 49, 63, 80, 97, 98, 102, 103, 115, 116, 126–128, 130, 138–140, 151, 152, 157, 158, 234, 235, 246–248
Hemerken, Thomas (Kempis Tamás) 12, 23, 25, 29, 80, 82, 218, 244
Herbáth István 52
Hervay Ferenc 245, 246
Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Anna 22
Hethesi Pethe Márton 70
Hettinger, Andreas 246
Hodik János 69, 141, 151, 152, 164
Holl Béla 23, 27, 34, 235, 245, 246
Homonnai Bálint 112, 115
Horn Ildikó 234
Horváth Cyrill 46, 235
Horváth Csaba Péter 240
Horváth Mária, M. 16, 18, 44, 61, 235
Hunyadi László 136
Hus, Jan 99, 172
Huszti Tímea 231
Hünermann, Peter 129, 230
Illésházy Gáspár 151, 152
Illésházy Kata 153
Illyefalvi István 49
Imre Mihály 12, 142, 226, 228, 234, 235, 242, 247, 248
Imre, Szent, herceg 34
Ipolyi Arnold 38, 235
István, I., Szent, magyar király 34
István, Szent, vértanú 89, 90
Istvánffy Miklós 31, 36
Iványi Péter 237
Izsák, zsidó pátriárka 43
Jákob, zsidó pátriárka 43
Jankovics József 225, 229, 249
Jankovits László 24, 225, 235
János, Aranyszájú Szent → Chrysostomus, Johannes
Jannus Pannonius 24
János György, I., szász választófejedelem 142
János, Szent, evangélista 54, 198, 200
Janus Pannonius 235
Jászó Anna, A. 38, 225
Jauss, Hans Robert 69
Jedin, Hubert 46, 235
Jemicius, Johannes (Pázmány Péter) 11, 104, 163, 211, 220
Jenő (Eugenius), IV., pápa 207
Jeromos, Szent 54
Jézus 23, 32, 34, 39, 42, 43, 54–56, 62, 68, 90, 92, 107, 120, 125, 131, 134, 138, 154, 157, 168, 184, 185, 188, 195–200, 212, 239, 244, 246, 247
Johanna, nőpápa 134
Jókai Mór 134
Joó család 215
Jozsué 144
Judit 144
Juhász Szandra 13, 235
Kabdebó Lóránt 234
Käfer István 51, 146, 235, 236, 245, 246
Káldi György 26, 38, 129, 130, 132, 247
Kálvin János → Calvin, Jean
Kanyurszky György 245
Kapi Anna → Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Anna
Kaprinai István 16
Károlyi Gáspár 129, 180
Káthay Mihály 105, 106, 225
Katona Tamás 238
Kazinczy Ferenc 12
Kecskeméti Alexis János 242

Kecskeméti C. János 90, 138, 140
Kecskeméti Gábor 18, 26, 28, 62, 68, 225, 236, 239, 248
Kecskeméti János 22
Keisz Ágoston 221, 236
Kék Emerencia 15, 236
Kelecsényi Ákos 245, 246
Kemény János 81, 233
Kempis Tamás → Hemerken, Thomas
Kiczenko Judit 233
Kircher, Athanasius 222
Kisfaludy Árpád Béla 244
Kismarjai Veszelin Pál 48, 158
Kiss Ignác 30, 31, 64, 244
Kiss János 145, 146, 243, 245
Kiss József Mihály 53, 230
Kiss Kálmán, H. 236
Klaniczay Tibor 13, 57, 62, 86, 236, 237, 241, 245
Klaszekovics István 139, 141
Knapp Éva 18, 61, 137, 237
Kolozsvári Grandpierre Emil 12, 50, 237
Koltai András 82, 153, 237
Kolumbusz Kristóf → Columbus, Christophorus
Komáromi Csipkés György 49
Kosztolányi Dezső 12
Kosztolányi István 43, 134, 232
Kovács Gergely 19, 27, 147, 237
Kovács Lajos Imre (b. j.) 44–46, 47, 226, 237
Kovács Viktor 234
Köpeczi Béla 22, 238
Körtvélyesi Éva 22
Kőszeghy Péter 31, 35, 227, 240, 241, 247
Krisztus → Jézus
Kruppa Tamás 44, 227
Kulin Ferenc 247
Labata, Franciscus 44
Ladányi Sándor 250
Láni, Eliaš (Petschius, Petrus) 104
László, I., Szent, magyar király 34
Lauchs Lőrinc 50, 238
Lázár István Dávid 44, 227
Leiner, Wolfgang 21, 238
Leó, IV., pápa 134
Lethenyei István (Pázmány Péter) 111–113, 163, 212, 220
Lipa Tímea 10, 17, 18, 95, 97, 238
Lipsius, Justus 86, 237
Livius, Titus 111
Lobkovitz Poppel Éva 23, 82, 152, 153
Lochner János 235
Losonczi Anna 86
Lósy Imre 216
Lugossy József 135, 215
Lukács László 14, 44, 227, 232, 238
Lukácsy Sándor 240
Lupescu Makó Mária 234
Luther, Martin 12, 56, 70, 72, 74, 88, 104, 107, 109, 116, 118, 120–122, 129, 137, 139, 144, 152, 153, 156, 157, 171, 173, 174, 177, 178, 180, 181, 198, 222, 260
Machiavelli, Niccolò 33
Maczák Ibolya 13, 51, 157, 225, 226, 230, 234, 236, 238
Mágóchy Ferenc 96, 98, 100
Magyari István 11, 22, 26, 57, 59–66, 72, 73, 87, 112, 115, 116, 119, 120, 122, 123, 128, 132, 162, 208, 218, 228, 236, 238, 239, 242, 244
Makkai László 238
Malakiás (Malachias), próféta 201
Maldonatus, Johannes (Maldonado, Juan) 149
Mária, Szűz 34, 124, 125, 184

Máriafi István (Szaitz Leó) 50, 238
Markalf 75
Márton, Szent 34
Martonus (Mortonus), Thomas 127
Máté, Szent, evangélista 43
Matkó István 57
Matkó János 49
Mátyás, II., magyar király 80, 81, 113, 248
Medgyesi Pál 25
Meisner, Balthasar 140, 141
Melanchthon, Philipp 44, 177
Mészáros Klára 18, 61
Meuslin, Wolfgang 44
Mihálykó János 26, 83
Milotai Nyilas István 47, 48, 111, 126–128, 138, 140, 227, 234
Mishina, L. 215, 226
Miskolczi Csulyak István 140
Mohamed (Mahomet) próféta 36, 40, 74–76, 78, 79, 94, 163, 187, 209, 210, 218, 249
Molnár Antal 238
Monoszlóy András 86, 87, 120, 231, 247
Moór Elemér 51, 238
Munkácsy István 51–57, 257, 258
Müller, Gerhard 248
Nádasdy Ferenc 22, 59, 62, 65, 66, 69, 116, 119, 152, 249
Nádasdy Pál 116, 119, 141, 152
Nádasi János 222
Nagy Ágoston 230
Nagy Benedek 46, 48, 116, 119, 121–123, 138, 139, 141
Nagy Sándor 52, 238
Nemeskürty István 80, 238
Némethi Jakab 31, 216, 222
Noé 54
Nováky Hajnalka 62, 236
Nyéki Vörös Mátyás 22
Nyerges Judit 249
Oborni Teréz 234
Oláh Szabolcs 26, 248
Orbán, VIII., pápa 33, 158
Órigenész 88
Ovidius, Publius Naso 12
Őry Miklós 13, 14, 31–33, 35, 37, 44, 46, 60, 67–71, 80, 97, 98, 125, 133, 136, 165, 215, 216, 220, 239, 241, 242
Őze Sándor 79, 230
Pál, Szent, apostol 28, 54, 56, 92, 109, 110, 188, 198, 200
Pál, V., pápa 45, 113
Pálffy Pál 222
Pálfi Ágnes 234
Pápai Páriz Ferenc 27, 239
Pápay Szilvia 15, 236
Pauler Ákos 39, 239
Pavercsik Ilona 246
Payr Sándor 49, 141, 239
Pécseli Király Imre 236
Pécsváradi Péter 48, 134, 135, 148, 149, 158–160, 164
Pénzes Tiborc Szabolcs 62, 242
Perger Péter 246
Pesti Brigitta 21, 242
Péter Katalin 80, 242
Péter László 53, 223, 242
Péter, Szent, apostol 176, 197
Pethe Márton 21
Petrarca, Francesco 12
Petrik Géza 30, 242
Petrőczi Éva 24
Petrus Michaelis 15
Petschius, Petrus → Láni, Eliaš
Pilatus, Pontius 185
Plutarkhosz 12
Poppel Éva → Lobkovitz Poppel Éva

Pósaházi János 48, 49, 57, 242
Pozsgay Lászlóné 136
Pray György 67
r. gy. → Klaniczay Tibor
Rajhona Flóra 16, 245
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 82, 135, 158, 222
Rákóczi Julianna 22
Rapaics Rajmond 114, 244
Réger Ádám 106, 245
Reginaldus, Gulielmus → Reynolds, William
Reynolds, William (Reginaldus, Guilelmus) 15, 44, 47, 97, 227
Rheda Pál 98
Ribera, Francisco 149
Rimay János 26
Rivander, Zacharias 160
Rokay Zoltán 14, 15, 236, 246
Rónay György 13, 241
Rudolf, II., magyar király 80
Rüsz-Fogarasi Enikő 234
S. T. D. P. P. (Pázmány Péter) 210, 220, 244
Salamon, zsidó király 24
Sallai István (Pázmány Péter) 135, 145, 148, 149, 159, 164, 213, 220, 231, 241
Sámbár Mátyás 49, 57
Sándor (Alexander), I., pápa 63
Sarpi, Paolo 45
Schlüsselburg, Conrad 15, 44, 227
Scipio, Cornelius Africanus (Minor) 134
Seneca, Lucius Annaeus 24
Serari, Nicolai 70, 139
Sík Sándor 13, 32, 38, 45, 49, 132, 246
Simor János 136, 142, 246
Sipos Gábor 234
Soarius, Cyprianus 149
Solyman → Szulejmán, I., oszmán szultán
Sommervogel, Carlos 17, 246
Spinelli, Petrus Antonius 44
Stafylus, Frederic 56
Stapleton, Thomas 43, 44, 108
Stauffer, Hermann 28, 246
Steinmetz, David C. 26, 246
Stenzel, Jürgen 10
Stripsky Hiador 148, 159, 241
Suarez, Francesco 43, 44, 46
Sugár István 53, 246
Surius, Laurentius 47
Swift, Jonathan 24
Szabó András 83, 115, 235, 246
Szabó Ferenc 14, 15, 31–33, 35, 37, 44, 46, 51, 60, 70, 71, 80, 125, 133, 136, 148, 165, 215–217, 220, 232, 238, 239, 241, 246, 247
Szabó Géza 49, 247
Szabó Károly 135, 136, 215, 245
Szabó Miklós 226
Szaitz Leó → Máriafi István
Szalay István 149
Száraz Orsolya 226, 228, 234, 235, 242, 248
Szednik János 31
Szegedi Dániel 57, 127, 128, 138
Székely István 245
Szelestei Nagy László 141, 152, 157, 247
Szenci Molnár Albert 22, 27, 47, 48, 89, 127, 130, 132, 180, 219, 235, 247, 249
Szentmártoni Szabó Géza 134, 247
Szepsi Laczkó Máté 140
Szilágyi András 147, 247
Szilágyi Csaba 229
Szilágyi Emőke 225

Szinnyei József 50, 53, 247
Szlávik Mátyás 47, 247
Szöllősi Mihály 49
Szörényi László 229
Szulejmán, I., oszmán szultán 77
Szyl Miklós (Pázmány Péter) 113, 116, 117, 119, 139, 163, 212, 220
Takács Tamás 91, 247
Tamás, Aquinói Szent 12, 44, 111, 114, 124, 243
Tamási Kata 22
Tarnóc Márton 16, 241, 242, 247
Tasi Gáspár 26
Tasi Réka 86, 225, 247, 248
Telegdi Miklós 57, 120
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 44, 54, 56
Thimár Attila 117, 118, 134, 149, 233, 239, 248
Tholdy 248
Thurzó György 94, 103, 140, 141
Thurzó Györgyné 137
Thurzó Imre 141
Tolnai F. István 49, 111
Torda István 229
Torday János 16, 161, 235
Tóth Zsombor 57, 248
Tömösvári Emese 53
Tremellius, Immanuel 114
Trócsányi Zoltán 138, 147, 216, 248
Túri Tamás 13, 248
Tusor Péter 14, 81, 94, 113, 123, 218, 248
Tüskés Gábor 44, 249
Ueding, Gert 23, 249
Valentia, Gregorius de 43, 124, 144, 149
Varga Imre 245
Varga Júlia 53, 230
Varjas Béla 159, 249
Várkonyi Ágnes, R. 81, 249
Varsányi Orsolya 15, 18, 75, 79, 240, 249
Vásárhelyi Gergely 15
Vásárhelyi Judit, P. 47, 127, 136, 137, 234, 235, 246, 249
Vasquez, Gabriel 108
Vass Péter 239, 241
Venard, Marc 129, 249
Vergilius, Publius Maro 12
Viczay Mihály 67
Vincentius Lyrinensis 65
Viskolcz Noémi 116, 249
Vörösmarti (Veresmarti) Mihály 30, 38, 222, 235, 249
Weber János 111
Weise, Christian 231
Whitaker, William 45, 68, 138, 144
Widmanstadius, Georg 95
Zászkaliczky Márton 225
Závodszky Levente 67
Zilahi János 102, 126, 127
Zimándy Ignác 50, 249
Zombori István 249
Zoványi Jenő 103, 250
Zrínyi Miklós (hadvezér) 77
Zrínyi Miklós (költő) 82, 228
Zrínyi Péter 82
Zvonarics Imre 46, 48, 116, 119, 122, 123, 138, 141
Zwingli, Ulrich 198
Zsámár József 67
Zsilinszky Mihály 103, 104, 250
Zsuzsanna 144